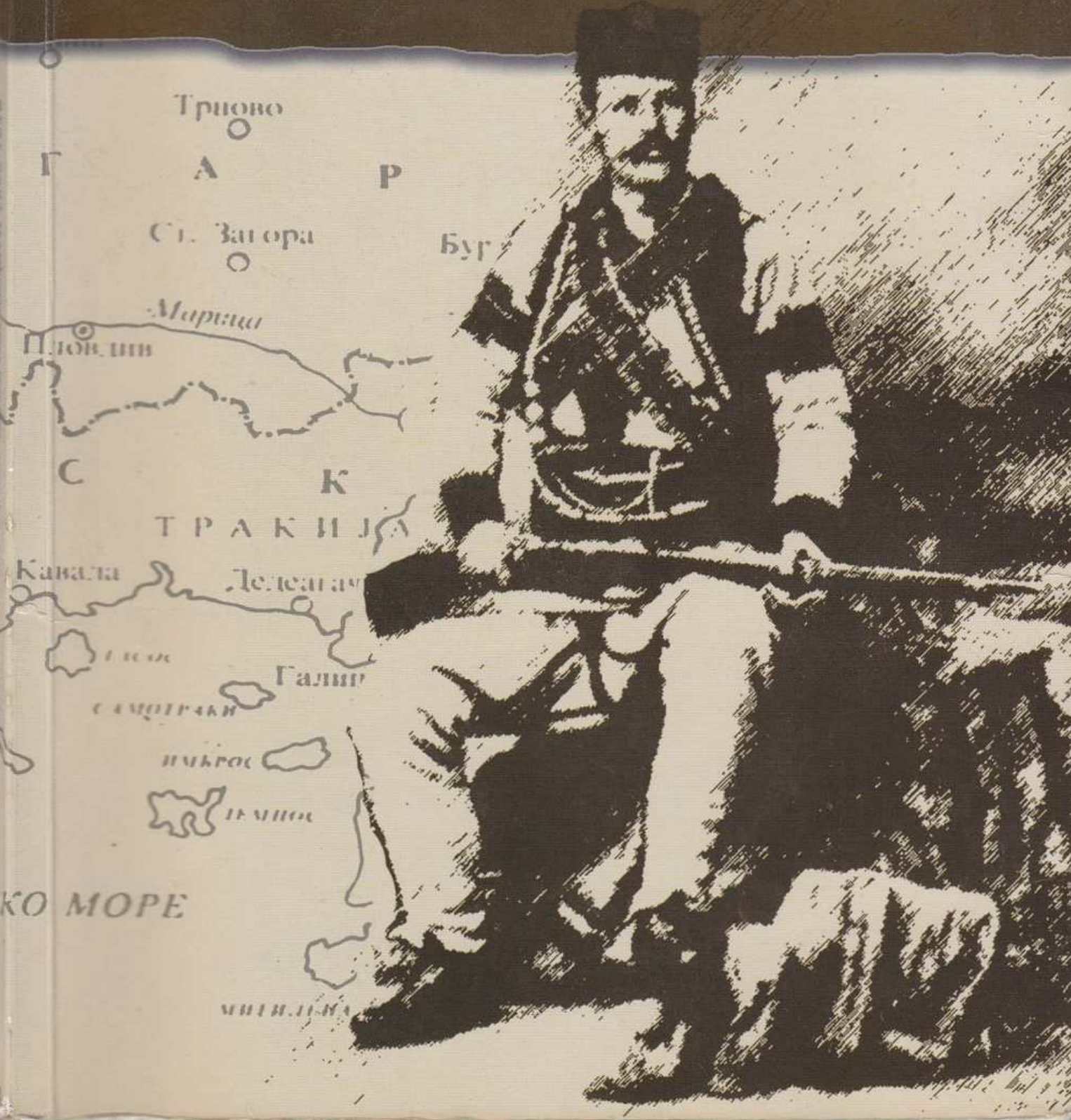

ГАЛАЦ

ВЛАДИМИР ИЛИЋ СРПСКА ЧЕТНИЧКА АКЦИЈА 1903-1912

ВЛАДИМИР ИЛИЋ СРПСКА ЧЕТНИЧКА АКЦИЈА 1903-1912

Успомена на мога деду Манојла – Манчу Ђорђевића (Паклешница, 12. јануара 1875 – Београд, 4. маја 1953), српског учитеља и националног радника у селима околине Велеса од 7. септембра 1897. до 31. јануара 1902. године. Његова казивања о борби коју је са колегама Јованом Стојковићем - Бабунским, Радећом Радивојевићем - Душаном Вардарским, Давидом Димитријевићем - Љубинком и другима, водио за оспитанак српства у овом делу Македоније у коме је насилна бугаризација била најизраженија, као и породично предање, подстакле су моје интересовање за овај, недовољно проучени, део српске историје.

Библиотеци Одељења за
историју Филозофског факултета
Владимир Илић

У Београду 23. 11. 06.

ВЛАДИМИР ИЛИЋ
СРПСКА ЧЕТНИЧКА
АКЦИЈА 1903-1912

БИБЛИОТЕКА
ОДЕЉЕЊА ЗА ИСТОРИЈУ
Филозофски факултет
Универзитета у Београду

Београд
2006.

Владимир Илић
СРПСКА ЧЕТНИЧКА АКЦИЈА 1903-1912

Уредник
ЈОВАН АНГЕЛУС

Рецензент
Проф. др РАДОШ ЉУШИЋ

Лектор
ЗОРАН ЖИВКОВИЋ ХРИСТИЋ

Ликовна опрема
ВОЈИСЛАВ ИЛИЋ
ЂОРЂЕ РИСТИЋ

Дизајн корица
БРАНИСЛАВА СТЕФАНОВИЋ

ISBN 86-7905-044-X

Садржај

ПРЕДГОВОР СКРАЋЕНИЦЕ	7
УВОД	13
ПЕРИОД РАЗВОЈА ОД 1903. ДО 1905. ГОДИНЕ	23
Оснивање српског комитета; Карактеристике српског четовања; Опремање чета; Шифре, криптоници и четничка имена; Стварање првих српских чета; Борба код Ђуришког манастира; Революционарни конгрес у Скопљу; Организовање првих српских чета на терену; Погибија на Шупљем камену; Нове чете – заматак будућих успеха; Узалудни покушаји сарадње са бутари-ма и »Афера Ђербиковић«; Кумановска освета; Српски официри, подофи-цири, горски штабови и војводе; Борба на Табановцу; Борба на Челопеку; Борба на Вуксану; Борба на Орешким ливадама; Борба на Китки; Борба на Великој Хочи; Борба на Петраљници; Борба на Бељаковцу; Борба на Мукосу; Промене у српској четничкој организацији; Нови статут српске четничке организације; Ситуација у Велешкој области и могућности за ширење српске организације у централној Македонији; Борбе код Дуплана, на Мовнатецу, код Ореша и код Теова; Борба на Гуглину; Борба код Нежилова; Последње борбе у Западном Повардарју; Борба код Мургаша; 1905 – година прекретнице	
ПЕРИОД УСПОНА – ГОДИНЕ 1906. И 1907.	83
Српска четничка организација почетком 1906. године; Борба на Паклишту; Борба на Челопеку; Борба на Дреновцу; Борбе у Малешу код Берова и Шталковице; Српска организација од марта до јула 1906.; Борба на Куртовом камену; Борба на Балловцу; Српска четничка организација од августа до краја 1906. године; Бутари у офанзиви; Српска противофанзива; Српска орга-низација почетком 1907. године; Успеси српских чета у јануару; Фебруарска осека; Борбе код Јачинца и Стрновца; Борба код Владилловца и Западно Повардарје у марту 1907.; Источно Повардарје у марту; Похара Рудника; Борбе код Никодима, Габровника, Сланског и Трешњева; Стање у српској организацији током маја и јуна; Борба на Дренову; Борба код Пасјана; Српска организација од јула до краја 1907. године	
ПЕРИОД СМИРИВАЊА ОД 1908. ГОДИНЕ ДО ПРВОГ БАЛКАНСКОГ РАТА	133
Српска организација до Хуријета; Од Хуријета до Првог балканског рата; Политичко организовање Срба у старој Србији и Македонији; Промена младо-турске унутрашње политике; Српски четници од 1909. до 1912. године; Борбе на Страцину и Шуматној Трници; Припрема четника за рат против Турске	
ЗАКЉУЧАК	149
РЕЧНИК ТУРЦИЗАМА	151
ИЗВОРИ Необјављени извори; Објављени извори; Новине и часописи	152
ЛИТЕРАТУРА	153

Предговор

Српска четничка акција од 1903. до 1912. године представља оружани одговор српског живља у Старој Србији и Македонији на великобугарску пропаганду и терор. Њу помаже и иницира званична Србија која се заклања иза »приватне иницијативе« својих уважених поданика. Тиме, каснећи за Бугарском и Грчком, истиче и она своје право на учешће у очекујућој деоби Европске Турске.

Нажалост, наши историчари нису у довољној мери обрадили овај сегмент српске историје. Тако нпр. историчари Љубомир Ковачевић и Љубомир Јовановић, иако су у Акцији непосредно учествовали, нису о њој ништа написали. У најбољем случају, неки од историчара посветили су јој 1-2 странице текста. Ови текстови су сувише уопштени тако да из њих није могуће сагледати ни суштину Акције, а поготово не њену садржину, циљеве, узроке и последице. То је случај са Ђоровићевом *Историјом Срба*, Поповићевим *Источним питањем* и *Историјом српског народа*, књига VI/1, у којој је Ђорђе Микић, на само једној страници, изнео неколико непроверених, непрецизних, суштински и хронолошки погрешних података. Микић је ове грешке починио зато што је као упориште користио рад македонског историчара Г. Тодоровског *Српска та четничка организација и незнатна активност во Македонија*. Нема сумње да циљ текстова Тодоровског, Лапе, Велкова и сличних, није био расветљавање догађаја и сагледавање историјске истине, већ да се са антисрпских позиција, злоупотребама и фалсификатима, афирмише »вишевековни континуитет« македонског народа, створеног напречац, политичким декретом Јосипа Броза-Тита.

Од необјављене архивске грађе Министарства иностраних дела Србије у Архиву Србије, у изради овога рада коришћена је:

1. Грађа за Извршни одбор Српске организације у Врању.
2. Грађа Конзулата у Битољу.
3. Грађа Конзулата у Скопљу.
4. Строго поверљива архива, Ф. 1, Д. В, Стр. пов. Но 164, Одлука од 4.07. 1905. Из Архива Српске академије наука и уметности користио сам следеће необјављене документе:

- 1) Устројство (устав) Тајног србо-македонског удружења (организација) из заоставштине Михаила Ристића - Балканског;
- 2) заплењену архиву бугарског комитског војводе Стевана Димитрова у преводу др Илије Николића и
- 3) Василије Трбић, *Аутобиографија* (рукопис).

Из Архива Војноисторијског института коришћена је:

1) Грађа из Пописника 2 (балкански ратови).

Такође, коришћен је и необјављени рукопис Крсте Божиновића, мемоарске садржине: *Преживело се...*, чију фотокопију поседујем.

Од објављене грађе коришћено је:

1) Милан Ракић, *Конзулска писма 1905-1911*, приредио, поговор и коментаре написао Андреј Митровић;

2) Миле Станић, *Грађа о српским школама на подручју Скопској конзулацији 1905. године*, *Споменик СХХХVI*, Београд 1997 и

3) *Србија 1878, Документи*, приредили Михаило Војводић, Драгољуб Р. Живојиновић, Андреј Митровић и Радован Самарџић.

Од мемоарских, аутобиографских, споменичких и сличних извора коришћени су радови: Милојка В. Веселиновића, Тодора Станковића, Јована Стојковића - Бабунског, Косте Миловановића - Пећанца, Душана Путниковића, Јована Хаџи-Васиљевића и Алексе Јовановића.

У раду су коришћене и следеће новине и часописи: *Српска застава* (Стеван Сремац, Сабрана дела, књ. VI, Београд 1977), *Српско Косово*, *Књижевни преглед* (фељтон, *Крваве борбе у Македонији*) и *Илустровани календар Вардар*.

Научна периодика била је заступљена преко рада Михаила Војводића у Историјском гласнику и мојих радова у Војноисторијском гласнику, Архиву за историју здравствене културе Србије и Зборнику радова са научног скупа у Кикинди 1996, *Добровољци у ослободилачким рајтовима Србије и Црне горе*. Такође, користио сам и свој рад припремљен за штампу: *Злочини Буџара над српским сјановништвом Европске Турске крајем 19. и почетком 20. века*.

Научна литература била је заступљена делима Васиља Поповића, Михаила Војводића, Ивана Иванића, Јована М. Јовановића, Сава Скока, Петра Опачића и Васе Казимировића, а литерарна публицистика кроз дела Илије Трифуновића - Бирчанина и Станислава Кракова. Коначно, коришћене су и *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, и *Мала енциклопедија Просвете*.

Писање о Српској четничкој акцији може се поделити на три периода:

- а) период до почетка I балканског рата,
- б) период од балканских ратова до краја II светског рата и
- в) период после II светског рата.

Ад а. У раздобљу до балканских ратова, с обзиром на илегалност и конспиративност Акције, релативно је мало писано. Милојко В. Веселиновић и Јован Хаџи-Васиљевић у својим радовима дали су слику Брсјачке буне и Устанка Срба у Кумановској и Паланачкој кази из којих су проистекле прве српске војводе и јунаци на овим просторима и који су претходили Српској четничкој акцији. Нешто више простора посветио јој је дипломата Иван Иванић у II књизи награђеног дела *Македонија и Македонци*. Међутим, подаци које даје о њој су често недовољно прецизни. Поред тога, за обраду ове теме нису погодни ни повремени написи у разним новинама који су често давали искривљену слику Акције и истовремено служили за међустраничка препуцавања. Илустровани календар *Вардар*, у издању »Кола српских сестара«, доносио је текстове о српским четни-

шима, али с обзиром да је био намењен српском становништву Европске Турске, они су писани езоповским језиком. То је нарочито било уочљиво када је описиван рад српских официра и подофицира, којима је из разумљивих разлога редовно измишљано грађанско занимање. Једини исцрпан и довољно прецизан текст о Акцији је фељтон непознатог аутора *Крваве борбе у Мађегонији*, који је половином 1912. године, у предвечерје I балканског рата, излазио у сепаратним свескама. Главни уредник фељтона био је смењени четнички војвода (после погибије на Челопеку 1906) Емило Милутиновић, који је вероватни аутор текстова. Када се апстрахује чести и претерани »романтизам« и изузму мање нетачности, овај фељтон, с обзиром на тачну хронологију, спискове погинулих четника и прилично добре описе борби, добра је допуна често непотпуној архивској грађи.

Ад б. У међуратном раздобљу је о Акцији највише писано. Поред новинара, о њој су писали, и то највише, њени преживели учесници у разним споменицама, мемоарима и аутобиографијама.

Најбољи рад из овога периода је дело новинара Станислава Кракова *Пламен четнички*, I књига (наставак није објављен), која се завршава погибијом четника на Китки. Писање Кракова се одликује љубављу према четницима, чије поступке увек оправдава. Тачан је у описивању догађаја и хронологији, коју даје по јулијанском календару. Може му се замерити што о политичарима говори недовољно, а о раду Министарства иностраних дела, креатору и главном носиоцу Акције нимало. Сходно томе, ствара лажну слику о претежности приватне иницијативе над радом владе.

Новинар и учесник Борбе на Челопеку 1905, Миомир Миленовић, као писац одредница у *Народној енциклопедији српско-хрватско-словеначкој*, дозволио је себи да о појединим личностима и догађајима да нетачне информације.

Јован М. Јовановић је у делу *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, посветио преко 40 страница, односно цело пето поглавље, Четничкој акцији. Знатно је прецизнији и поузданији за период од 1908. до 1912, када је од Балугџића преузео Генерални конзулат у Скопљу, него за раније периоде у којима је начинио неколико хронолошких грешака.

Душан Путниковић је у I књизи својих *Ратних мемоара*, подробно и успешно приказао бојеве на Челопеку и Петраљици. У Борби на Челопеку је учествовао, а сукоб на Петраљици, у коме су погинули његови класни другови Богдан Хајнц и Брана Јовановић, забележио је према причању преживелог инжињеријског подофицира Радивоја Илића, коме је био старешина.

Коста Миловановић - Пећанац је написао брошуре *Споменица тридесетипетогодишњице четничког покрета у Јужној Србији и Четничка акција 1903-1912.* У првој су приказани учесници, а у другој догађаји. Обе су хетерогене и по квалитету садржаја и по тачности. Добро је обрадио сукобе са Турцима на Шупљем Камену и Вуксану (у овој борби је предводио нападнуту српску чету), а једини је извор са судбину Коменовићеве чете.

У *Споменици XXXII класе Војне Академије поводом 35-то годишњице* дате су биографије официра, међу којима су деветорица учествовали у Акцији. С обзиром да је Одбор, који је Споменицу приредио, проверио и дао тачне податке, користио сам је, у потребној мери, пишући овај рад.

Малени фељтон *Почетак четовања - комитје*, који је излазио у *Српском Косову* 1925. године, писан је по сећању и са доста грешака, које и сам аутор, Панта Радосављевић - Дунавски напомиње као могуће.

Илија Трифуновић - Бирчанин у књизи *Трновитим стазима* пише са доста топлине и тачности о појединим учесницима акције.

Алекса Јовановић у прилогу *Четнички покрет у Јужној Србији под Турцима у Сјоменици двадесетогодишњице ослобођења Јужне Србије* и Јован Хаци-Васиљевић у раду *Четничка акција у Старој Србији и Маћегонији*, пишу по сећању и са бројним пропустима. У Јовановићевом тексту корисни су подаци испод донетих фотографија, док је Хаци-Васиљевићев, поред наведених мана, још и претерано уопштен.

О четничкој акцији је највише написао Василије Трбић у својој Аутобиографији. Међутим његов рукопис је писан тек 1944. у Каиру, искључиво по сећању и без икакве могућности аутора да провери донете податке. Иако је као аутор прилично непоуздан, а као човек склон самоистицању, ипак се његов текст може делимично користити као допуна архивској грађи и писању објективнијих аутора, пре свега Бабунског и Кракова.

Најпоузданији текст учесника Акције даје Јован Стојковић - Бабунски у својој краткој аутобиографији под насловом *Јован С. Бабунски о себи* објављеној у *Сјоменици Јована С. Бабунског*. Он пише о догађајима у којима је сам учествовао, прецизно, концизно и објективно, без икакве тежње за увећавањем свог доприноса.

Ад в. У периоду после II светског рата, Српска четничка акција није привлачила српске историчаре. О њој су писали само македонски, са већ наведеним претензијама и идејама, као и Ђорђе Микић у свом историографском промашају. Тек 1985. године, дошло је до извесног заокрета који је иницирао Андреј Митровић приредивши Ракићеву конзулску преписку. Ово дело је драгоцен извор за упознавање стања у Српској четничкој организацији и четничке борбе у Великој Хочи и Пасјанима.

Велики допринос дао је и архивиста Миле Станић који је, на основу заоставштине конзула Михаила Ристића, објавио *Грађу о српским школама на подручју Скопског конзулата 1905. године*. За овај рад од посебне користи био је извештај Давида Димитријевића о стању у Велешкој кази и изузетно добро урађене напомене којима су објашњени поједини догађаји.

Такође, скроман допринос познавању ове проблематике дао је и аутор овога рада.

Коначно, у послератну литературу спада и необјављени рукопис Кумановчанина Крсте Божиновића. У њему аутор износи своја сећања на људе и догађаје почетком века. Посебно су интересантне странице посвећене линчу седморице заробљених четника, доведених из Табановаца у Куманово и палевина Српске скопске гимназије. Овим догађајима је аутор присуствовао; првом као посматрач а другом као ученик гимназије.

У овом раду покушао сам да изложим догађаје везане за Српску четничку акцију по хронолошком редоследу. Такође, покушао сам да прикажем политичку ситуацију у Турској, утицај европских велесила на њу преко Реформног плана,

српско - бугарске односе, промене у раду и структури српске и бугарске илегалне организације, као и друге догађаје који су утицали на ситуацију на овим просторима: арбанашки устанички покрете, рад грчких чета, Младотурску револуцију и сл.

На крају, пријатна ми је дужност да се захвалим ментору проф. др Радошу Љушићу, који ме је упутио на архивски рад и прихватио ову тему за дипломски рад. Захвалан сам професорима др Михаилу Војводићу и др Љубодрагу Димићу на драгоценим стручним саветима, помоћи у литератури и моралној подршци. Сличну помоћ добио сам и од пријатеља архивиста Зорана Живковића Христића, Мила Станића, Драгослава Опсенице из Архива САНУ и мр Радомира Поповића из Историјског института. Зоран Живковић Христић је извршио лектуру и коректуру овога рада. Свима им се најсрдачније захваљујем. На моралној и стручној подршци захвалан сам проф. др Андреју Митровићу, научном саветнику др Љиљани Алексић-Пејковић, Горану Пиљку и доценту Жарку Петковићу. Овде посебно издвајам оне који више нису живи а пружили су ми поред моралне подршке, стручне савете и помоћ у коришћењу литературе. То су: др Крунослав Спасић, научни саветник, професори Универзитета у Београду др Бранко Трбић, др Живојин Блаженчић и др Остоја Стојановић.

Аутор

Скраћенице

- АС = Архив Србије
- АСАНУ = Архив Српске академије наука и уметности
- АВИИ = Архив Војноисторијског института
- МИДС = Министарство иностраних дела Србије
- КуБ = Конзулат у Битољу (грађа)
- КуС = Генерални конзулат у Скопљу (грађа)
- ИоВ = Извршни одбор српске организације у Врању (грађа)
- Ф = фасцикла
- П = пописник
- Кут = кутија
- гр = група
- Д = досије
- ПП бр = број просветно поверљивог протокола
- Сл = службено

УВОД

Султановим ферманом, од 21. марта 1870. године⁽¹⁾, установљена је Бугарска егзархија на европским територијама Отоманске империје. Термин »егзархија« означава давање верске самосталности једном народу унутар једне патријаршије, у овом случају Цариградске, што је у условима теократске Турске значило признање права Бугарима на пуну верску и просветну самосталност, Порта се при томе углавном руководила следећим разлозима:

- а) удовољено је захтеву Русије;
- б) желела је да умртви евентуалне ослободилачке тежње бугарског живља, пошто у тренутку проглашења егзархата Бугарска нема самосталност, коју су већ стекле Србија, Црна Гора, Румунија и Грчка;
- в) користећи се принципом »divide et impera«, хтела је да изазове цепање хришћанског живља, њихове међусобне сукобе на националној основи и тако отупи оштрицу ослободилачких тежњи хришћанских народа, што је и успела.

Егзархат је омогућио Бугарима да отпочну широку акцију на побугаривању српског живља. Ова акција је у почетку била прикривена, заогрнута плаштом словенства, али је временом исказивала све јасније великобугарски шовинизам. Егзархија је била »ђенералштаб за побугаривање Срба«, како је то закључио српски конзул у Скопљу и Приштини, Тодор Станковић - Ефендија.

Почетни успеси егзархата заснивали су се највише на омражености патријаршијског (грчког) свештенства међу словенским живљем, тако да је број егзархиста убрзо превазишао број патријаршиста (припадника Цариградске патријаршије).

Рад Егзархије био је најпре усмерен на преотимање патријаршијских цркава и протеривање њихових свештеника, а затим и на све оне који су се опирали бугаризацији. На њеном удару убрзо су се нашли српски свештеници, учитељи и народни прваци. Њихово дискредитовање вршено је проказивањем турским властима, које су истовремено подмићиване, што је имало за последице смртне пресуде и вишегодишња заточења виђенијих Срба.⁽²⁾

1. Сви датуми су дати по новом, осим датума на документима који су дати по тада важећем календару.

2. И. Иванић, *Македонија и Македонци*, књ. II, Нови Сад 1908, 309-344; Т. Станковић, *Белешке о Старој Србији - Македонији*, Ниш 1915, 44, 48-49.

Исте, 1870. године, забележен је први притисак на једног српског учитеља. Цветко Поповић, српски учитељ у селу Нерези, родом из Кумодража је »нужде ради бил принуден да се побележи под бугарску ведомост«. ⁽³⁾

Први злочин над Србима Бугари су извршили 1872. године. Тада је, у још неослобођеном Врању, српског учитеља Вићентија Димитријевића отровао његов бугарски колега Никола Шишелџијев. ⁽⁴⁾

У наредним годинама број злочина над Србима ће нарастати и по систематичности којом су вршени добиће обележје геноцида. Узлазна линија бугарских злочина досеже врхунац 1904. године, а затим опада. Изузетак чине 1907. и 1909, када је забележен већи број убистава Срба него у 1906, односно 1908. години. ⁽⁵⁾

Ратови од 1875. до 1878, које су против Турске победоносно водиле Русија, Црна Гора и Србија, окончани су Сан-Стефанским миром 3. марта 1878. године. Одредбама овога мира, рађеног по диктату Русије, било је предвиђено територијално проширење за Црну Гору, извесне исправке граница за Србију и стварање Велике Бугарске, која ће осим Албаније, обухватити готово читаву територију Европске Турске.]

Одредбама Берлинског конгреса (13.06 - 13.07. 1878) поништене су одлуке Сан-Стефанског мира. Србија, Црна Гора и Румунија су стекле независност, а Бугарска статус аутономне вазалне кнежевине под сизеренством султана. Бугарска је стекла право да има хришћанску владу и народну војску и одређене су јој знатно уже границе у односу на Сан-Стефански мир. Црна Гора је добила градове: Никшић, Спуж, Подгорицу, Жабљак, Бар, Плав и Гусиње. Србија је проширена Нишким, Пиротским, Топличким и Врањским округом. Такође, формирана је Источна Румелија са средиштем у (Пловдиву) под политичком и војном влашћу султана, али са административном аутономијом и хришћанским гувернером на челу. Аустро-Угарска је добила право да окупира Босну и Херцеговину и да војнички запоседне Новопазарски санџак. Тиме је онемогућено стварање заједничке српско-црногорске границе и прикључење Старе Србије. Једини пут ка уједињењу српског етничког простора водио је према југу кроз врањски коридор. ⁽⁶⁾

Још у доба српско-турских ратова, дошло је до устанка Срба у Кумановској кази (1878). Овај устанак, као и нешто каснија Брсјачка буна (1880), настао је из ослободилачких тежњи српског народа и потребе за уједињењем са матицом Србијом.]

Ови устанци били с предходница Српске четничке акције и из њих су изашли први јунаци и војводе, узори и узданица тамошњег српског народа, какви су били: Черкес Илија, Младен Стојковић »Чакре-паша«, Илија Делија, Стефо Петровић, Спиро Црневић, Велика Беговица, Риста Костадиновић, Вељан Цветковић, Јаћим

3. С. Краков, *Пламен четничтва*, књ. I, Београд 1930, 50.

4. И. Иванић, н.д. 467.

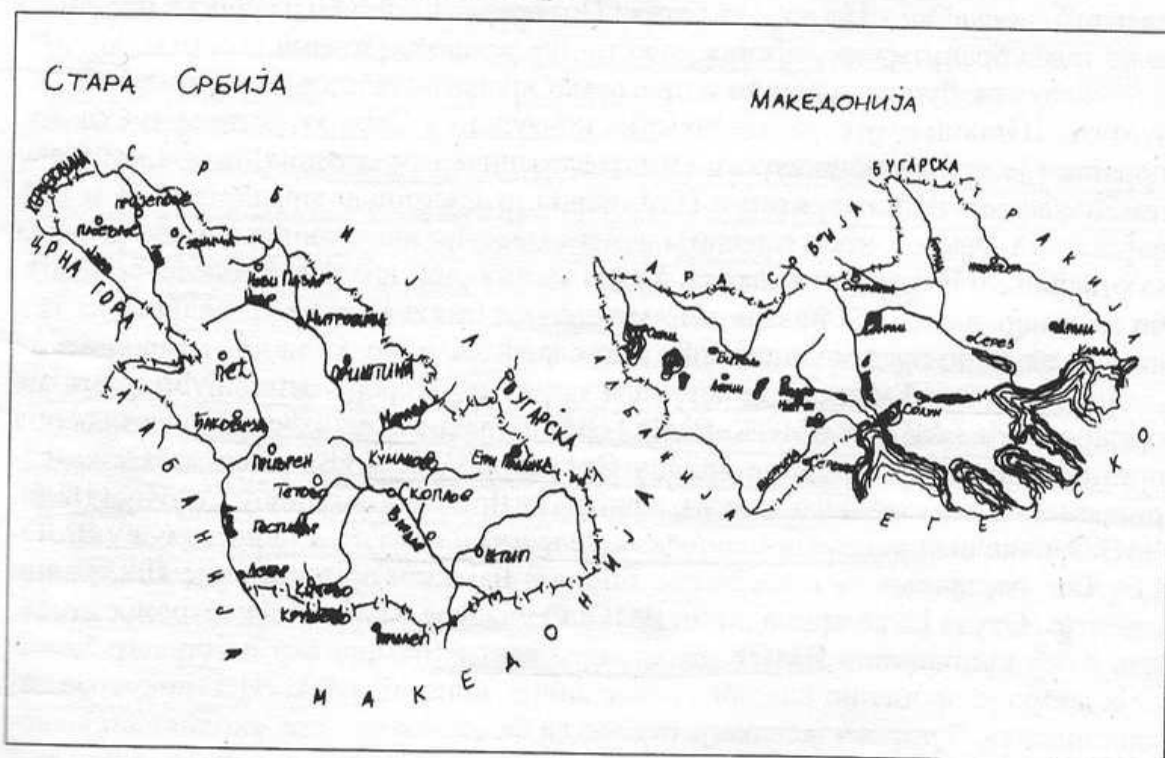
5. В. Илић, *Злочини Бугара над српским становништвом Европске Турске крајем 19. и почетком 20. века*, (рад припремљен за штампу).

6. *Србија 1878. Документи*, приредили и предговор написали М. Војводић, Д. Живојиновић, А. Митровић и Р. Самарџић, Београд 1978, 104-108, 556-575; П. Опачић, С. Скоко, *Српско-турски ратови 1876-1878*, Београд 1981, 330.

Јовановић, Анђел Танасковић и др. Најистакнутији међу њима био је славни поречки војвода Мишко Крстић - Павловски, српски добровољац и четовођа из Српско-турског рата, вођа Брсјачке буне и вишегодишњи сужањ из битолске «апсане», који је одбио амнестију јер му је дата као Бугарину Мишку Крстеву.⁽⁷⁾

Плебисцитом организовано уједињење Источне Румелије са Бугарском (18.09.1885), довело је до по Србију несрећно завршеног Српско-бугарског рата, вођеног због поремећаја балканске равнотеже, окончаног исте године. Нажалост, једино је Краљ Милан добро схватио разлоге за овај рат. Вођење овога рата није било јасно ни политичарима ни народу. Краљ Милан је истицао да се «ради задобијања Македоније мора ићи на Софију, а не на Скопље».⁽⁸⁾

Из свих наведених разлога у Србији, Бугарској и Грчкој кристалисало се као приоритетно Македонско питање. Његовим решењем у своју корист свака од ових земаља добила би у руке «кључ Балкана». Због тога су све оне истицале своје разлоге, темељећи их на историјским, етничким и политичким упориштим. Грчка је своје претензије заснивала на давнашњој провинцији Македонији, ширећи максимално њене границе, Бугарска на последицама егзархата и територијама из Сан-Стефанског мира, а Србија на живој средњовековној традицији осведоченој српским задужбинама, језичкој сродности и раширености крсне славе - типичног српског обележја.

Шта се у Србији почетком 20. века сматрало Старом Србијом, а шта Македонијом («Вардар», календар за преступну 1912. годину)

7. С. Краков, н.д. 11-12, 25-26, 35-39, 48; Ј. Хаџи-Васиљевић, *Устанак Срба у Кумановској и Паланачкој кази у 1878. години*, Београд 1906, 51-55.

8. С. Скоко, *Војвода Радомир Пушник*, Београд 1984, књ. 1, 126.

Српске претензије, које су обухватале српски етнички простор у Македонији најбоље је исказао Владимир Карић у уџбенику *Земљопис српске земље и Балканској полуострва за IV разред основних школа у Краљевини Србији*. Он је обележио границе Македоније на следећи начин: »Ово је најјужнија српска земља. Она се граничи са северозапада Шар-планином и Црном Гором, које је одвајају од Старе Србије; са запада Црним Дримом и планинама које се издижу западном обалом Охридског језера и језера Преспе; преко ове границе је Албанија. На југу иде граница долином малених језераца у водопаћи албанске реке Девола, пење се на Неречку планину и иде венцем планинским у коме је јужна водомеђа Црне реке и у коме су планине: Нице и Кожух; прелази затим преко Вардара, излази на Беласицу планину и удара на послетку у Струму јужно од ушћа Струмице. Преко ове границе па до Белога мора опет је Македонија али није само српска. Источна граница иде реком Струмом до планине Осогова, пење се на ову планину која чини водомеђу између Струме с једне и Пчиње и њених притока с друге стране, и удара скоро у границу Србије. Преко ове је границе најпре Тракија (Румелија), па онда Бугарска. Српска Македонија велика је 30.000 кв. км. У Српској Македонији има 600.000 душа. Међу њима је 500.000 Срба, око 35.000 Турака и 45.000 Арнаута, а остало долази на Цинцаре, Бугаре, Израилце и Грке«.

Овакве Карићеве македонске границе енергично је подржавао 1886. године, тадашњи посланик у Цариграду Стојан Новаковић истичући да српске претензије не треба бранити географским већ етнографским разлозима.⁽⁹⁾

Међутим, бугарска верска и просветна пропаганда нису дале очекиване резултате. Штавише, отварањем српских конзулата у Скопљу, Битољу и Солуну, порастао је притисак на турске власти за оснивањем српских школа, а такође повећавао се и број повратника Патријаршији. Султанова ирада из 1892. и 129. параграф турског закона о јавној настави омогућили су чешће давање дозвола за отварање и рад српских школа. Услов за добијање дозволе био је да се у молби за отварање школе наведе име мутевелије (лице које ће одговарати за рад школе, односно пред законом биће њен власник).

Због тога је Бугарска приступила оружаном терору оснивајући илегалне организације ВМРО и ВМОК. ВМРО (Внатрешна македонска револуционерна организација) формирана је 1893. у Солуну, а ВМОК (Врховен македоно-одрински комитет) 1894. године у Софији. На Другом конгресу у Солуну (1896), ВМРО своје аспирације проширује на Једренски вилајет и мења назив у ВМОРО. Такође, доноси се нови Устав, по коме највиши орган постаје Централни комитет. Отуда ће се припадници ВМОРО убудуће називати »централистима«, док ће се припадници ВМОК звати »врховисти«. Амерички историчар Хелмрејк добро је проценио рад обе организације, констатујући: »Цео покрет је недвосмислено бугарски и свако је осећао да би се Македонци, уколико би једнога дана добили независну управу, ујединили са Бугарском, управо онако као што је Источна Румелија учинила 1885. године«. Исту тезу заступао је бугарски дипломата Димитрије Ризов у брошури »Pro Macedonia«.

9. М. Војводић, *Србија и Македонско питање* (у даљем тексту *Србија и Македонско питање*), Историјски гласник, 1990-1992, Св. 1-2, Београд 1992, 42-44.

Прве жртве ВМРО били су старонагорички парох Анта Димитријевић - Пауновић и српски учитељ из Кучкова (Скопска Црна Гора) Јован Душкић. Обојица су убијени 1893. године.⁽¹⁰⁾

Године 1895. долази до преокрета у спољној политици Србије. Напредњачка влада Стојана Новаковића главни правац својих активности оријентише према српском југу. Акције које Србија спроводи врше се мирним путем, школском и црквеном пропагандом, у сагласности са Портом и Патријаршијом, у циљу буђења српске националне свести у Старој Србији и Македонији и усмеравања тамошњег живља према Србији. Највећи успех ове владе је постављање Србина Дионисија (Петровића) за митрополита у Призрену, после смрти Грка Мелентија.⁽¹¹⁾

Бугарске терористичке организације ВМОРО и ВМОК, противстављене до искључивости, ради спречавања међусобних сукоба, споразумеле су се да врховисти добију Косовски и Битољски, а централисти Једренски и Солунски вилајет. Међутим, овај споразум је био мртво слово на папиру, пошто су, пљачке ради, једни другима залазили у терен. Једино у чему су се слагали била је србофобија. Стога су, 1897. године, у доба стварања првог Српско-бугарског споразума у Софији, основали у Солуну »Друштво против Срба«. Извештавајући о овоме, бугарски лист »Народно право« написао је да је циљ Друштва да »огњем и мачем искорени Србе из Македоније«. На челу Друштва био је Дамјан - Даме Грујев, професор бугарске гимназије у Солуну и некадашњи питомац Друштва »Свети Сава«, а у њему су били заступљени и врховисти и централисти.

Оснивање Друштва било је исте године, када је отпочело редовно давање дозвола за рад српских школа у Битољском и Солунском вилајету и када је Свети синод у Цариграду изабрао за администратора Српске митрополије у Скопљу архимандрита Фирмилијана (Дражића).

Јован Хаџи-Васиљевић наводи да су, од 1897 до 1902. године, бугарски револуционари убили 43, ранили 52 власника српских школа, учитеља, свештеника и других виђених Срба; »а другим се жртвама ни броја не зна«.

Прва жртва »Друштва против Срба« био је професор српске гимназије у Солуну Илија Пејчиновић. Убиство је извршено ножем и револвером. Марта месеца, 1897. године, бугарски робијаша су напали у дворишту битољског затвора, ножевима, осуђенике Мицка Крстића (вођа Брсјачке буне) и његове другове браћу Петка и Митра Ристевића. Ристевићи су подлегли ранама, а Мицко је, иако је задобио двадесет два убода, преживео. То говори да Срби ни у затвору нису били сигурни од напада бугарских терориста и бугараша однарођени Срби).

Најчешћи извршиоци злочина у Солунском вилајету били су ученици старијих разреда Бугарске гимназије у Солуну или најмљене убице (бугараша из околи-

10. С. Скоко, *Други балкански рат 1913* (у даљем тексту *Други балкански*), књ. 1, Београд 1968, 49, 58, 65, 67; И. Иванић, н.д. 467.

11. М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века* (у даљем тексту *Србија*), Београд 1988, 47-49, 63-66.

не Велеса и Кукуша), којима је по убијеном исплаћивано 10-50 златних турских лира. Као знак да је убиство извршило »Друштво против Срба«, жртвама је урезиван крст на челу. ⁽¹²⁾

Добар познавалац стања у Македонији, бугарски трговински агент у Скопљу, Димитрије Ризов упутио је, 20. априла 1899. године, писмо кнезу Фердинанду у коме је истакао: »Заслепљеност је, која носи пропаст Бугарима, када министарство Грекова мисли, да се досадашњи успеси Бугара у Македонији могу проширити подизањем цркве и школе. У овом је правцу делатност Бугарске у Македонији завршена; јер црквом и школом не можемо тамо ништа више постићи...« Ризовљево писмо као да је антиципирало будућу бугарску терористичку активност, која је сада, поред потискивања грчког и српског живља, показала тенденцију да сукоб интернационализује и могућу интервенцију великих сила искористи за остварење бугарских политичких циљева.

Одговарајући на појачани притисак Бугара, Грчка је 1901. године ступила у оружану акцију. Прву андартску чету образовао је костурски митрополит Каравангелис с намером да сузбије бугарске акције и истакне грчке претензије у Европској Турској.

Термини андарт, комита и четник су синоними и означавају борца - припадника револуционарног комитета. Грци користе термин андарт, Срби најчешће четник, знатно ређе комита, док Бугари употребљавају термине комита, комитета и, такође, четник. У даљем тексту, за Србе ће бити коришћен термин *чешник*, а за Бугаре *комитџа* или *комитџација.* ⁽¹³⁾

Године 1902, забележен је први бугарски покушај интернационализовања македонског питања инсценираном отмицом Американке мис Стон. ⁽¹⁴⁾

Већ априла 1903. забележена је серија диверзија у Солуну. Током три дана, од 28 до 30. априла, подметнутим минама разорени су француски брод »Гвадалкивир«, зграда Отоманске банке и најугледнији хотел »Коломбо«. Поред тога, бачена је и бомба у препуну башту ресторана »Алхамбра« од које је један човек погинуо, а већи број гостију је рањен. У Солуну је заведено ванредно стање и организован преки суд. Осим тога, фанатизована муслиманска руља извршила је покољ хришћана.

Све ово био је увод у тзв. »Илинденско востаније«. Ова оружана побуна избила је на Св. Илију, 2. августа 1903, у Битољском вилајету. Организатор устанка била је ВМОРО, а штаб устанка сачињавали су њени најутицајнији чланови Дамјан Грујев, Борис Сарафов и Анастас Лозанчев. Они су вештом пропагандом, темељеном на борби за аутономију, успели да за побуну придобију и Србе, тако да су у њој учествовале и будуће српске војводе Глигор Соколовић, Цене Марко-

12. Ј. Хаци-Васиљевић, *Четничка акција у Старој Србији и Македонији* (у даљем тексту *Четничка акција*), Београд 1928, 14; С. Краков, н.д. 49; Јован С. Бабунски о себи, *Споменница Јована С. Бабунског* (у даљем тексту *Ј. С. Бабунски*) приредио Ј. Хаци-Васиљевић, Београд 1921, 13; М. Војводић, *Србија*, 158; М. В. Веселиновић, *Брсјачка буна тогине 1880 у Битољском вилајету и Војвода Мицко*, Београд 1905, 41; И. Иванић, н.д. 466-468, 578.

13. С. Скоко, *Други балкански*, 58, 60, 435. Вазална Кнежевина Бугарска није имала право да држи дипломатска представништва. Те послове су обављали трговински агенти. Ризов је касније био бугарски посланик у Београду (1905-1908) и Риму (1909-1915).

14. АС, МИДС, Куб, Ф. 2, ПП 90.

вић, Тодор Крстић, Крста Ковачевић и др. Центар устанка била је планинска варошица Крушево, насељена претежно Цинцарима, у којој је образована по Србија општина, а по Бугарима република, чији је председник био бугарски учитељ Никола Карев, а командант одбране војвода Питу Гули, Цинцарин. Почетни успеси устаника, који се могу свести на ослобађање варошица Крушева, Невеске, Клисуре и Кичева, рушење турских управних зграда (мудирлук, беледија и ђумрук у Крушеву), уништавање железничких мостова код Екшиса, Владова и Острова, уз убијање турских стражара, пандура и путника, били су све што је устанком постигнуто. Заузврат, Турци су се светили убијајући хришћане по већим местима, која нису могла бити захваћена устанком. Тако је 8. августа турски стражар убио руског конзула у Битољу Александра Ростокоског.

Устанак је трајао десет дана, како пише Крста Божиновић: »таман толико, колико је било потребно времена турском гарнизону у Битољу да пошаље регуларне трупе које су разјуриле 'ослободиоце', као и новопостављену власт...« Организатори устанка Сарафов, Грујев, Лозанчев и Карев су побегли у Бугарску, а војвода Питу Гули је погинуо 12. августа на положају Мечкин Камен изнад Крушева. У жестоком репресалијама турске војске и башибозука, према наводи-ма Сава Скока, спаљено је 150 села, 38.000 људи остало је без крова над главом, око 10.000 је емигрирало (највише у Бугарску), а Крушево је са 15.000 становника спало на 3.000. Ј. Хаџи-Васиљевић пише: »Само у селу Неоказу близу Битоља, поклали су Турци преко 95 душа.«⁽¹⁵⁾

Ове одмазде управо су и биле циљ организатора устанка. Њима се постигло да се европске силе уплету у »македонско питање«, очекујући да га у будућности, у склопу целовитог »источног питања« реше у своју корист.

Турска је крајем 1902. покушала да предупреди уплитање европских сила у Македонско питање именујући Хусеин Хилми-пашу за генералног инспектора Косовског, Солунског и Битољског вилајета. Међутим, његов покушај да уведе хришћане у жандармерију је пропао захваљујући жестоком отпору Арнаута. Покољи Срба у Старој Србији и Македонији, као и убиства руских конзула Шчербине и Ростокоског, приморали су Турску да војно интервенише против Арнаута. Истовремено растао је притисак европске јавности за спровођење контроле у Македонији од стране европских сила. Као најзаинтересованије у овом питању мандат су добиле Аустро-Угарска и Русија.

Цареви Франц Јозеф и Николај II склопили су, 2. октобра 1903. у замку Миршштег у Штајерској, план реформи за Македонију. Миршштегским споразумом у 9 тачака било је предвиђено:

- 1) постављање једног аустроугарског и једног руског цивилног агента који ће бити саветодавни орган Генералном инспектору Хусеин Хилми-паши, а који ће фактички контролисати спровођење Споразума;
- 2) преуређење жандармерије, којим ће руководити страни генерал, коме ће бити потчињени страни официри и подофицири размештени у подручји-

15. С. Скоко, *Други балкански*, 68-69; Ј. Хаџи-Васиљевић, *Четничка акција*, 15; С. Краков, н.д. 71-75, 83-85; К. Божиновић, *Преживело се...* (рукопис у поседу аутора); *Мала енциклопедија Просвета* (у даљем тексту *Мала енциклопедија*), Београд 1971, одреднице Карев Никола и Гули Питу.

ма терена обухваћеног реформном акцијом. Они ће уједно бити организатори и инструктори жандармерије, а вршиће и надзорну власт на повереном им терену;

- 3) административно прегруписавање територије према начелу народности;
- 4) укључивање хришћана у управну и судску власт на подручјима која ће имати локалну аутономију;
- 5) формирање мешовитих анкетних комисија од једнаког броја хришћана и муслимана, које ће, под контролом аустроугарских и руских конзула, вршити испитивање политичких и других кривица учињених у протеклим немирима;
- 6) плаћање надокнаде грађанима од стране порте за штету претрпљену од стране војске и башибозука приликом угушивања немира. Распоред одштете вршиће мешовите комисије под надзором аустроугарских и руских конзула;
- 7) једногодишње ослобађање од пореза становништва попаљених села, као и омогућавање повратка избеглица;
- 8) забрана употребљавања резервиста (илаве) и нередовних трупа (башибозук), који су највише покоља извршили и
- 9) обавезивање Порте да све ово изврши без оклевања.

Порта је, крајем јануара 1904, прихватила реформни план. За генерала жандармерије прихватила је италијанског генерала Де Ђорђиса, а за цивилне агенте Аустријанца Милера фон Рогоја, који се убрзо наметнуо као прва личност реформне акције и Руса Демерика. Такође, пристала је да амнестира учеснике немира и омогући репатријацију избеглица. Од амнестије су изузети извршиоци диверзија по градовима. Извршен је и распоред реформне жандармерије тако што је офицере - инструкторе за Косовски вилајет дала Аустро-Угарска, за Битољски Италија, за Солунски Русија, за Драмски санџак Енглеска и за Серески Француска. Од реформне акције изузете су области са знатним или претежним арнаутским становништвом и то: елбасанска, дебарска, призренска и западни делови коричке, пећке и охридске.

Међутим и поред извесног смиривања стања, неке од избеглица из Македоније стекле су у Бугарској утицајне положаје и подгревале бугарске претензије на Македонију, што је довело до појачаног убацивања комита. Њима су се противстављале андартске чете прећутно подржаване од турских власти. Убрзо је у оружану акцију ступила и Србија да би повратила, како је написао Ј. Цвијић »области за које је најјаче везана српска свест и српско осећање«.⁽¹⁶⁾

Стравичне турске одмазде, после пропасти Илинданског устанка, наишле су на велики одјек у Србији. Српска штампа, ослобођена династичком променом на престолу, доносила је потресне извештаје са пострадалог подручја илуструјући их исказима страдалника, који су у великом броју пребегли у Србију.

У Београду је основано хуманитарно друштво за помоћ илинденским погорелцима »Коло српских сестара«. Оно је основано, 30. августа у дворани »Кола-

16. В. Поповић, *Источно тишање*, Београд 1996, 204-206; Ј. М. Јовановић, *Борба за народно уједињење* (у даљем тексту *Борба*), Београд, 27-30; Ј. Цвијић, *Балкански рати и Србија*, Београд 1912, 12.

рац«, на иницијативу сликарке Належле Петровић. Она и Мица Добрић су убрзо отпутовале у Македонију. Са собом су носиле 60 наполеона прикупљених за помоћ пострадалима. Новац су предале Марку Церићу, управитељу поречких школа. До Церића у Самокову, пратио их је Јован Ђирковић, секретар битолског патријаршијског владике Поликарпа.

У зору, истог дана када је основано »Коло српских сестара«, положили су заклетву чланови новооснованог Врањског одбора, који ће ускоро постати Извршни одбор четничке организације. Иницијатори за његово оснивање били су капетан Живојин Рафајловић, учитељ Михаило Стевановић - Миле »Цупара« и инспектор Монопола дувана Милан Граовац. За председника Одбора изабран је Рафајловић, за секретара Миле »Цупара«, благајника кафеџија Панта Јовановић, а чланови су постали: Граовац, шеф железничке станице Драгиша Лукић и апотекар Велимир Карић.

Конечно 30. август 1903. је обележен и митингом на Позоришном тргу у Београду под паролом: »Слобода свима неослобођеним Србима са Србијом заједно или смрт и самој Србији«. Митингу, који је пресудно утицао на ступање Србије у оружану акцију, одржаном пред преко 10.000 људи, присуствовали су следећи представници политичких странака: радикал Александар Станојевић, самосталац Љубомир Стојановић, напредњак Живојин Перић и либерал Живан Живановић. Говорници су били: прота Алекса Илић, професор Риста Одавић, Живан Живановић, великошколци Јеврем Симић и Јован Ђаја и Поречанац Наум Јамандијевић обучен у белу ношњу свога краја. Јамандијевић, чији је говор изазвао одушевљење присутних, је рекао:

»Много је година протекло како Македонија чека повратак Србије. Нас су Арнаути и Бугари били, а ви сте ћутали. Турци нас сада гоне, све се на нас окомило. Душа је у подгрлац дошла. Гинимо као што Срби гину, као потомци Краљевића Марка! Ви нас не смете оставити! Ако ми у Македонији изгинемо и ви ћете!«⁽¹⁷⁾

»Првенстени циљ Српске четничке акције био је борба против оружане бугарске пропаганде, а коначни ослобођење ових крајева и њихово уједињење са Србијом. До сукоба са андартима није долазило јер српске чете нису ишле јужно од Битоља, а грчке северно.»⁽¹⁸⁾

У организовању Српске четничке акције, непосредно или посредно, учествовао је велики број истакнутих људи тога времена. Непосредно: акцијом је руковођено из Конзуларног одељења Министарства иностраних дела. Посредно у њој су учествовала министарства: војно, просвете и црквених дела, финансија и унутрашњих дела. Поред представника власти и српских конзулата у Скопљу, Солуну, Приштини и Битољу, значајно је било и учешће познатих политичара, који су често били и познати научници, затим научника мање укључених у политичке борбе међу којима је било академика и професора Велике школе, односно касније Универзитета. Поред њих било је и факултетски образованих људи разних

17. С. Краков, н.д. 86-87, 91; В. Казимировић, *Црна рука*, Крагујевац 1997, 355.

18. А. Јовановић, *Четнички покрети у Јужној Србији под Турцима, Споменница двадесетипетогодишњице ослобођења Јужне Србије*, Скопље 1937, 271; В. Илић, *Учешће српских комитета у Кумановској операцији 1912. године* (у даљем тексту *Учешће*) Војноисторијски гласник, 1-3, Београд 1992, 198.

профила, затим трговаца, хотелијера, ресторатера, разних привредника, рентијера, чиновника, учитеља итд. У месним пододборима, организованим широм Србије, били су најцењенији људи тих градова. Сами четници су потицали од домаћег становништва, добровољаца из Србије, Црне Горе, Аустро-Угарске и пребеглица и исељеника из Европске Турске. Међу четницима је било људи различитог имовног стања и образовања; највише сељака, али и официра, подофицира, учитеља, студената, свештеника, чиновника и др. Најспособнији су постали војводе или четовође. Главни мотив им је био заштита угроженог српства и то како од турских власти, тако и од бугарских терористичких организација и разбојничких арнаутских чета.⁽¹⁹⁾

Српска четничка акција може се поделити на три периода:

1. Период развоја, који почиње оснивањем Српског комитета и који обухвата 1903, 1904. и 1905. годину. Ово раздобље се карактерише снажном групном иницијативом истакнутих појдинаца, коју усмерава и контролише српска влада. То је истовремено и период када ова иницијатива покушава да се »отме« од надзора владе. Тада долази до великих пропуста, пример за то су неуспеси првих чета.
2. У периоду успона, који обухвата 1906. и 1907. годину све конце Акције држи у рукама српска влада. Она то чини преко Министарства иностраних дела, односно његовог Конзуларног одељења, при коме постоји Врховни одбор (управа) српске четничке организације. Ова организација, у 1905. години, добија назив: »Тајно удружење српска одбрана« и
3. Период смиривања почиње 1908. годином и траје до почетка Првог балканског рата. Карактеристике овог периода су избегавање оружаних сукоба и припремање становништва за коначно ослобођење.

do 1912.

19. В. Илић, *Страдање српских четника код Пасјана (Гњилане) 1907, Добровољци у ослободилачким ративима Срба и Црногораца* (у даљем тексту *Страдање*), Зборник радова са научног скупа одржаног у Кикинди 11. и 12. априла 1996, Београд 1996, 45.

Период развоја од 1903. до 1905. године

Оснивање српског комитета

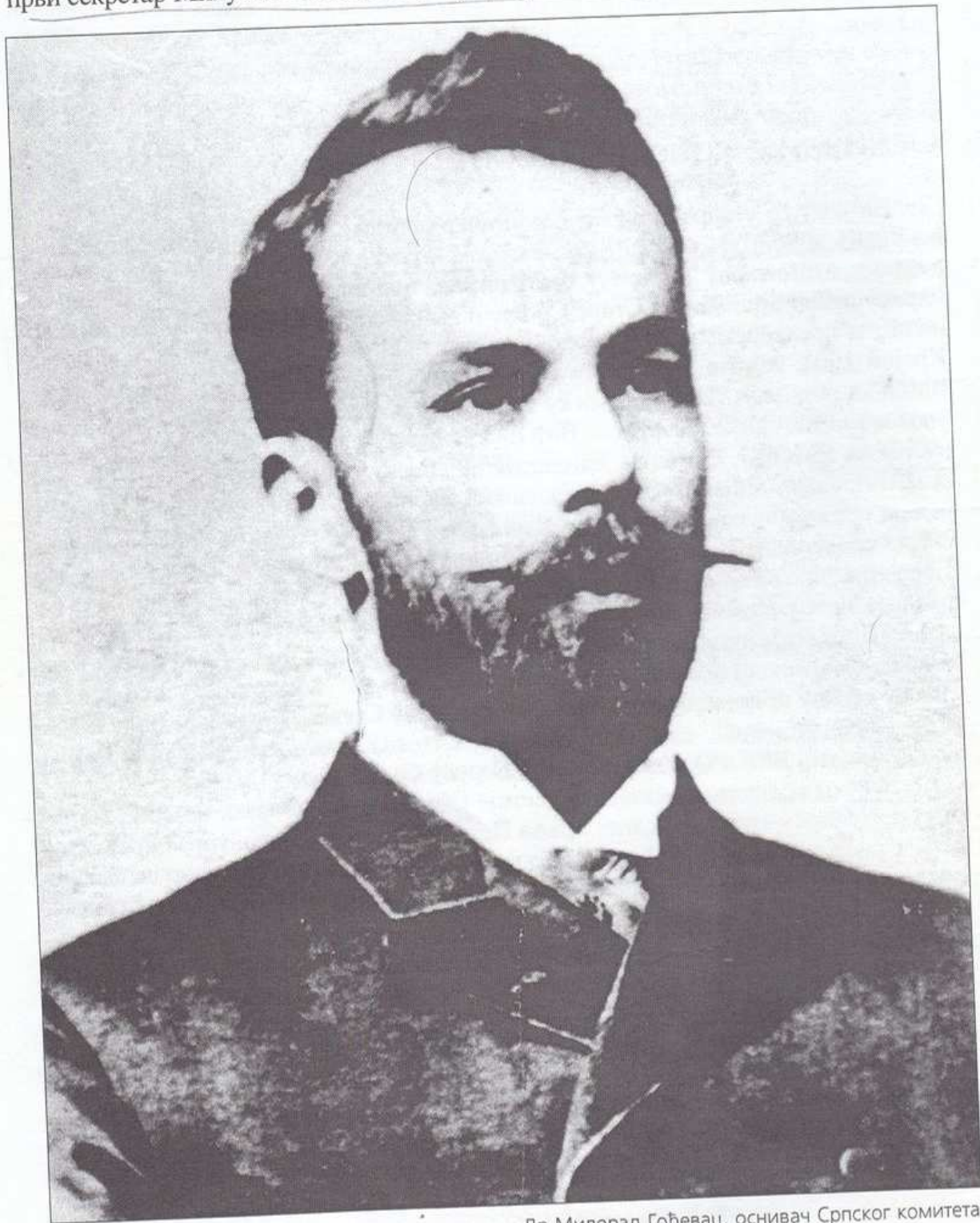
На идеју о стварању Српске четничке организације, др Милорад Гођевац, шеф лекара београдске општине, дошао је игром случаја. Вршећи по службеној дужности санитарну контролу београдских апчџиница, пекара и буреџџиница, чији су власници били из Старе Србије и Македоније, он је, својом благонаклоношћу и предусретљивошћу, стекао велико поштовање и поверење ових људи. Крајем 1901. године упознао се са војводом Стојаном Донским, припадником ВМОРО, родом из Лерина, који се склонио у Београд да презими. Донски га је упознао са методима и статутом ВМОРО. Гођевчева замисао била је да према искуствима ВМОРО, формира одговарајућу српску организацију. Учестала убиства и масакри виђених Срба у тадашњој Европској Турској, убрзали су његов рад на остварењу ове идеје. Знајући да ће ова акција захтевати значајна финансијска средства, најпре је за њу придобио познатог патриоту и добротвора Луку Ђеловића, председника »Београдске задруге«. Поред тога, водећи рачуна о потребама проширивања акције и њеној високој конспиративности, из масонске ложе »Побратимство«, у којој је 1901. изабран за члана, придобио је Васу Јовановића. Овај млади београдски адвокат, пореклом из Македоније, успео је да на српску страну преведе будућег четничког војводу Стевана Недића - Ђелу и Мисајла Каранфиловића, разбивши тако чету Стојана Донског, који је остао веран заклетви датој ВМОРО и њеном шефу Борису Сарафову. ⁽²⁰⁾

»Мајски преврат«, пропаст династије Обреновић и долазак на српски престол демократски оријентисаног краља Петра I Карађорђевића, убрзали су оснивање Српског комитета. Гођевцу, Ђеловићу и Јовановићу прикључио се пензионисани министар војни генерал Јован Атанацковић, у чијој је кући у Крунској улици, у лето 1903, основан Српски комитет.

У оквиру Комитета формиране су три секције: револуционарна, пропагандна и финансијска. Чланови Српског комитета постали су: Јован Атанацковић, Милорад Гођевац, Љубомир Давидовић, Лука Ђеловић, Љубомир Јовановић, Живан Живановић, Љубомир Ковачевић, Петар Пешић, Љубомир Стојановић, Јаша Продановић, Милутин Степановић, Светозар Стефановић и Димитрије Ђирковић. Први чланови Централног одбора постали су: генерал Јован Атанацковић, др Милорад Гођевац, политичари Љубомир Давидовић, Љубомир Јовановић, и Јаша

20. В. Илић, *Национални рад др Милорада Гођевића*, Архив за историју здравствене културе Србије, 1-2, Београд 1990, 100; С. Краков, н.д. 57-61, 70.

Продановић, банкар Лука Ђеловић, трговци Никола Спасић и Димитрије Ђирковић, хотелијер Голуб Јанић и чиновник Министарства иностраних дела Милутин Степановић. Први председник Централног одбора био је генерал Атанацковић, а први секретар Милутин Степановић, који је уједно био и благајник Одбора.

Др Милорад Гођевац, оснивач Српског комитета

Структура чланова Српског комитета и првог Централног одбора

Назив професије	Број чланова	Заступљеност у %
Академици, односно професори		
Велике школе	3	20,00
Са завршеном високом школом	5	33,33
Са завршеном Војном академијом	2	13,33
Банкар	1	6,67
Трговци	2	13,33
Хотелијер	1	6,67
Ресторатер	1	6,67
Укупно	15	100,00

Из приложене табеле може се видети да су у раду на овом националном задатку узели учешћа, поред представника научне и грађанске елите, уважених представника војске, још и носиоци економског прогреса у Србији тога времена. Они су имали различита политичка уверења и били угледни чланови разних странака. Свакако овде треба изузети представнике војске, који нису имали права на страначко ангажовање. На дан оснивања Комитета, према Кракову, написан је и усвојен статут.

Датум оснивања Комитета, и поред дужег истраживања, нисам успео да утврдим. У фелтону »Крваве борбе у Маћедонији«, који је у издању београдског »Књижевног прегледа« излазио у лето 1912, непознати аутор наводи да је априла 1903, формиран одбор четворице који су чинили: Атанацковић, Гођевац, Беловић и Рафајловић. Станислав Краков формирање Комитета ставља у лето 1903, када је генерал Атанацковић пензионисан, што значи да је основан после 15. августа. Коначно, у заоставштини Михаила Ристића - Балканског налази се »Устројство (Устав) Тајног србо-маћедонског удружења (организација), за које се може претпоставити да је први статут Комитета, али које није датовано. »Устројство« има 11 чланова.

Чланови 1. и 2. говоре да су задаци Удружења борба свим средствима за ослобођење и уједињење, против бугарског насиља и пропаганде, затим буђење националне свести у Старој Србији и Маћедонији.

У члановима 3. и 4. стоји да је Удружење састављено од месних одбора за свако место из Косовског, Битољског и Солунског вилајета. Члан може да буде свако ко пристане да ради у корист Удружења и положи заклетву. Чланови месног одбора (комитета) бирају међу собом председника, помоћника председника, благајника и неколико саветника. Месни одбори у оквиру каже чине срески одбор, а сви срески одбори бирају вилајетски одбор. Структура управе среских одбора је иста као и код месних одбора. Вилајетски одбор потврђује Главни одбор. Вилајетски одбори бирају Главни одбор Тајног Србо-маћедонског удружења. Главни одбор бирају изасланици среских и вилајетских одбора сваке године. Време избора и место одређује Главни одбор споразумно са вилајетским одборима. Главни одбор има председника, помоћника председника, секретара, благајника и саветнике.

Генерал Јован Атанацковић

Члан 5. Ради надзора над чланством и радом сваки одбор има тајну полицију.

Члан 6. Срез има једну или више чета.

Члан 7. Обавезно се извештава претпостављени одбора о важнијим догађајима и подноси на крају месеца опширан извештај о раду.

Члан 8. Тајно србо-маћедонско удружење има печат са грбом: двоглави бели орао на чијим прсима је лав са круном.

Члан 9. Финансирање: 1) добровољни прилози; 2) члански улози, које по потреби разрезају срески одбори по одобрењу вилајетских одбора; и 3) од прихода добијених са других страна.

Члан 10. Свако ко штети раду Удружења, био члан или не, подлеже казни. Казну одређује срески одбор, а извршава се по одобрењу вилајетског одбора. Ка-

зне: опомена, глоба и смрт. Смртна казна предвиђена је за врло тешке случајеве, као нпр: издајство већег значаја и убиство неког члана Удружења.

Члан 11. На основу овог Устројства Главни одбор у споразуму са вилајетским одборима издаће нарочите правилнике и упутства за рад целог Удружења. ⁽²¹⁾

На основу записника са седница Централног одбора у Београду, као и преписке између Централног и Извршног одбора у Врању, може се закључити да су задаци Централног одбора били да:

- а) води револуционарну акцију и врши националну пропаганду на терену и у Србији;
- б) именује шефове Горских штабова, војводе и четовође;
- в) обезбеђује одсуства официрима и подофицирима који одлазе на терен од Министарства војног и то искључиво преко Министарства иностраних дела; и
- г) формира чете и обезбеђује их финансијски и материјално.

Задаци Извршног одбора на основу истих извора били су да:

- а) врши пребацивање чета на терен и обезбеђује њихово прихватање на повратку у Србију;
- б) омогућава пренос оружја, муниције и другог материјала;
- в) обезбеђује сигурност постојећих и по потреби отвара нове канале;
- г) одабира способне путовође и
- д) прима шифроване поруке са терена и спроводи их Централном одбору као надређеном.

Током свог постојања, од оснивања 1903. до забране рада од стране Врховне управе 4. јула 1907. године, Централни одбор је имао тројицу председника. То су били: генерал Јован Атанацковић, Љубомир Давидовић и почасни генерал Николије Стефановић. Интересантно је да је поручник Панга Радосављевић био секретар у оба одбора и шеф Горског штаба Западног Повардарја. Кроз Извршни одбор прошли су поред наведених: начелник Врањског округа Драгић Павловић, директор гимназије Сима Златичанин, учитељи Лазар Божовић и Јован Михаиловић, председник окружног суда Тома Ђурђевић, официри - Љубомир Вуловић, Петар Пешић, Војин Поповић (пред рат 1912. био истовремено председник Извршног одбора и шеф Горског штаба Источног Повардарја), Александар Благојевић, Божидар Терзић и др.

Од официра у Акцији су учествовали: генерал Божидар Јанковић (председник »Народне одбране«), Милан Васић (секретар »Народне одбране«), Душан Туфегџић (био члан Централног одбора), Крста Смиљанић, Јосиф Костић, Добра Павловић и др.

Убрзо по формирању Централног и Извршног одбора формиран је пододбор у Нишу, чији су оснивачи били некадашњи конзул Тодор Станковић и ветеринар Божидар Драгићевић, а касније и у неким другим местима Србије. Задатак ових пододбора био је да пропагирају Акцију и прикупљају помоћ у новцу и материјалу.

21. АС, МИДС, ИоВ, Ф. 1, Записници Централног одбора; АСАНУ, Историјска збирка бр. 14243. Заоставштина Михаила Ристића; В. Казимировић, н.д. 130; *Крваве борбе у Македонији* (у даљем тексту *Крваве борбе*), *Књижевни преглед*, фељтон, Београд 1912, 11.

Петар Пешић, члан Српског комитета

На терену, у Куманову, Скопљу и Битољу, већ су постојали одбори, настали самоорганизовањем тамошњих Срба. У Кумановском одбору (од 4. јула 1905. пододбор) били су: прота Атанасије Петровић (познатији као поп Ташко), учитељи: Антоније Тодоровић, Лазар Божовић, Јован Цакић, Анђелко Ристић и Стојан Стејић (био је и ђакон); свештеник Јован Тасић, трговци: Јован Цивковић (по неким изворима Зивковић), Илија Тасић, Коле Гребенаровић и др.

Кроз Скопски одбор су прошли: професори: Богдан Раденковић и Светозар Томић (до преласка за директора гимназије у Битољу, 1. октобра 1905); кројач Михаило Манчић, учитељи: Митар Шешлија и Давид Димитријевић итд.

У Битољском одбору су били: професори Алекса Јовановић, Риста Скакаљевић и Светозар Томић (од 1905); учитељи Лазар Кујунџић и Марко Церић, Саватије Милошевић, Јеротије Топаловић, Јован Ђирковић, вицеконзул Панга Гавриловић и др.⁽²²⁾

22. М. Станић, *Грађа о српским школама на подручју Скопског конзулата 1905. године*, Споменик СХХХVI, Београд 1997, 67; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 1, Записници Централног одбора; А. Јовановић, н. прилог, 273, 275.

Алекса Јовановић и Јован Ћирковић

Карактеристике српског четовања

Основна особина српских чета био је њихов превасходно одбрамбени карактер. Оне су избегавале сукобе са турском војском да не би изазивале њихове репресалије према становништву, а прихватале су их само када су биле приморане. Главни задатак српских чета, уосталом и није био да у борби са турском војском, »аскером« (како се тада говорило), потроше муницију и повуку се у Србију, већ да што дуже остану на терену организујући српска села за самоодбрану од бугарских и бугарашких чета, истовремено спречавајући њихов оружани терор и пропаганду. Сукоби су, према томе, једино изазивани када се јављала потреба »чишћења« терена од бугарских чета. Предаја је српским четницима била апсолутно забрањена. Осим тога, аустроугарски реформни официри били су крајње нетрпељиви према српским четама и једино њих су прогонили, док су бугарске толерисали и штитили их. У томе се посебно истицао реформни официр у Куманову, Хрват Милан Турић, који је често предводио турске потере и командовао опсадом опкољених српских четника.

Српски четници су се заклињали да ће поштовати туђу имовину и част. Насртај на ове најстроже је кажњаван. Такође, били су обавезни да се понашају примерно и војнички. Наредбу војводе или његовог заменика морали су беспоговорно извршавати. Одавање тајне или отуђивање оружја кажњавало се смрћу. Смртна казна је извршавана хладним оружјем, јер би пуцњи могли да привуку непријатеље, а осим тога и због штедње муниције. Рад на терену заснивао се на принципима хијерархије и субординације. На врху лествице био је шеф горског штаба. Јатаковање бугарским, качачким или другим разбојничким четама кажњавано је смрћу, као и проказивање српских чета, одбора или појединаца значајних за српску организацију.

Четници су смели од сељака бесплатно да приме само хлеб и воду. Све остало је плаћано у злату и по пуној вредности.

Због тога је свака чета располагала извесном сумом, коју је добијала од Извршног одбора приликом одласка на терен.

Српске чете, предвођене официрима и подофицирима, маршевале су и ступале у борбу по правилима ратне службе, а оне са војводама без војног образовања вођене су здравом логиком која се заснивала на искуству и опрезности. Чете су маршевале ноћу, а одмарале се дању сакривене у шуми, пећини или код поузданих јатака. Овај дневни одмор називао се »даник«. Приликом одмора обавезно је постављана стража. Четници су се одмарали и спавали обучени и обувени, са бомбама и реденицима на себи и пушком надхват. Када су прилике дозвољавале могла се променити преобука, али искључиво један по један четник.

Чете су се кретале у колони по утврђеном распореду и то: стотинак метара испред чете, као патрола, ишли су путовођа и један искуснији четник, иза њих други путовођа за којим је на растојању од неколико корака био војвода, кога су на истој раздаљини пратили остали четници. На зачељу колоне били су искусни, а у средини нови или мање искусни четници. Војводе, путовође, четовође, и, у прво време четници, добијали су плату од одбора. Касније се од плаћања четника одустало, већ су војводе добијале новац за обезбеђење њихових потреба на тере-

ну. У Србији то је чинио одбор плаћајући им »кост и квартир«, снабдевајући их дуваном и осталим потребама. Све војводе нису имале једнака примања. Способнији су боље награђивани и добијали су теже задатке.

Највећи углед међу путовођама уживали су Сава Максимовић и Василије Трбић (док није постао војвода). Њихове плате биле су на нивоу боље плаћених војвода.

Четама је приликом одласка на терен одређиван рејон, по коме су, све време боравка, непрекидно крстарили. Рејон се није смео напуштати до доласка смене, а од овог правила се могло одступити једино по одобрењу или наређењу шефа горског штаба.⁽²³⁾

Први организатор четничке акције на терену био је Аксентије Бацетовић. Он је успоставио два горска штаба и то за Источно и Западно Повардарје, односно

Аксентије Бацетовић

23. Ј. М. Јовановић, *Борба*, 27; Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења* (у даљем тексту *Јужна Србија*), Београд, 161-166; *Крваве борбе*, 187-190; АС, МИДС, Строго пов. архива, Ф. 1, Д. 5, Стр. пов. Но 164; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 13, Извештај П. Радосављевића - Дунавског Централном одбору.

говоран. Они су представљали неприкосновену власт на свом подручју, решавали спорове, надгледали и усаглашавали рад чета, а такође, са својом четом, често су учествовали и у борбама. С обзиром на величину терена који су покривали, свакодневна напорна пешачења, честа коначења на земљи (по пећинама и шумама), многи су, већ после неколико месеци борављења на терену, потпуно исцрпљени, замењивани. Често се дешавало да, по повратку са терена, о трошку одбора, оду на бањски или климатски опоравак. О свом раду на терену, шеф горског штаба је обавезно подносио писмени извештај Централном одбору.

Рањене и оболеле четнике на терену, које није било могуће пребацити у Србију, лечили су сеоски видари, а када је било могуће и др Михаило Шушкаловић у просторији скопског Генералног конзулата, која је служила као илегална четничка болница. Такође, четници су лечени и у интернату Српске гимназије у Скопљу.

Посебну улогу у збрињавању оболелих, рањених и четника онеспособљених за било какав рад имала су хуманитарна друштва »Коло српских сестара« и нарочито »Српска браћа«. Највиђенији чланови »Српске браће« били су: Голуб Јанић (први председник), Никола Спасић и Јосиф Студић. Оба Друштва су своје активности финансирала из чланарине и добровољних прилога. Редовни и највећи приложник била је »Београдска задруга«, пре свега захваљујући Луки Ђеловићу.⁽²⁵⁾

Опремање чета

Чета је била основна борбена јединица различите величине и бројала је од 5 до 50 људи. На челу чете био је војвода (ређе четовођа - кандидат за војводу), чије су наредбе беспоговорно извршаване. Војводе и четовође је именовао Централни одбор на основу препорука добијених од: Извршног одбора, одбора и пододбора на терену, шефа Горског штаба и већ афирмисаних војвода.

Наоружање четника чинили су: пушка, патронташ (реденик), кама (нож са обостраном општрицом), бомбе, а поред тога многи су имали и револвер.

Оружје и муниција су углавном набављани од стрељачких друштава у Србији и преко Извршног одбора достављани одборима на терену или су преношени приликом преласка чета. Најзначајнијег удела у овом послу имали су српски официри, чланови или симпатизери српске четничке организације. Преко њих пушке су стизале у стрељачке дружине, а одатле у Извршни одбор. Капетан Живојин Рафајловић је, на врањској железничкој станици, организовао тајни магацин за пушке, а у касама Монопола дувана су чуване бомбе. Задужена лица била су Драгиша Лукић и Милан Граовац.

25. М. Ракић, *Конзулска писма 1905-1911*, приредио, поговор и коментаре написао А. Митровић, Београд 1985, 328; АС, МИДС, Строго пов. архива, Ф. 1, Д. 5, Стр. пов. Но 164; С. Краков, н.д. 194.

Пушке су биле разних система, калибара и ватрене моћи, што је отежавало снабдевање одговарајућом муницијом. Поред застарелих острагуша бердановог, мартинијевог, пибодијевог и граовог (тзв. грчке пушке) система, било је и модерних манлихерових, а исто тако и најбољих пушака тога времена - српских брзо-метки. На овима се претходно скидао грб Србије и ознака крагујевачког завода. То је чињено зато да би се у случају евентуалне заплене затро траг учешћа Србије. Најчешћи револвер био је руски наган, а било је и бровнинга, парабелума, булдога (заплењених од бугарских комита) и других. Каме су правиле занатлије - ножари, а бајонети су ишли уз пушке. У патронташе је могло да стане око 200 метака и то је била количина са којом је сваки српски четник могао да рачуна за време боравка на терену, јер је допуна муниције била неизвесна. Стога је приликом обуке четника посебна пажња поклањана стрељачкој обуци, те не чуди што су сви четници били добри стрелци. Као најбољи истицали су се Војислав Танкосић и Драгиша Стојадиновић, који је важио за најбољег стрелца у Србији. Он је, по причању проф. др Бранка Трбића (сина Василија Трбића), добијао опкладе гасећи метком упаљену свећу удаљену 50 метара.

Бомбе су такође биле различите, од примитивних ручне израде (које су коришћене у првим борбама) до временом све модернијих, какве су биле српска бомба облика чутурице и торпедо - бомба. Прве четничке бомбе прављене су по рецептури добијеној од бугарског комитског ревизионог војводе професора Пушкарева. Оне су прављене тако што је у изливене бронзане лопте стављано експлозивно пуњење (смеша калијумхлората и ситног шећера), а потом је увођен штапин, који је фиксиран (уз истовремено затварање отвора) воском и гутаперком. Гутаперка је, по обавештењу које сам добио од професора Београдског универзитета пок. др Остоје Стојановића и др Живојина Блаженчића, пречишћени, згрушани и осушени млечни сок биљке *Nevea brasiliensis* и биљака рода *Palaquium*, врло широке примене од употребе у стоматологији до употребе у производњи каучука и индустрији експлозива. Ова бомба, ручне израде, активирана је паљењем спољашњег краја штапина. Бронзане кошуљице изливао је врањски бравар Петар Миљковић - Пепек у графитним лонцима које је Рафајловићу поклонио београдски гвожђарски трговац Таса Неранчић. Највећу количину бронзе обезбеђивао је нишки пододбор, а калијумхлорат је давала апотека Кушаковића. Ова бомба се одликовала снажним праском а на нешто већој раздаљини ниском убојном моћи.

Одећа је била израђена од сукна беле, суре или црне боје и усклађена са ношњом Скопске Црне Горе, Велешког Азота, Пореча и Жеглигова (кумановска област). На глави су најчешће ношене шубаре, галичке капе, шајкаче, а врло ретко шапке (пр. војвода Мишко). Као ознаку ранга, војводе су на њих стављале двоглавог белог орла. Обућа су били опанци, а као огртач коришћени су цемадан или минтан (гуњ) и официрска пелерина. Ознака поречког војводе, поред грба на капи, био је и црвени минтан.⁽²⁶⁾

26. С. Краков, н.д. 88-89; Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија*, 164-165; Д. Путниковић, *Ратни мемоари*, књ. I, Ниш 1938, 19, 44.

Шифре, криптоними и четничка имена

Као што је наведено, међусобна преписка учесника Акције била је обавезно шифрована. На самоме почетку коришћене су описне шифре, тзв. криптоними, а убрзо су уведене и нумеричке. Тако нпр. шифра »Божија кућа« означавала је Србију, а адреса »Господину у Божијој кући« била је упућена председнику Извршног одбора у Врању. Поред тога, уобичајени називи су били:

штап = пушка	Нептун = Пореч
јабуке = бомбе	кафа = барут
шећер = отров	Берлин = Битољ
брабоњци = Арнаути	Париз = Прилеп
Смирна = Скопље	Венеција = Велес
големиот или старац = шеф горског штаба	
Јерусалим = нисам успео да разрешим криптоним	

Шифра

а = 6	Барут = 100	Лупина	Рига	Трбуш	95	Брдо	160
б = 10	Битва = 211	Паша	Трбуш	112	Битва	160	
в = 57	Будућност = 88	Рива	Трбуш	230	Битва	160	
г = 81	Брво = 110	Сина	Трбуш	54	Битва	160	
д = 76	Брво = 53	Крво	Трбуш	44	Битва	160	
е = 90	Трбуш = 82	Вашингтон	Трбуш	4	Битва	160	
ж = 11	Лета = 110	Јабука	Трбуш	17	Битва	160	
з = 105	Крво = 91	Јоан	Трбуш	93	Битва	160	
и = 52	Крво = 32	Јабука	Трбуш	27	Битва	160	
к = 8	Крво = 65	Морна	Трбуш	26	Битва	160	
л = 33	Крво = 4	Загора	Трбуш	77	Битва	160	
м = 77	Крво = 120	Крво	Трбуш	68	Битва	160	
н = 1	Крво = 25						
о = 28	Крво = 31	Трбуш	Трбуш	232			
п = 5	Крво = 78	Трбуш	Трбуш	217			
р = 7	Крво = 19	Трбуш	Трбуш	217			
с = 4	Крво = 77	Трбуш	Трбуш	108			
т = 17	Крво = 85	Трбуш	Трбуш	137			
у = 66	Крво = 8						
ф = 11	Крво = 64						
ц = 1	Крво = 220						
ч = 9	Крво = 170						
џ = 19							
ш = 2	Крво	Крво	Трбуш	110			
џ = 22	Крво	Крво	Трбуш	116			
х = 77	Крво	Крво	Трбуш	119			
ц = 38	Крво	Крво	Трбуш	129			
џ = 8	Крво	Крво	Трбуш	155			
ш = 10	Крво	Крво	Трбуш	136			
џ = 1/2 (сво)	Крво	Крво	Трбуш	17			
	Крво	Крво	Трбуш	161			

Употреба псеудонима (четничких имена), које су имали сви истакнути учесници Српске четничке акције у Србији и на терену, имала је оправдање у чињеници да су турски дипломати пажљиво пратили Државне шематизме Краљевине Србије и трудили се да, за илегалну четничку акцију, оптуже званичну Србију. Осим тога, актери на терену, својим псеудонимима штитили су од турске и бугарске одмазде, не само своју породицу, већ често и своја села. Ипак било је случајева да су неки од познатих војвода (Глигор Соколовић, Јован Бабунски) били принуђени да своје породице преселе у Србију. Четничка имена најчешће су извођена из географских топонима, затим из националне прошлости и легенде, властитих имена и надимака, имена револуционара и сл. Такве псеудониме имали су: Никодије Стефановић - Тимочки, Панта Радосављевић - Дунавски, Илија Јовановић - Часлав Пчињски, Иван Наумовић - Осоговски, Алимпије Марјановић - Овчеполски, Мијајло Ристић - Цервинац, Павле Блажарић - Бистрички, Бранивој Јовановић - Брана Славишки, Никола Јанковић - Косовски, Александар Благојевић - Кочански, Сретен Рајковић - Руднички, Секула Влаховић - Јабланички, Глигорије Ристић - Ђорђе Скопљанче, понекад и Ђорђе Донски, Ванђел Димитријевић - Скопљанче, Цене Марковић - Љуботенски, Антоније Тодоровић - Шарпланинац, Јован Стојковић - прво Мартолски, онда Бабунски, Јован Станојковић - прво Ј. С. Жеглиговац, затим Довезенски, Сава Петровић - Грмија, Лазар Божовић - Пипер, Сима Златичанин - Дукљанин, Јован Михаиловић - Просечанин, Саватије Милошевић - Косовац или Иван Косанчић, Јосиф Ивановић - Прилепац, Коста Миловановић - Пећанац, Милан Серафимовић - Паланка, Раде Радивојевић - Душан Вардарски, поручник Душан Димитријевић - Брђанин, Доксим Михаиловић - Дебарац или Галичанац, Аксентије Бацетовић - Бацета Рујанац или Неимар, Василије Трбић - прво Васа Хилендарац, затим Велешки, Петко Илић - Нагорички или Муса, Глигор Соколовић - Небреговски, Ђорђе Цветковић - Дримколски, Тодор Крстић - Алгуњски, Крста Ковачевић - Трговишки или Прешевски, Риста Стефановић - Старачки, Војислав Танкосић - Шкиља, Михаило Стевановић (Миле »Цупара«) - Чупарски, Лазар Кујунџић - Клемпа, Алекса Јовановић - Коџа, Јован Ђирковић - Чифа, Трајко Митровић - Копоран Чауш, Драгољуб Џилић - Стриц, Стеван Недић - Ђела, Панта Гавриловић - Кусиот, Риста Скакаљевић - Суботић, Љубомир Вуловић - Љуборад, Јован Цветковић - Долгач, Денко Божиновић - Чума, Богдан Раденковић - отац Василије, или Пријатељ, или Ђосо, Душан Димитријевић - Дуле, Димитрије Алексић - Дитко, Маринко Алексић - Маша, Давид Димитријевић - Љубинко, Светозар Ранковић - Тоза, Војин Поповић - Вук, Драгомир Јекић - Дејан Поповић, Јован М. Јовановић »Пижон« - Раде Неимар, Љубомир Давидовић - Љутица Богдан, Илија Трифуновић - Бирчанин, Михаило Ристић - Игуман Пајсије, Богдан Хајнц - Богдан Југовић, Јован Грковић - Гапон, Јеротије Топаловић - Марат, Мицко Крстић - Павловски, Спаса Павловић »Гарда« - Змај, Петар Катанић - Стенко, Љубомир Јездић - Развигора, Драгић Павовић - Добровид, Душан Туфегџић - Црноречанин итд. ⁽²⁷⁾

27. С. Краков, н.д. 141; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 1, Записници Централног одбора; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 6, Концепти; А. Јовановић, н. прилог, 283; М. Ракић, н.д. 321-326.

Стварање првих српских чета ✖

Прву српску чету формирали су, после »Мајског преврата«, др Милорад Гођевац, Васа Јовановић и Лука Ђеловић. За војводу је одређен калдрмџија Илија Славе, а за заменика Анђелко Алексић, београдски ашчија (родом из Мидинаца у Гостиварској кази). Гођевчевом несмотреношћу у чету је примљен Илија Вујановић, пребеглица из Бања Луке. Он је, због убиства аустроугарског жандармеријског наредника, у одсуству, осуђен на смрт. У Београду је лежао у затвору због рањавања једног сељака. После издржане казне требало је да буде испоручен аустроугарским властима. Гођевац га је из затвора превео у болницу ради тобожњег лечења, а одатле упутио у чету војводе Илије. Са Вујановићем ступио је у чету и његов затворски чувар поднаредник Воја Кораћ. Осмочлана чета је прешла границу код Буштрања (граница је пролазила кроз село, делећи га). Одмах по преласку Вујановић се сукобио са војводом Илијом, ранио га и наново побегао у Србију. Чета се одмах вратила носећи рањеног војводу. За Вујановићем, који се одао хајдучији, расписана је потерница. Он је убијен на Дрини из заседе коју је поставила потера. ⁽²⁸⁾

Борба код Ђуришког манастира ✓

Овај неуспех није обесхрабрио Гођеваца, Јовановића и Ђеловића. Убрзо су формирали нову чету од 11 људи. Њу су чинили: Анђелко Алексић (војвода), Арса Гавриловић - Гостиварац (заменик), Воја Кораћ, Стојан Ристић - Гиљанац, Никола из Тетова, раскалуђер Василије Трбић, Ђорђе Јанковић и четворица неидентификованих. Чета је била предвиђена за Пореч и почетком септембра прешла границу код Буштрања. После неколико дана дошла је до села Сушице у близини Ђуришког манастира, где је у шумарку данила. Одмор је прекинула пуцњава из правца манастира. Чету бугарског ревизионог војводе професора Пушкарева нападала је турска потера. Војвода Анђелко се одлучио да помогне Бугаре нападајући Турке с леђа. Изненађени Турци су се разбежали остављајући на попришту мртве и рањене. У овом сукобу теже су рањени Арса Гавриловић (родом из села Леунова у Гостиварској кази) коме је метак разнео раме и Никола из Тетова који је погођен у груди и који је искрвавио. Сви покушаји Пушкарева да му заустави крвављење, прошли су без успеха. Знајући да их ускоро очекује напад знатно јачих турских снага, а с обзиром на удаљеност бугарске границе, Пушкарев је прихватио Анђелков предлог да се заједно повуку у Србију. У Врању их је дочекао и угостио Извршни одбор. После неколико дана Пушкаревљева чета је, у затвореном вагону и под оружјем, отпутовала за Бугарску. Била је то прва и последња сарадња четника и комита. ⁽²⁹⁾

28. С. Краков, н.д. 80-81.

29. С. Краков, н.д. 87-89; *Крваве борбе*, 11-27.

Революционарни конгрес у Скопљу *

После неуспелог Илинденског устанка и срдечног пријема Пушкарева у Врању, ВМОРО је покушала да обезбеди српску сарадњу у будућем устанку. У ту сврху одржан је, октобра 1903. у Скопљу, у кући апотекара Генова, Революционарни конгрес. На Конгрес су од Срба позвани: директор скопске Српске гимназије Светозар Томић, кројач европског одела Михаило Манчић и Василије Трбић. Од Бугара присуствовало је, по Трбићевим речима »око петнаест - цео месни комитет из Скопља, др Николов, председник бугарске организације из Скопља, Дамјан Грујев, Христо Матов, Милан Војницајлијев, Петар Поп-Арсов и др«. Станислав Краков наводи да је на Конгресу био и војвода професор Кожухаров. Матов је предложио да се народ мора припремати за револуцију живом речју, лекцима и брошурама. До сукоба је дошло када је постављено питање на коме ће се језику агитовати. Бугари су инсистирали да то буде на бугарском, док је Трбић захтевао да се Србима може обраћати само на српском књижевном језику. Одговорио му је Грујев да се Македонија не може делити и да ће свако ко у томе правцу буде радио бити од ВМОРО осуђен на смрт. Српски делегати су после тога напустили Конгрес. Борба између Бугара и Срба се настављала.⁽³⁰⁾

Бугарска организација није прихватала никаква компромисна решења са Србима о подели Македоније, одбацујући тиме српске жеље за равноправном сарадњом. Штавише, од њеног оружја погинуло је, током 1903. године, 79 Срба.⁽³¹⁾ !!

Организовање првих српских чета на терену *

Прве чете су настале самоорганизовањем српског живља у поречкој, кумановској и кратовској области, које су, уз велешку, биле најизложеније бугарском насиљу. За првог поречког војводу изабран је вођа Брсјачке буне Мицко Крстић - Павловски. Он је, после изласка из тамнице, живео у Битољу под полицијском присмотром и обавезом да се свакодневно јавља ућумату. Његово бекство, 4. априла 1904. године, организовали су: Саватије Милошевић, Јован Ђирковић, Лазар Кујунџић (управитељ кичевских школа) и Марко Церић (управитељ поречких школа). Присуство српске чете убрзо се осетило. Од 40 поречких села, верна Егзархији је остала само бугарашка Локвица. Први успех чета војводе Мицка постигла је против здружених осам бугарашких чета које је предводио један од челника ВМОРО Дамјан Груев, међу бугарашима називан »Крал на Македонија«. Његова намера била је да поречка села насилно врати под Егзархију и у њима учврсти бугарски утицај.

30. В. Трбић, *Аутобиографија*, I део, Каиро 1944, 53-54 (рукопис у АСАНУ); С. Краков, н.д. 98-99.
31. В. Илић, н. рукопис.

Сукоб се одиграо 6. септембра 1904. године код Слатине у Поречу. Бугарска чета се одмарала у једној јарузи после сукоба са турском патролом код Мовнатеца (на улазу у Пореч). Четрдесет четника нечујно их је опколило и, изненадним препадом, разбило скоро пет пута бројнијег непријатеља. Том приликом убијени су бугарски војвода Бурчин и четворица комита, већи број је рањен, а остали су се разбежали. Међу рањенима био је Грујев, кога је Мицко заробио.

Станојевић, српски конзул у Битољу, 11. октобра, телеграмом је о овоме обавестио Министарство иностраних дела. Истога дана Пашић му је одговорио:

Мицко Крстић

28-17-04. Манастир:

После сусрета код Славнице у
Кочне је данас ослоб бугар. војвода
Грујева Мицка на селу са Грујева
Мицко заробно рањено Грујева.
Мицко га крије, али не може
дуго. Може да пише у Радју
Кочне десетина.

Српско
Consulat Serbe

Манастир
Грујево не предавати Турцима,
о свему што је речено у
извештају.

28-17-04.

Дамјан.

»Грујева не предавати Турцима, о свему послати опширан извештај«.

После преговора челника српске и бугарске организације, договорено је да се Бугари повуку из Пореча у замену за ослобађање Грујева. На растанку, Грујев је обећао Мицку да више неће улазити у Пореч. Опорављени Грујев испраћен је до села Солње близу Скопља. Из Скопља је отпутовао за Софију. Своју реч ипак није одржао. Погинуо је (према Миленовићевој верзији, који је аутор одредница о четницима у *Народној енциклопедији српско - хрватско - словеначкој*), заједно са двојицом пратилаца, 23. децембра 1906. код села Русинова у Малешу од турске патроле. Тада је, по налогу ВМОРО, кренуо у инспекцију и ревизију бугарских чета. Нешто другачија, по мом мишљењу тачна, верзија о Грујевљевој погибији налази се у писму др Мирослава Спалајковића (рађено на основу извештаја Српског заступништва у Софији од 11.01.1907). Према њој Грујев се враћао из Македоније у Софију, где је требало да се одржи конгрес ВМОРО, у пратњи осморице комита. У сукобу са турском граничном патролом код Русинова, он је најпре тешко рањен, затим и убијен, пошто је претходно убио двојицу турских војника.⁽³²⁾

32. А. Јовановић, н. прилог, 284-285; С. Краков, н.д. 165-166; Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија*, 157-159; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 6, Концепти; *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка* (у даљем тексту *Народна енциклопедија*), Загреб 1925, одредница Грујев Дамјан; АС, МИДС, КуС, Ф. 48, ПП бр. 24, Спалајковић Генералном конзулату у Скопљу.

Заробљавање Дамјана Грујева снажно је одјекнуло у београдској јавности, која се углавном изјашњавала за његово ослобађање. У томе су предњачили радикали и самосталци, две најмоћније странке у Србији тога времена. Нападајући њихово »отужно бугарофилство«, либерал Стеван Сремац, у краћем чланку: »Још један културни протест«, написао је:

...»Замислите само, одузео човеку слободу, ону слободу која је сваком човеку тако мила и за коју народи потоком лију своју крв! Место да се дао заробити и упљескати од Бугара за љубав будуће царинске уније, Мишко заробљава Грујева!!!

Ужасно!...

... Срећом нашом, чуо за то, и десио се на ћутуку, онај наш културни Илир и бугарофил Света Симић (наравно опет професор, само негдашњи), те овај скочи и спасе истог Дамјана Грујева од ропства, или боље рећи нашег Мишка поречког од срамоте«. ⁽³³⁾

Крајем 1904, војвода Мишко, на коме је двадесетогодишње тамновање оставило видног трага, оболелих ногу, физички оронуо и у годинама када се тешко подносе напори четовања (према Бабунском имао је 60 година), прешао је у Србију у Крагујевац, где је живео о трошку Српског комитета. ⁽³⁴⁾

У кумановском и кратовском крају, осокољени примерима Мила Левковића из Рудара и попа Димитрија - Диче Трајковића, који су се сами оружаном супроставили и одбили бугарске насилнике, стварају се прве српске чете. Њих су организовали чича - Павле Младеновић-Крајисевић из села Јачинце и учитељ из Рудара Јован Станојковић, родом из села Довезенце, који ће убрзо постати војвода Довезенски. ⁽³⁵⁾

Погибија на Шупљем камену

Почетком 1904. године, Централни одбор започео је припремање чете предвиђене за Пореч. За војводу је именован Анђелко Алексић, његов заменик је постао Ђорђе Цветковић (родом из Лешка код Тетова), а за путовођу је одређен Василије Трбић.

Чета је имала 23 човека. Међутим, неспоразуми су је потресали од самог почетка. Најпре је Ђорђе Цветковић, који се прославио убиством турског насилника Ђор-Заима, одбио да крене јер није добио брзометку бр. 1, коју је раније носио. Неспоразум је изглађен, али је за неколико дана одложио прелазак чете. Она је, 22. маја ујутру, прешла границу код Буштрања, али је уследио нови сукоб. Анђелко и Ђорђе се нису сложили са Трбићем о даљем кретању. Трбић се вратио у Србију, а чета је наставила без путовође. На Козјаку јој се прикључио хајдук Китан из Пољанице. Чета је после три дана откривена и опкољена тур-

33. С. Сремац, *Рабоши, чланци, писма, Сабрана дела*, књ. VI, Београд 1977, 116-117.

34. Ј. С. Бабунски, 13.

35. Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија*, 157-158.

Чича Павле Младеновић

ском војском на вису Шупљи Камен изнад села Четирци близу Куманова. Српски четници су херојски гинули, скупо продајући животе. Више пута су бомбама натеривали Турке да одступе суљајући се низ стрмине Шупљег Камена, истовремено их десеткујући. На крају једино је преостао војвода Анђелко. Турски командант, пруски ђак, Хамди-паша, наредио је да га ухвате живог, како би преко њега опгужио званичну Србију. Разбивши празну пушку и револвер о камен, Анђелко је бацио међу Турке девет преосталих бомби. Оставши без ичега, сам међу погинулим друговима, грчевито је стезао каму. Турци су лагано и са страхом прилазили. На позив да се преда, Анђелко је узвикнуо:

»Овако се српски комита предава«, а затим зарео каму себи у грло.

Тако се, према Станиславу Кракову, окончала погибија српских четника на Шупљем Камену. Аутор »Крвавих борби у Маћедонији« наводи да су војвода Анђелко и неименовани четник, обојица тешко рањени, извршили револверима самоубиство не желећи да живи падну у руке Турцима.

Хамди-паша је на врху Шупљег Камена нашао само тела 24 српска јунака и њихово поломљено оружје. Победа над српском четом плаћена је са 180 мртвих и рањених Турака. Међу мртвима су била и два официра.

Трбић даје податак о 25 погинулих четника, Краков говори о 24, аутор »Крвавих борби у Маћедонији« даје списак од 22 погинула и једног непознатог, а Коста Пећанац списак од 20 погинулих и 4 непозната. Ови спискови се слажу у наведеним именима. Краков наводи поједина имена али не и комплетан списак, док Трбић даје имена само двојице војвода. Пошто је овај део Трбићеве »Аутобиографије« писан, по сећању, 1944. године у Каиру, без могућности увида у документе, то сматрам највероватнијим податке Кракова и Пећанца који наводе да су на Шупљем Камену погинула 24 четника. Допуном списка из фелтона »Крваве борбе у Маћедонији«, именима људи који су, по Кракову, накнадно ступили у чету, добио сам следећи списак погинулих: Анђелко Алексић, Ђорђе Цветковић, Крста Мисајловић, Марко Вељковић, Манојло Анастасијевић, Мицко Кузмановић, Милан Дрндаревић, Милутин Стојковић, Стеван Шутовић, Коце Аризановић, Јован Радосављевић, Тома Васиљевић, Спира Пеливан, Ђорђе Јанковић, Спаса Ђорђевић, Прока Стојановић, Стојан Новаковић, Биљан Чоковић, Груја Стевковић, Михаило Коцић, Тоша Коцевић, Стојан Симјановић, Милан Ђорђевић и Китан из Пољанице (по Кракову препознат је по пушки »пибодуши«).⁽³⁶⁾

Нове чете – заметак будућих успеха

Неуспеси првих српских чета, а посебно погибија на Шупљем Камену, довели су до значајних промена у раду четничке организације. Половином 1904. године оперативно вођство је преузео Аксентије Бацетовић - Бацета Рујанац, чиновник Министарства иностраних дела. Као школовани официр лако је уочио недостатке дотадашње Акције од којих су највећи били недовољна обученост четника, слаба дисциплина у четама, самољубље и самовоља појединих војвода. Сматрао је да је ове проблеме могуће решити ангажовањем способних младих официра и подофицира и организацијом чета заснованој на хијерархији, субординацији и војној дисциплини.

Ове идеје произишле су из неуспеха чете војводе Алексе Коменовића - Херцеговца, жандармеријског наредника, коју је организовао са Гођевцем. Краков пише да је чета у августу прешла границу, али о њеној даљој судбини не говори.

36. *Крваве борбе*, 39-40; С. Краков, н.д. 134-136, 139-141; В. Трбић, н. рукопис, I део, 53; К. Пећанац, *Четничка акција 1903-1912* (у даљем тексту *Четничка акција*), Београд 1935, 19.

Према Кости Пећанцу, Коменовићева чета од 40 људи, сукобила се са комитацијама код села Бељаковца. Коменовић се као војвода није снашао. Чета је избегла пропаст захваљујући храбрости и самопрегору њених бораца, пре свега Кумановчанима, студенту Јовану Алексићу и учитељу Јовану Цакићу, Пећанцу Петру Ратковићу и Топличанину из Самокова Павлу Ђуровићу. После ове борбе, четници су сами сменили Коменовића и за војводу изабрали Јована Станојковића - Довезенског. Довезенски се показао као способан организатор и пропагатор. Захваљујући њему, српској организацији су приступили, заједно са својим четама, војводе из Илинданског устанка Крста Ковачевић - Трговишки, Ванђел Скопљанче и Милан Штипљанче.⁽³⁷⁾

Поред Коменовићеве, формиране су још четири чете и то за Скопску Црну Гору, Прилеп, Пореч и Дримкол. За војводе су им постављени Вељко Мандарчев из Скопља, Глигор Соколовић из Небрегова, Риста Цветковић из Сушице у Поречу и Ђорђе Цветковић из Лабуништа код Охрида. Уз Ђорђа Цветковића, названог војвода Дримколски, пошао је Василије Трбић као путовођа и други чето-вођа. Поречка чета послата је као помоћ војводи Мицку. Глигор Соколовић је требало да организује прилепски крај, а Мандарчев Скопску Црну Гору. Дримколска чета је упућена на захтев тамошњих Срба укљештених и десеткованих од стране качака и комитација. Чете су 1. августа прешле границу и после вишедневног марша налетеле су на чету бугарског војводе Бобева. Он је имао задатак да стекне поверење српских четника глумећи пријатељство и одушевљење што му се пружила прилика да четује са Србима, а затим да их наведе на бугарску заседу. Српске чете је спасила турска потера, која им је пресекла пут према Вардару. Пошто су тек 19. августа прешли Вардар, напустио их је Глигор са деветорицом својих четника. Он се упутио на Бабуну и са ње је, стрпљивим радом, успео да организује прилепска села.

У поречком селу Белици, у којем их је дочекало неколико бугарских чета, напустиле су их чете Бобева и Мандарчева и кренуле према Скопљу. Успут је, како пише Трбић, Мандарчев разоружао своје четнике, углавном Србијанце, и са Бобевом их стрељао. Једино је поштеђен млади Петко Илић, који је упућен у Бугарску да се »преваспита«. Петко је успео да побегне и дође до Врања, где је обавестио Извршни одбор о судбини својих другова и издаји Мандарчева. Тако је започела четничка каријера будућег војводе Нагоричког.*

Станислав Краков даје другачију верзију. По њему, српске четнике је код села Мургаша спасила изненадна појава турске војске. Тада су се Бугари разбежали остављајући везане четнике. Селјаци из Мургаша су их ослободили и сакрили по кућама. Међу овим четницима биле су будуће војводе Крста Трговишки и Ванђел Скопљанче.

Из Белице је за Дримкол кренула чета војводе Ђорђа са Трбићем, а са Бугарима је остала једино чета Ристе Сушичког, о чијој даљој судбини нисам нашао податке ни у архивској грађи ни у литератури.

Коб дванаесточлане дримколске чете била је одређена чињеницом да се на путу за Дримкол кретала у пратњи бугарских чета, прелазећи из надлежности

37. С. Краков, н.д. 162; К. Пећанац, *Четничка акција*, 51.

Ђорђе Дримколски

једног рејонског војводе у надлежност другог. При томе је увек била окружена знатно бројнијим бугарским снагама. Праћена четама Христа Узунова и Ђорђа Сугарева, коначно је стигла до села Мраморца у Охридској кази. У сеоској шуми сачекала их је бугарска чета охридског учитеља Петра Чауљева. Отпочело је испитивање српских четника које се сводило на питања: одакле долазе, ко их је наоружао, куда иду и зашто? Ђорђе Цветковић је тврдио да је сам купио оружје и да за прелазак чете српска влада није знала. Међутим, осморица његових четника је тврдила да је наоружана од српске владе и да је дошла да се бори против македонског комитета, уз то су изразили жељу да се придруже Сугаревљевој чети. Сугарев је везао Стевана Недића - Ђелу, оптуживши га да је издао бугарску организацију напустивши чету војводе Наће и да ће му се због тога судити у Битољу. О судбини преостале тројице, Ђорђа Цветковића, Василија Трбића и Косте Живића - Косовца, требало је да одлучи Дамјан Грујев чији се долазак очекивао. Стицајем околности међу бугарским војводама била су тројица Срби, браћа Де-

јан и Тасе из Присовјана и Цветко из Јабланице. Они су били спремни да оружјем бране три српска четника. Убрзо је стигао Грујев прерушен као свештеник. Имајући у виду енергичан став војвода Тасе, Дејана и Цветка, страхујући од непотребног међусобног крвопролића до кога би дошло ако би четнике осудио на смрт и знајући да Ђорђевићев брат Јован живи са породицом у околини Ђустендила, одлучио се да их пусти. По његовом уверењу три српска четника нису могла да нанесу штету снажној бугарској организацији у охридском крају.

Уз обећање да ће се повинovati наредбама охридског комитског одбора, три четника су напустили комитско друштво. До Дрима их је пратио војвода Цветко.

Стеван Недић - Бела је, на путу према Битољу, искористио ноћно невреме и, везаних руку, успео да побегне. На Бабуни је ступио у Глигорову чету, а касније и сам постао војвода.

Војвода Ђорђе Цветковић је успео да формира чету. По Кости Пећанцу, то је учинио још 1903, што није могуће јер је тада живео у Београду и држао кафану »Три грозда«. Исти аутор наводи да је погинуо у борби код Дримкола 1905. године.⁽³⁸⁾

Узалудни покушаји сарадње са Бугарима и »Афера Ђерђиковић«

Година 1904. била је година безуспешног покушаја сарадње српске и бугарске организације. До састанка је дошло на иницијативу др Милорада Гоћевца. Као бугарски делегати у Београд су, почетком 1904, допутовали Атанасов и Михајлов. Одржано је преко 50 састанака у периоду од неколико месеци, али без икаквог резултата. Сви предлози Срба о заједничкој борби у Македонији, енергично су одбијени. За Атанасова и Михајлова једино могућа сарадња са Србима састојала се у томе да Српски комитет финансира бугарску борбу и пропаганду, што је за српску страну било неприхватљиво.

Исте године дошло је до два састанка на највишем нивоу. Најпре су се, 14. маја, састали у Нишу краљ Петар и кнез Фердинанд Кобург. У српској делегацији били су: генерал Сава Грујић (председник владе), Никола Пашић (министар иностраних дела) и Стојан Протић (министар унутрашњих дела), док су бугарску чинили Рачо Петров (председник владе) и пуковник Савов (министар војни). Краљ Петар је посету Софији вратио у октобру. На састанцима се говорило о: будућности Балкана после победе над Турском, потреби стварања балканског савеза и подели турских територија међу балканским савезницима. Бугарска страна се енергично противила свакој ингеренцији Србије у Македонији, тако да је српско-бугарско зближавање остало само на покушају.

38. В. Трбић, н. рукопис, I део, 54, 59-64; С. Краков, н.д. 142-143, 146-149, 156-157; К. Пећанец, *Споменица тридесетипетогодишњице четничког покрета у Јужној Србији* (у даљем тексту *Споменица*), Скопље 1938, 6.

Покољи, које су бугарске чете Атанаса Бабате и Јордана Спасова, 19, односно 24. августа, извршиле над српским првацима у селима Кокошиње у Кумановској и Рударе у Кратовској кази, деловали су као благи шок на београдску јавност, која је пливала у еуфорији југословенства величајући српско-бугарско, српско-хрватско братство итсл. »Самоуправа« је донела коментар о покољима у типичном српском стилу:

»Овај злочин нису могли извршити чланови МВРО (Ј. М. Јовановић тако назива ВМОРО), ако су прави револуционари којима је свето дело ослобођења, него револуциски мародери којима ништа није свето«.

Очигледно да је коментатор насео на јевтине прокламације братства са Србима, које су окупљеним Београђанима, са митингашких говорница, егзалтирано извикивали бугарски студенти међу којима је било чланова бугарског комитета. Поред тога, није му била позната ни резолуција Конгреса ВМОРО у Рилском манастиру крајем 1904, а која је гласила:

»Сматрајући се једино позвана да ради на ослобођењу Македоније (у границама Сан-Стефанског уговора) МВРО не прима на овој територији сарадњу никакве друге револуционарне организације, нити прима савезничку сарадњу других организованих националних група; сви који раде на ослобођењу морају се сврстати у редове МВРО и подвргавати се њеној управи«.

Ова одлука била је само верификација већ постојећег »правила понашања« у ВМОРО. Следствено свом методу, ВМОРО је придобила српског официра Ђорђа Ђерђковића (родом из Бевђелије) и послала га да преведе српско упориште Пореч на бугарску страну.

Ђерђковић је као српски официр уживао поверење Битољског одбора. То му је омогућило да у поречком селу Грешници организује састанак - ступицу за војводу Мицка и учитеља Лазара Кујунџића, на који је довео ревизионог војводу ВМОРО за Битољски вилајет Ђорђа Сугарева. Уз Мицка је било 6-7 четника, а уз Сугарева преко 20 комита. На састанку Сугарев је од Мицка тражио да се стави на располагање Македонском комитету, који ће му одредити будући рејон, али који никако не може бити Пореч. Осим тога захтевао је да преда разоружану чету, а да ће га комите спровести где жели. Са овим захтевима се сагласио Ђерђковић, који је уплашен за своју судбину тражио да отпутује у Скопље ради даљих инструкција. Кујунџић је успео да убеди Сугарева да пусти Мицка са четницима, да у Поречу, у коме ужива велики ауторитет, неколико дана агитује у корист ВМОРО. Сугарев је затражио гаранције да ће се обојица вратити. Ђерђковић је одговорио да до њиховог повратка Кујунџић остане код Сугарева као талац. После 11 дана Кујунџић је успео да се извуче иако се ни Мицко ни Ђерђковић нису вратили. Краков наводи да га је Сугарев пустио на писмени захтев Ђерђковића из Скопља, док Алекса Јовановић пише да је »приликом кретања Сугаревљеве чете, искористио једну јаругу и утекао. Чета је за њим осула паклену ватру. Али, захваљујући сумраку, шипражју и неравном терену, Лазар је био срећан да изнесе неповређен главу. У концепту Кујунџићевог извештаја тај део недостаје.⁽³⁹⁾

39. С. Краков, н.д. 127-128, 164; А. Јовановић, н. прилог, 281-282, 284; Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија*, 153-156; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 6, Концепт Кујунџићевог извештаја Генералном конзулату.

Лазар Кујунџић

Улазак српских чета у Македонију увећао је број бугарских злочина извршених над Србима. На удару су били сви Срби за које је било довољно претпоставити да могу бити опасни за бугарску организацију. Према подацима, до којих сам дошао, у 1904. години убијено је, од стране Бугара, 155 Срба. Поред тога, у периоду од 1904. до 1908, на основу података из »Црне књиге« (додатак II књизи »Македонија и Македонци«) Ивана Иванића, »Белешки о Старој Србији - Македонији« и списка убиства извршених од грчких и бугарских комита из Грађе за Извршни одбор српске организације у Врању, убијено је 58 Срба. Ова убиства нисам успео да разврстам по годинама, али се може претпоставити да је највећи број извршен у 1904. години. ⁽⁴⁰⁾

40. В. Илић, н. рукопис; И. Иванић, н.д. 578-593; Т. Станковић, н. д, 183-188; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 1, књ. 58, 29.

Кумановска освета

Година 1905. је отпочела убиством српског проте у Куманову Атанасија - Ташка Петровића. Организатор убиства била је бугарска организација у Куманову, чији су челници били управитељ бугарских школа Атанас Левков, секретар бугарског митрополитског намесника Трајче Митев, егзархијски свештеник Андон, његов син Салтир Поп-Андонов, који је био благајник бугарске организације, учитељ Зафир Тасев, затим трговац истог имена и презимена, Ангел Прекодолка и др. Бугарска организација је поп - Ташка, неколико месеци раније, осудила на смрт. По њој, поп - Ташкова кривица је била вишеструка: био је председник Кумановског одбора, српски митрополитски намесник и организовао је бојкот бугарских трговаца. Обавештен о бугарским намерама, конзул Михаило Ристић хтео је да га премести, али је Ташко, верујући да су то само претње, одбио премештај.

Коначно у суботу, на Нову годину, 14. јануара, Ташко је, на кућним вратима, нашао окачени метак. То је значило да ће се смртна казна ускоро извршити. У недељу, 15. јануара, у уској улици која је водила према српској цркви, смртно су рањени прота Ташко и црквењак Јаћим Крстић. Смрт је мимоишла ђакон Стојана Стејића, који се, у моменту отварања ватре, оклизнуо и пао. Убиство је извршено на дан када је пред српском црквом требало да дежура Лаза Бугараш, турски полицијац. Међутим, он је намерно напустио свој рејон, да би избегао саслушања у истрази. Турске власти су ухапсиле 11 осумњичених, али су после саслушања задржали четворицу. Међу њима, као главни окривљени био је Трајче Митев. Њега је, у бекству (када је покушавао да прескочи зид, ухватио један хоца. У Трајчетовом револверу су пронађене две испалене чауре. Истрагу о убиству водио је реформни официр Милан Турић с очигледном намером да омогући пуштање на слободу окривљених.

Међутим, на суђењу у Скопљу, окривљени за убиство, Левков и Митев, су осуђени на по пет година затвора. Казну су издржавали у скопском Куршумлихану. Ускоро им се прикључио српски учитељ из Куманова Јован Цакић. Он је осуђен на исту временску казну због организовања убиства проте Александра, бугарског митрополитског намесника.

Бугарски прота је убијен четрдесетог дана од смрти проте Ташка, у време када је Ташку држан парастос.

Значај овог догађаја може се сагледати у чињеници да је конзул Ристић редовно телеграфски обавештавао свог министра Николу Пашића. Први телеграм је упутио на дан протиног рањавања, 15. јануара, а други један дан после смрти, 18. јануара. Детаљан извештај Ристић је послао 22. јануара. Поред наведеног, по први пут је, источно од Вардара, са српске стране, одговорено равном мером на бугарски терор.⁽⁴¹⁾

41. АС. МИДС, КуС, Ф. 45, КПП бр. 38, Ристић Пашићу; С. Краков, н.д. 182-190.

Српски официри, подофицири, Горски штабови и Војводе

Још 1903. године, српски официри Петар Пешић и Војислав Танкосић, преобучени као житарски трговци, путовали су по Македонији у циљу рекогностицирања терена и упознавања и повезивања са тамошњим Србима и њиховим правцима. Посебно значајан је био Танкосићев рад. Он је, 1904. године, шпартајући на релацији Врање - Скопље - Прилеп - Битољ - Пореч, отварао канале за пренос оружја и муниције и тиме олакшавао рад српских чета. Личним примером је утицао да већи број српских официра и подофицира ступи у четнике. Примера ради, из његове 32. класе Ниже школе Војне академије у Српској четничкој акцији учествовали су и: Драгомир Васиљевић, Петар Тодоровић, Богдан Хајнц, Бранивој Јовановић, Војин Поповић, Душан Јездић, Душан Путниковић и Милутин Ивановић. Танкосић је, како је с правом констатовао Краков, »ширио око себе пламен четништва«. Поред њих, у Акцији су, с пушком у руци, учествовали и припадници других класа Војне академије. Ипак 32. класа их је дала највише и то не само зато што је била највећа. Ова класа је, у балканским и I светском рату дала 64 носилаца Карађорђевог звезде са мачевима од укупно 192 припадника. Међу њима деветорица су је добила двапут, а Војин Поповић три пута. Најстарији међу официрима - четницима био је Борислав Паштровић из 25. класе, а најмлађи су били Омиљ Глишић и Никола Брзаковић - обојица из 39. класе. ⁽⁴²⁾

Такође је велики број подофицира ступао у редове четника и њих је било више од официра. Они су, уосталом, лакше добијали одсуства од Министарства војног за одлазак на терен. Неки од њих су стекли звање војводе или четовође и дали велики допринос четништву. Међу њима су се истицали Јован Пешић, Коста Миловановић, Владимир Ковачевић, Глигорије Ристић, Радивоје Илић, Риста Поповић, Илија Трифуновић, Секула Влаховић, Живко Гвоздић, Видак Николић, Емило Милутиновић, Бура Иванишевић, Милан Ђокић, Маринко Алексић и др. Ђокић и Алексић су у Акцију ступили као подофицири, али су убрзо стекли официрске чинове и као такви заступали шефа горског штаба Западног Повардарја.

Први Горски штаб успостављен је у Источном Повардарју на шумовитој планини Козјак. Ова планина је, све време трајања борбе за ослобођење од Турака, обезбеђивала релативну безбедност српским четама. Истовремено турска војска и бугарске чете су избегавале да њоме пролазе. Преко манастира Св. Прохор Пчињски одржавана је веза са Врањем. Игуман манастира Владимир и његов епитроп (управник манастирских имања) Недељко Ковачевић, благовремено су обавештавали Горски штаб о кретању и намерама непријатељских чета, крили оболеле и рањене четнике преобучене у калуђерске ризе и у неким потребама допуњавали истрошене четне залихе. ⁽⁴³⁾

42. АС, МИДС, ИоВ, Ф. 6, Концепти; Споменница XXXII класе Војне Академије поводом 35-то годишњице (у даљем тексту Споменница XXXII класе), Београд 1936, XXV; С. Краков, н.д. 82, 91; Споменница седамдесетипетогодишњице Војне Академије 1850-1925, Београд 1925, 284, 310.

43. И. Трифуновић - Бирчанин, Трновитим стазима, Београд 1933, 52-53.

Дана 8. априла 1905, чете првог шефа горског штаба Западног Повардарја капетана Сретена Рајковића - Рудничког и новоименованог војводе Јована Стојковића - Бабунског, прешле су границу. Обе чете су имале 35 људи и биле су наоружане српским брзометкама и бомбама. После петнаестак дана прешле су Вардар преко моста код Зеленикова. Капетан Рајковић је формирао Горски штаб у Поречу, који је као седиште штаба био најпогоднији из два разлога:

- а) у њему није било колских путева, па је транспорт веће тежине обављан на магарцима и брдским коњићима, због чега је турска војска у њега нерано улазила и
- б) од 40 поречких села, само је Локвица била бугарашка; зато су Пореч и бугарске чете избегавале.

Јован Бабунски

Шефови Горског штаба у Источном Повардарју били су: Илија Јовановић - Пчињски, Аксентије Бацетовић - Бацета, Војин Поповић - Вук, Мијајло Ристић - Цервинац, Алимпије Марјановић - Овчеполски, Александар Благојевић - Кочански и Светозар Ранковић - Тоза.

У Западном Повардарју шефови су били: Сретен Рајковић - Руднички, Панта Радосављевић - Дунавски, Павле Блажарић - Бистрички, Душан Димитријевић - Брђанин, Сава Петковић - Грмија, Маринко Алексић - Маша, Никола Јанковић - Косовски и поручник Недељковић - Расински.

Шеф горског штаба обавезно је одређивао заступника, који га је у одсуству замењивао. Заступник је тада преузимао сва права и обавезе шефа. Тако нпр. Војина Поповића су заступали Александар Благојевић и Светозар Ранковић, Павла Блажарића Јован Бабунски, Недељковића Милан Ђокић итд.

Војводе је, као што је већ речено, постављао Централни одбор. За војводе су бирани људи различитих професија и нивоа образовања. Најзначајније особине које је војвода морао да има биле су: популарност и поштовање међу четницима, добро познавање повереног му рејона (људи, прилике, топографија), снажљивост, храброст и издржљивост. Осим тога неопходне су биле препорука и сагласност шефа горског штаба и надлежног одбора на терену. Војводе се према професији могу поделити на пет условних група и то: официри, подофицири, учитељи, сељаци и остали (занатлије, студенти, чиновници итд.).

Српски официри су, готово по правилу, добијали чету а с њом и звање војводе. Изузетак су били Петар Тодоровић, Душан Путниковић, Милутин Ивановић и Омиљ Глишић, који су кратко боравили на терену и нису предводили чете. Сви шефови Горских штабова истовремено су постајали и војводе. Поред већ наведених, војводе су били следећи официри: Драгомир Протић, Драгомир Васиљевић, Богдан Хајнц, Бранивој Јовановић, браћа Душан и Димитрије Јездић, Миливоје Чолак-Антић, Драгиша Ковачевић и др.

Међу подофицирима највећи углед међу четницима, а истовремено и највеће оспоравање од Извршног одбора и шефа Горског штаба Цервинца, уживао је Глигорије Ристић (Борђе Скопљанче. Он је у Акцији учествовао од 1904. до 1911. када се разболео и умро у нишкој болници. У његовој чети били су официри: Богдан Хајнц, Бранивој Јовановић и Душан Путниковић. Истакнути подофицири - војводе у Источном Повардарју били су: Коста Миловановић, Јован Пешић, Секула Влаховић, Риста Поповић и Владимир Ковачевић. У Западном повардарју истицали су се, већ поменути, Маринко Алексић и Милан Ђокић.

Учитељи - војводе били су: Јован Станојковић - Довезенски, Јован Стојковић - Бабунски, Раде Радивојевић - Душан Вардарски, Лазар Кујунџић - Клемпа и Доксим Михаиловић - Дебарац. У својој књизи посвећеној посвећеној учитељима - ратним херојима, протојереј Божа Јокановић наводи:

»Није било учитеља на српском југу изван четничке организације«.

Међу учитељима - војводама посебно се истицао Јован Стојковић - Бабунски, најуспешнији војвода Српске четничке акције. Он је највише времена проводио на терену, учествовао је у највише борби и увек побеђивао. Њега је, у свом извештају, посебно хвалио шеф горског штаба Павле Блажарић - Бистрички, веома строг критичар других војвода.

Међу сељацима - војводама у Источном Повардарју иситицао се Петко Илић - Нагорички, подједнако цењен од шефова горског штаба, Скопског и Извршног одбора. Велики углед имали су: чича-Павле Младеновић - Јачински, Спаса Павловић »Гарда« - Змај, Тодор Крстић - Алгуњски, Крста Ковачевић - Трговишки и Риста Стефановић - Старачки. У Западном Повардарју најистакнутији је био Глигор Соколовић - Небреговски. Веома успешни су били: Тренко Рујановић, Стеван Недић - Ђела и Јосиф Ивановић - Прилепац.

Међу осталим професијама најугледнија личност био је латовски самарџија, оличење поречког отпора, Мицко Крстић - Павловски. Такође, интересантна личност је контроверзни раскалуђер Василије Трбић - Велешки, некада претерано уздизан, а потом потпуно оспораван. Студенти Душан Димитријевић - војвода Дуле и Љубомир Јездич - Развигора важили су за успешне војводе. Посебно је занимљив војвода Дејан Поповић, у цивилу инжењер Драгомир Јекић, који је, ради одласка у четнике, напустио универзитетску каријеру асистента на хемији на Филозофском факултету у Београду и посао директора фабрике шибица. Један од најзначајнијих организатора Акције на терену, Саватије Милошевић, убица среског начелника у Рашкој и несуђени атентатор на краља Александра и краљицу Драгу, напустио је посао писара у битољском конзулату и постао војвода Саватије.

О понашању на терену свих непосредних учесника акције писане су тзв. кондуит-листе. О четницима кондуит-листу је водио њихов војвода, за војводе је надлежан био шеф горског штаба, који је процењиван од надлежног теренског одбора. Све кондуит-листе слате су Извршном одбору, који их је прослеђивао Централном, од кога их је преузимала Врховна управа.⁽⁴⁴⁾

Борба на Табановцу

Српска чета предвиђена за Пореч, јачине 27 људи, сишла је у зору, 27. марта 1905. у село Табановце. Са собом је носила товар од 101 пушке и 30.000 метака. Њом је командовао војвода Владимир Ковачевић, наредник. У чети су били поручник Драгомир Протић који је био Ковачевићев помоћник и потпоручник Драгомир Васиљевић. Обојица су била предвиђена за војводе пошто стекну потребно теренско искуство. Од искусних четника били су: наредник Веселин Веселиновић, Стојан Симоновић - Коруба и Стојан Ристић - Гиљанац. Војвода Ковачевић је, одмах по доласку, поделио чету тако што је шесторицу, предвођену Веселиновићем, послао у кућу на супротном крају села, а са осталима се сместио у две суседне куће. Међутим, турски доушник је видео долазак чете и обавестио кумановски гарнизон.

Турска војска је већ у раним поподневним часовима, започела претрес кућа. Према достави, опколила је кућу у којој је била Веселиновићева група. Реформни официр Турић их је обавестио да су опкољени, напуштени од другова који су

44. Ј. С. Бабунски, 13-14; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 6, Извештај Павла Блажарића - Бистричког Централном одбору; Б. Ј. Јокановић, *Светле слике из великих дана*, Београд 1940, 4.

пред војском побегли и да им он гарантује живот ако се предају. Пошто је отпор, у оваквим околностима, био узалудан, четници су се предали.

Око три часа после подне дошло је до борбе између Ковачевићеве групе и турске војске. Већ од првих плотуна погинуо је поручник Протић, а смртно рањен потпоручник Васиљевић, обојица у покушају да се пробију из обруча. Рањени су војвода Владимир Ковачевић и Стојан Ристић - Гиљанац. Четници су се храбро борили заустављајући плотунима и бомбама јурише Турака. Посебно се, као вешт бомбаш, истицао Ковачевић. Борба је трајала до дубоко у ноћ, када су Турци напустили поприште. Они су најчешће избегавали ноћне сукобе са српским четама.

У међувремену, седам заробљених четника су везани и спроведени у Куманово. После саслушања у Беледији, требало је да буду спроведени у затвор. Међутим, на тргу пред општином дочекала их је маса фанатизованих муслимана, међу којима је било много муслиманских цигана - поткивача. Они су, како је написао К. Божиновић, очевидац ових догађаја, на позив с прозора Беледије, линчовали везане четнике разбивши им главе чекићима и мрцварећи њихова беживотна тела секирама, ножевима и моткама.

Да би смирили озлојеђене кумановске Србе, турске власти су им одобриле да четнике свечано сахране. Солидарност са Србима су показали и кумановски бугараши, који су масовно присуствовали сахрани српских мученика.

Губици Турака у Табановцу били су око 60 мртвих и рањених. Погинуло је 11 четника и то: Драгомир Протић, Драгомир Васиљевић, Веселин Веселиновић, Сава Јовановић, Трајко Ђорђевић, Радош Радуловић, Сава Стевановић, Давид Бошњанин, Трајче Кумановац, Стојан Кумановац и Никола Јабланичанин. Лакше су рањена већ наведена двојица. ⁽⁴⁵⁾

Борба на Челопеку

После пороза на Табановцу, Саватије Милошевић, одлучио се да, како пише Краков, »замени вечито тајни посао организатора, завереника и незнаног вође влашћу и славом војводском«. Њему су се придружили Бацета и Лазар Кујунџић, обојица у жељи да осете четнички живот »изнутра« и, као и Саватије, због склоности према авантуризму. Бацета је, осим тога, требало да замени дотадашњег шефа Горског штаба Илију Јовановића. Он и Саватије су, половином априла, превели преко границе 107 четника.

На Велики петак, 28. априла ујутру у село Дубочицу, стигле су две велике чете: крагујевачка и београдска. Њих је дочекао »големиот« са Козјака поручник Илија Јовановић. Уз њега су, са својим четама, били: Лазар Кујунџић, чича-Павле Младеновић и Љубомир Јездић. Крагујевачку чету предводио је капетан Борко Паштровић, а у њој су били потпоручници: Војин Поповић, Душан Јездић, Петар Тодоровић и Душан Путниковић. На челу београдске чете био је Бацета. У

45. С. Краков, н.д. 199-204; *Крваве борбе*, 54, 56-60; К. Божиновић, н. рукопис.

њој су били: Саватије Милошевић, поручници: Јанићије Мићић, Богдан Хајнц и Војислав Танкосић; потпоручник Бранивој Јовановић и подофицири: Јовић, Новица Леовац, Радош Васиљевић, Трајко и Радивоје Илић. Њима су се у Врању придружиле чете војвода Стевана Недића и Доксима Михаиловића, које су се после одмора у Србији, враћале у Западно Повардарје. У београдској чети била су и четворица студената: Милан Гавриловић, Илија Шуменковић, Душан Димитријевић и Миомир Миленовић. Био је то највећи скуп српских четника на терену, ако се изузму балкански ратови. Према подацима, изведеним на основу писања Кракова и Путниковића, било их је око 170.

После краћих договора, четници су се разишли. Чета војводе Ђорђа Скопљанчета, у којој су били официри Богдан Хајнц, Брана Јовановић и Душан Пут-

Војислав Танкосић

никовић и Горски штаб Источног Повардарја, предвођен новим шефом Бацетом, у коме су били поручници Јовановић (дотадашњи шеф), Мићић и потпоручник Војин Поповић - Вук, укупно 38 људи, стигли су на одмор у село Пелинце 29. априла, на Велику суботу, око три часа ујутру.

Велика група четника од 130 људи (заједно са чича-Павловом четом), дошла је у зору, 29. априла, у село Никуљане, подно каменитог челопечког виса. Чича Павле се са четом враћао у свој рејон у Источном Повардарју, док су се остали спремали да, преко Скопске Црне Горе, пређу у Пореч.

Овако велика група наоружаних људи није могла остати непримећена. Тек што су четници полегали, страже су опазиле Турке. Саватије је наредио покрет према Челопеку, чије су карпе (окаменотине) при врху чиниле природно утврђење. Изнурени, без кондиције, оптерећени реденицима који су се усецали у месо отварајући ране, београдски студенти, којима је командовао Војислав Танкосић, безвољно су се вукли уз Челопек. На крају су попадали предајући се судбини. То је приметио Танкосић. Оштрим, пискавим гласом, просто их је подигао и натерао да наставе пењање, а са Душаном Димитријевићем (будућим војводом Дулом), који је био физички најспремнији, остао је да им штити одступницу. Њихова прецизна палба, потпомогнута ватром четника који су већ стигли на врх Челопека, зауставила је надирање Турака. Пред самим врхом рањен је у ногу Милан Гавриловић, али се крајњим напором успео на врх у заклон иза високих стена »челопечке тврђаве«. На пуцњаву, која је одјекивала, полетели су Арнаути из околних села Алгуње, Мутлова и Сушева у жељи да се напљачкају »ђаурских« пушака. У борби су погинули потпоручник Петар Тодоровић и наредник Радул Косовац, а рањен је само Милан Гавриловић. Косовац је погођен у седећем ставу иза заклона хицем у слепоочницу. Арнаути су то приметили и покушали да дођу до његове пушке. Четрнаесторица су притом погинула. Тек је у петнаестом покушају Арнаутин Иљаз из Мутлова успео да је извуче, бауљајући пребијених ногу хицима с врха Челопека. Толико их је стајала једна српска брзометка.

Око три часа после подне стигли су из Пелинаца Горски штаб и Скопљанчетова чета. Изненађени ватром у леђа, Турци и Арнаути су се разбежали остављајући на бојишту преко 200 мртвих и рањених.

После ове борбе, четници предвиђени за Пореч повукли су се у Србију, а на терену су остали Горски штаб, чича-Павлова и Скопљанчетова чета.

Борба на Челопеку била је прва велика победа српских четника над турском војском и арнаутским башибозуком. Ипак она је Акцији донела више штете него користи, првенствено стога што је одбрана Западног Повардарја остала прикрађена за преко сто добро наоружаних људи. Касније, никада оволики број четника није био истовремено концентрисан.⁽⁴⁶⁾

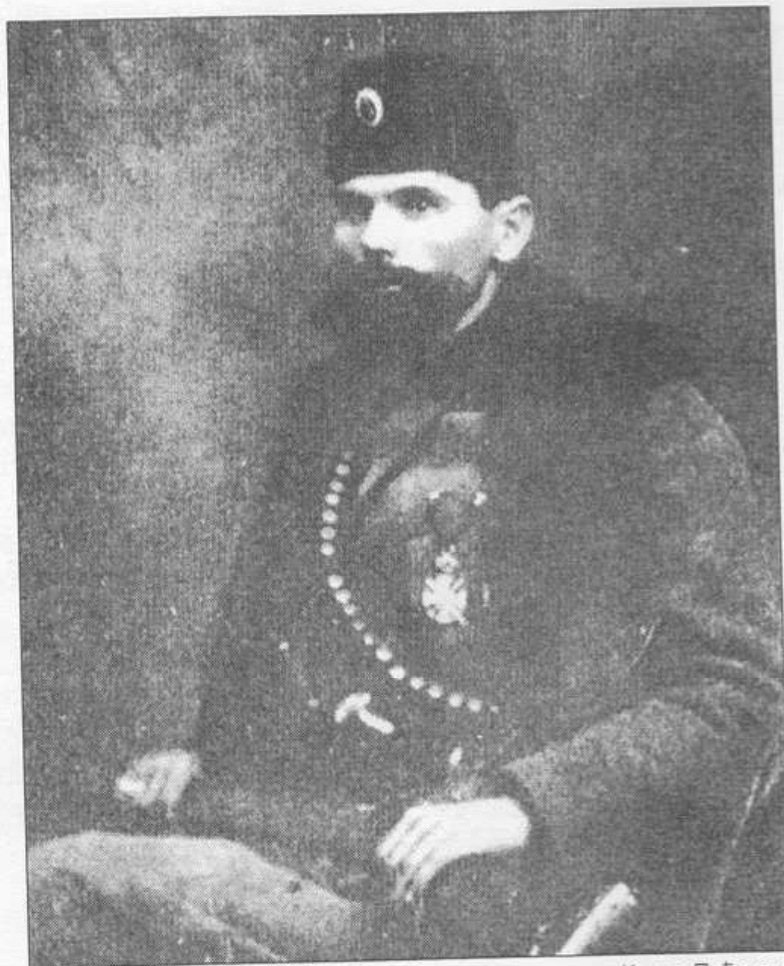
46. С. Краков, н.д. 216-222; *Крваве борбе*, 62-68; Д. Путниковић, н.д. 9-20. Студенти са Челопека су остварили ове каријере: др Милан Гавриловић - вођа Земљорадничке странке, амбасадор Краљевине Југославије у СССР, народни посланик; др Илија Шуменковић - народни посланик и министар; Душан Димитријевић - адвокат у Београду; Миомир Миленовић, новинар и уредник »Политике«.

Борба на Вуксану

Према претходном договору са Саватијем Милошевићем, Коста Миловановић - Пећанац, нови војвода Скопске Црне Горе, очекивао је на Ускрс, 30. априла, у шуми изнад манастира Матеича, на локалитету Вуксан, долазак велике групе четника предвиђених за Пореч. Његова чета, јачине 35 људи, требало је да спроведе Саватијеве четнике кроз Скопску Црну Гору и обезбеди им храну за пут. Са собом је због тога носила велику количину хлеба.

Изненада у зору, на сам дан Ускрса, Пећанчева чета је опкољена турском војском опремљеном брдском артиљеријом. Борба је трајала до дубоко у ноћ, када су четници, без жртава, успели да се пробију кроз турски обруч. Према Пећанцу, четири погинула четника страдала су рано ујутру на положају Црна Стена од изненадног турског плотуна.

Турци су имали 40 мртвих и рањених. Од четника су погинули: Јован Ђорђевић, Алекса Шаговић, Трајко Зафировић и Петар Сиринићанин.⁽⁴⁷⁾

Коста Пећанац

47. С. Краков, н.д. 223-224; *Крваве борбе*, 68-69; К. Пећанац, *Четничка акција*, 20-22. У документима у којима се говори о Скопској Црној Гори често се користе придеви црногорски - а учитељ, чета и сл, а сама планина назива турским именом Карадаг.

Борба на Орешким ливадама

Месец дана по преласку границе, чете капетана Рајковића и Јована Бабунског, вешто избегавајући непотребне сукобе са бугарским четама и турским потерама, састале су се, у околини Прилепа, са четама Глигора Соколовића и Тренка Рујановића. Глигорова и Тренкова чета су биле наоружане застарелим »берданкама« и »мартинкама«, па су биле принуђене да избегавају сукобе са великим бугарским четама наоружаним модерним »манлихеркама«. Бабунски пише да су га, од преласка Вардара, просто јуриле бугарске војводе Димитров и Шиваров. Да је то била истина сведочи заплена четна архива Стевана Димитрова. Страх од ових бугарских војвода био је толики, да су Ажани (становници Велешког Азота) молили Бабунског да не улази у њихова села и да што пре оде у Пореч, пошто Димитров и Шиваров прете смрћу сваком на кога се посумња да је имао додира са њим. Подаци из наведене архиве говоре да ово нису биле само претње. Из њих се види да је Орце Србоманин из Лисиче послат »на други свет да се покаје«, а да се Илија Куљумара из истог села спасао благодарећи великој срећи. Такође, Бугари су припремали убиства попа Анастаса и Темелка из Ореов-Дола. Иста судбина била је намењена и Давиду Димитријевићу, управитељу српских школа у Велешкој кази.

Због свега тога, Рајковић је одлучио да, са четама Глигора, Тренка и Бабунског, уништи чету Стевана Димитрова која је имала 50 комита и налазила се у планини изнад Ореша (село на граници Велешке казе и Пореча).

Дана 10. маја 1905, док се распојасана бугарска чета одмарала на Орешким Ливадама (изворно: Орешки Ливађе), осећајући се толико сигурном да ни страже није поставила, нечујно су је опколили српски четници. Према договору, половина четника, предвођена Глигором, заузела је положаје изнад бугарске чете, а друга половина, са Рајковићем, Бабунским и Тренком, испод ње у буковој шуми. Глигорова група је отворила брзу паљбу на изненађене Бугаре, који су потрчали према шуми тражећи спас. Међутим и из шуме их је дочекала ватра. Невестан, да му је чета већ разбијена, Димитров је, јурећи на челу неколицине преосталих Бугара, према дебелој букви, иза које су се заклонили Рајковић, Бабунски и Тренко, повикао: »А момчета, трчете да ги заловиме живи Србоманите«!

Када су пришли на 80 метара, како је Бабунски написао, »ми сви на њих осусмо и сви падоше мртви, само Стеван беше рањен у трбух, те само што онако у ваздух испуца пушку и после са плачем запева: 'Македонио, Македонио, жалост за мајка за да не погинам от душманските турски кружуми, вев да погинам от братски српски кружуми' и још два метка и прекратисмо му песму«!!

Срби у овој борби нису имали губитака, док је 15 Бугара убијено, 30 рањено, а петорица су се спасла бекством. Заплена је 45 гуњева, толико пушака, четна архива, муниција, бомбе, динамит, апотека и др. Запленим »манлихеровим« пушкама преоружане су Глигорова и Тренкова чета.

Оваквом победом Рајковић је показао колики је значај јединства команде, солидно извршене припреме и сарадње чета у борбеним дејствима. Овом победом, првом у низу, капетан Рајковић је започео каријеру најуспешнијег шефа Горског штаба током Акције. Такође, њом је отпочело и потискивање Бугара из Западног Повардарја.⁽⁴⁸⁾

48. Ј. С. Бабунски, 14-15; АСАНУ, 14331/Ц-4

Борба на Китки

После борбе на Челопеку, бројне и велике турске потере непрекидно су крстариле кумановском околином. Нарочито су претресали планину Козјак, верујући с правом да се у њеним шумама крију заостали четници.

Дана 30. маја, јака турска патрола (100 војника предвођених официром), окружила је, на козјачком вису Китка, осмочлану српску чету. То је била чета новоименованог војводе Петка Илића - Нагоричког.

Без икакве наде да се могу спасити пробојем, четници су започели борбу са јединим циљем да што скупље продају своје животе. Борба је трајала све док није испаљен последњи пушчани метак. Затим су се четници окупили око последње бомбе и активирали је. Од експлозије су погинула четворица. Тешко је рањен

Петко Илић

Божин из Отљана, а силина експлозије одбацила је низ стене Коцу Јанковића који се тиме спасао. Једини неповређен је остао Петко. Рањени Божин захтевао је од њега да га убије, јер није хтео жив у руке Турцима. Петко га је убио хицем из револвера, а затим над литицом испалио себи метак у стомак. Захваљујући невероватној срећи успео је да преживи и допре до Србије. У Врањској бањи лечио га је др Кустудић не надајући се успеху. Ипак чудо се још једанпут догодило и Петко се већ после петнаестак дана нашао на Козјаку. Пећанац наводи да је тада стекао надимак »млади Синђелић«, а Панта Радосављевић пише да је у Врањској бањи присуствовао четрдесетодневном парастосу својим погинулим друговима и свом. Радосављевићев податак није вероватан, пошто су Петка добро познавали у Извршном одбору. Исто тако отпада и могућност да би се из било каквих разлога организовао помен живом човеку.

На Китки су погинули: Манасија Николић, Ђоша Бељановче, Михајло из Кошине, Божин из Отљана, Анђел из Четираца и Денко Кумановче. Ниједан од погинулих није напунио двадесету, а најмлађи Денко био је осамнаестогодишњак. О турским губицима наведени извори не дају податке.⁽⁴⁹⁾

Борба на Великој Хочи

Група од седам четника, предвођена војводама Саватијем Милошевићем, Лазаром Кујунџићем и потпоручником Живојином Миловановићем, у којој су били: Коста Караперић - Коњушки (аутор »Крвавих борби у Маћедонији« њега назива: Коста Живић - Косовац), Таса Миленковић, Станиша Шевић и Станоје Микић, стигла је ноћу, између 6. и 7. јуна у Велику Хочу код Призрена. Ова група се враћала на терен преко Куршумлије, Подујева, Колашина и Подрима. Њен путовођа био је учитељ Лазар Кујунџић, који је одлично познавао обичаје и језик Арнаута.

Велика Хоча је била српско село са свега две арнаутске куле. Кујунџић је, да би предупредио освету Арнаута над великохочанским Србима, одабрао за даник арнаутску кулу, од чијег је домаћина добио бесу. Име тога Арнаутина је Хусеин (према аутору »Крвавих борби«), кмет Ајруш (према Пећанцу) и Лања Укин (према М. Миленовићу). Пошто су четници вечерали и заспали, домаћин је обавестио Арнауте из оближњег Ораховца; њих 1.500, са нешто војске, опколило је кулу.

Турски јузбаша (капетан) је позвао четнике на предају. Одговорено му је плотуном, од кога су погинули јузбаша и четири аскера. Пушкарање је трајало читав дан. Окончано је у сумрак. Тада је група Арнаута продрла у доњи спрат, где је, као у свим арнаутским кулама, била стаја за стоку. Одатле су, пуцајући кроз таваницу, успели да убију петорицу четника. Затим су запалили кулу. Двојица преживелих су излетела из куле пуцајући, али су их Арнаути убили. У борби је, према подацима Конзулата у Приштини, погинуло преко 40 Арнаута и војника. ✓

49. С. Краков, н.д. 231-234; *Крваве борбе*, 73-75; К. Пећанац, *Четничка акција*, 20; П. Ј. Радосављевић, *Почетак четовања (Комитше)*, *Сећање из 1905. год, Српско Косово, Скопље 1925*, бр. 7.

Јованка Кујунџић, Лазарева мајка, доведена је да препозна Лазара. Она је одговорила да је њен син даскал (учитељ), а не качак и да је то неко други. Инспирисан овим догађајем, дубровачки књижевник, конте Иво Војновић је написао драму у стиховима »Лазарево Васкрсење«. Мајор и четнички војвода Божин Симић навео је да су речи Кујунџићеве мајке биле:

»Не то није мој син. Ја нисам имала срећу да родим таквог јунака«. Мајор Милосав Јелић, новинар, путописац и четник, у збирци »Србијански венац« објавио је песму »Кујунџића мајка«. ⁽⁵⁰⁾

Живојин Миловановић

50. Народна енциклопедија, одредница Кујунџић Лазар; М. Ракић, н.д. 42-43, 309; И. Трифуновић - Бирчанин, н.д. 108; Крваве борбе, 75-78.

Борба на Петраљци

После пораза код Ветунице од 6. јуна, када је чета Ђорђа Скопљанчета (21 четник) победила удружене бугарске чете Јордана Спасова и Атанаса Бабова (80 комита), бугараши доставе турским властима да се српска чета крије у селу Петраљци код Криве Паланке.

Јакe турске снаге (два батаљона, 50 заптија, 150 коњаника и три топа), ноћу, између 12. и 13. јуна, опколе Петраљцу. Војвода Ђорђе је, дан раније, са двојицом четника, отишао у село Радибуш да пресуди неки спор. У селу је остало 18 четника. Њих је, пре одласка, Ђорђе поделио на два одељења. Једним је командовао војвода Брана, потпоручник, а другим војвода Богдан, поручник. По четничком обичају, одељења су распоређена на два супротна краја села.

Око 10 часова ујутру, Турци су изненадили Браниног неопрезног стражара и одсекли му одступницу према кући. Он је опалио неколико метака на Турке и почео да бежи низ поток, где је био смртно погођен. Војвода Богдан је, када је чуо пуцњаву, са својим одељењем, похитао Брани у помоћ. Успели су да неокрзнути стигну до Бранине групе, која је била смештена у две суседне куће, око којих је био камени зид. Четници су зид запосели и са њега, будући да су сви били изванредни стрелци, сваким метком избацивали по једног Турчина из строја. Стога су Турци покушају да јуришем заузму зид. Нападом је командовао бимбаша на коњу. Њега је уочила Богданова група и оборила га плотуном. Турци се затим реше да поруше зид топовском палбом. Међутим, прва граната је прелетела зид и раскомадала Турке, који су били на супротној страни обруча. Следећа граната је отворила брешу у зиду и убила четника - граничара Симића. Ту је погинуо поднаредник Трајко Стојковић, који је испразнио револвер у Турке, а затим их камом, урличући, сатирао, док није пао избоден бајонетима. У борби око зида погинула су још три четника, а остали су се повукли у кућу из које су десетковали Турке, све док овима није пошло за руком да запале кровину. Огарављени и опрљени четници били су принуђени да се пробију у суседну кућу. У пробоју је погинуо војвода Богдан са двојицом четника.

Уследио је нови отпор у новој кући под Бранином командом. Међутим, околности су се поновиле. Кућа је запаљена, ужарене греде су почеле да падају, војвода Брана је певао песму о слободи, а онда нагло изашао пред кућу. Уочио га је турски официр, и са двадесетак корака удаљености, позвао на предају повиком:

»Теслим сен, бре официр«!

Бранин одговор: »Ево ти, теслим«, слио се са праском из његове брзометке. Турски официр је пао ничице, али истовремено и Брана изрешетан турским мецима.

Кроз прозор куће, која се под ватром урушавала, успео је да се провуче, нагореле косе и одеће, четник - граничар Славко Здравковић. Правим чудом успео је да непримећен прође кроз турски обруч и преживи пакао Петраљци.

Међутим, чудо је помогло и поднареднику Радивоју Илићу. Он је, са Петром, сином проте Ташка, био у изолованој кући, запаљеној и опкољеној Турцима. Када су запаљене греде почеле да падају, они излете и бомбама отворе пролаз кроз Турке. Петар тада погине, а Радивоје настави да бежи праћен петори-

цом Турака. Затим се зауставио и из пушке убио двојицу и опет наставио бекство. Када се обазрео, видео је да га гоне тројица. Зауставио се, заузео заклон, пустио их да се приближе и побио сву тројицу.

Захваљујући Славку и Радивоју, преживела је истина о петраљичкој погибији.

Војвода Ђорђе је покушао да, уз помоћ неколико људи, помогне опкољенима у Петраљици, али није успео да се пробије кроз Турке.

Турци су имали два погинула официра, 50 војника и преко 70 рањених. Погинули су ови четници: Богдан Хајнц, Бранивој Јовановић, Новица Леовац, Петар Поп-Ташковић, Радош Васиљевић »Штесел«, Михаило Јовановић, браћа Милутин и Трајко Стојановић, Симић (Путниковић му не наводи име, али пише да је био граничар), Харалампије Илић, Јосиф Аксентијевић, Радош Јаношевић, Штерије Ристић, Стојко Радибужац, Јаша Кумановче из Бељаковца и Груја Јовић.

Богдан Хајнц

Брана Јовановић

Погинули Срби су сахрањени на петраљичком гробљу. Касније је генерал Петар Живковић подигао споменик своме пријатељу Богдану Хајнцу. Споменик је подигнут и Брани Јовановићу у Шапцу. Сима Бунић, управник путујућег позоришта, написао је и широм Србије изводио комад »Војвода Брана«.

Посебно је интересантан лик поручника Богдана Хајнца. По причању пок. Лазара Станисављевића (сестрић Петра Живковића), њега, као Пољака, Петар Живковић није хтео да укључи у заверу против краља Александра и краљице Драге. Да би доказао да, иако Пољак, није ништа мањи српски родољуб, ступио је у четничку организацију, међу првим официрима. Пре одласка на терен сачинио је тестамент, по коме је своју официрску сабљу и извесну суму од продате куће у Авалској улици у Београду, у случају његове погибије, оставио Петру Живковићу, а остатак као прилог Акцији. На сабљи је дао да се с једне стране

сечива уреже његово име, презиме и датум када је постао потпоручник, а са друге текст: »За Краља и Отаџбину пролићу крв«. Да су наводи Станисављевића тачни, сведочи чињеница да ми је показао Богданову сабљу, као и записник са седнице Централног одбора где пише:

»Примљено 1595 динара из масе пок. Богдана Хајнца с тим да се из ове суме плати пореза«.

Радивоје Илић је ступио у четнике као инжењеријски поднаредник. Учествовао је у више борби. Пећанац наводи да је погинуо 1914. године у Мачви, као командир чете II пешадијског пука »Кнез Михаило« у чину активног поручника.⁽⁵¹⁾

Борба на Бељаковцу

У селу Бељаковцу, 16. јуна, данила је петочлана чета са војводом чича-Павлом Младеновићем - Јачинским и шефом Горског штаба Бацетом. Чета је денунцирана од бугараша и опкољена турском потером. У покушају да се пробију погинуло је свих седам четника. Аутор »Крвавих борби« наводи да су четници покушали да се пробију у два супротна правца. Том приликом група са чича-Павлом је изгинула, а Бацета је успео да се са једним четником пробије и склони у шумицу близу цркве. Туда је пролазило турско крстареће одељење и пошто су мислили да су откривени, Бацета и четник отворе ватру на Турке, једнога убију, али и сами погину. Према Пећанцу, Бацета је уз себе имао 25 нових четника, које је прикупио од околног становништва и да им се због тога не знају имена. Оволики број новоангажованих људи са терена није вероватан и не слаже се са писањем Илије Трифуновића - Бирчанина и аутора *Крвавих борби*. Поред тога, у Пећанчевом тексту се налази и једна занимљивост, а та је да је Бацета превео дело »Баја-Гањо«, бугарског књижевника Константинова.⁽⁵²⁾

Борба на Мукосу

После погибије бугарског војводе Стевана Димитрова и пропасти његове чете на Орешким ливадама, бугарска организација се осетила веома угроженом у Западном Повардарју. Пошто није успела да продре у Пореч, а по властитом признању кумановски крај су преузеле српске чете, остало јој је да се максимално ангажује како би задржала велешку област и тиме спречила повезивање Срба с обе стране Вардара. Поред тога, Срби су почели да преузимају нека, дотад бугарашка села у околини Велеса и Прилепа. Због свега тога, бугарска организација је у велешкој области концентрисала неколико стотина добро наоружаних

51. Споменница XXXII класе, XXV-XXVI, 3-4; К. Пећанац, *Четничка акција*, 26-28; Д. Путниковић, н.д. 20-38; *Крваве борбе*, 79-89; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 1, Записник Централног одбора од 12/25. 05. 1906.

52. И. Трифуновић - Бирчанин, н.д. 24; К. Пећанац, *Четничка акција*, 35; *Крваве борбе*, 89-90.

комита, које су предводили: Константинов (активни поручник бугарске војске), Шиваров, Иван Алабак, Секула, Дачов, Сугарев, браћа Петар и Гига Ацев и др. Циљ им је био да у директним сударима разбију српске чете, бројно слабије, а неке од њих и лошије наоружане.

Дана 20. јуна, на планини Мукос, која раздваја велешку од прилепске области, дошло је до борбе између две српске чете и здружене бугарске чете. Српске чете су предводили Јован Бабунски и Глигор Соколовић. Оне су имале укупно 31 четника. Бугарска чета је, према Бабунском, имала преко 120 комита и њом су командовали Константинов, Сугарев и Дачов. После четири часа борбе, бугарска чета је разбијена. Убијено је 10 комита, а после рањавања Константинова у раме и Дачова у ноге, комите су побегле.

Пушчана палба је привукла војску из Прилепа, тако да су четници добили новог непријатеља. Међутим, с обзиром на то да су се четници налазили на висински доминантним положајима и да су им притекли у помоћ околни сељаци, ову борбу су завршили без губитака, повукавши се по мраку.

Неуспех и квалитет својих бораца, најбоље је окарактерисао поручник Константинов. Он је, на питања знатижељних сељака како је могуће да малобројни и лошије наоружани Срби победе његову чету, одговорио:

»А бе, како да победиме като налитат (Срби) като орлови, а нашите бегат като жени«. ⁽⁵³⁾

Промене у Српској четничкој организацији ✱

Неуспех велике чете да продре у Пореч, услед неочекиване борбе на Челопеку, као и погибије српских чета код Табановаца, Велике Хоче, Петралице и Бељаковца, довеле су у опасност рад српске организације у Источном Повардарју. Због тога је на захтев председника Врховног одбора одржан састанак 4. јула у Београду. Састанку су присуствовали председник Врховног одбора, његов помоћник, шеф Конзуларног одељења, генерални конзул Србије у Скопљу и шеф Горског штаба Источног Повардарја. Последња тројица су потписали донету Одлуку псеудонимима Раде Неимар, Игуман Пајсије и Часлав Пчињски. Реч је о Јовану М. Јовановићу, Михаилу Ристићу и поручнику Илији Јовановићу. Министар иностраних дела био је по функцији председник Врховног одбора, а секретар Министарства иностраних дела његов помоћник. Одлука се својим насловом бавила »одређивањем правца у раду организације за ослобођење потлачене нам браће у Старој Србији и Македонији«, а текстом – организационим питањима.

Четничка организација је подељена на унутрашњу и спољну. Унутрашња организација је везана за Србију, а спољна за Стару Србију и Македонију. У Србији се формирају три одбора: Главни у Београду, Пословни у Врању и Извршни на граници.

53. Ј. С. Бабунски, 15-16; АСАНУ, 14331/Ц-4.

1. Главни одбор, састављен од пет људи, поред раније наведених задатака, добио је и следеће:

- а) захтеве Пословног одбора у новцу и материјалу мора »одмах и до ситница« извршавати;
- б) преко »Српске браће« обезбедиће посао свим четницима који из »ма ког умесног разлога« постану неподобни за четовање;
- в) онемогућиће рад свих одбора и пододбора на регрутовању четника и одашиљању чета и преузеће њихову имовину у новцу и материјалу; и
- г) образоваће одборе у унутрашњости, који ће прикупљати прилоге и слати их Главном одбору преко »Српске браће«.

2. Задаци Пословног одбора, који броји 5-6 чланова, су:

- а) новцем добијеним од Главног одбора, набавља потребни материјал и опрему за чете и тиме снабдева једини магацин, што чини по требовањима Извршног одбора;
- б) издаје помоћ породицама погинулих четника, инвалиду неспособним за рад, болесне и рањене (споразумно са Главним одбором) упућује на болничко лечење; све ово ради по хитном поступку;
- в. извршава све што је потребно, а не може се унапред предвидети и за ово се не може позивати на одговорност;
- г. рачуне о издацима подноси председнику Главног одбора или лицу које он одреди;
- д. предлоге и захтеве Извршног одбора мора »одмах и до ситница« извршавати и
- е. четнике послате од Главног упућује Извршном одбору.

3. Задаци Извршног одбора, који сачињавају три лица, су:

- а. од приспелих четника, резерве која служи за попуну и образовање нових чета, формираће привремена одељења и дати им одређени посао. Они ту остају све док се не укаже потреба да се упуте преко границе;
- б. стара се да у магацину увек буде довољно оружја, муниције и друге опреме, тако што ће на време требовати од Пословног одбора све што недостаје;
- в. процењује квалитет сваког човека и кога једном одбије, тај више не може постати четник. Своје извештаје о овоме шаље, преко Пословног одбора, Главном одбору који о њима води тачан списак;
- г. води тачан списак четника са потребним подацима;
- д. сви четници морају бити доброг здравља, што се утврђује лекарским прегледом; нежењени и Срби и
- е. молба за пријем у четнике подноси се Главном одбору, који их, по обављеном прегледу, упућује Пословном одбору одакле прелазе у надлежност Извршног одбора.

4. Сви одбори, при конституисању полажу заклетву на »верни, поштени и частан рад у извршењу идеје ослобођења потлачене браће и уједињења српства«;

5. Одбори на састанцима воде тачне записнике и донета решења потписују. Дужни су да обезбеде погодне просторије за рад, где ће држати своју архиву, касу, деловоднике. Обавезни су да врше тачну и кратку администрацију - најстроже поверљиву, која мора бити јасна, али се мора водити тако да случајном индискрецијом не нанесе штету. Сва преписка се обавезно чува у каси »под кључем и строгим надзором«.

6. Чланови свих одбора одговорни су и за нехат у обављању својих дужности.

7. Спољна организација састоји се од Главних одбора у Скопљу и Битољу, пододбора у Куманову, Бујановцу, Велесу, Дебру, Охриду, Прилепу, Кичеву, Поречу, Дримколу, Крушеву и месних одбора. Начелник скопског одбора стара се о издржавању свих чета на терену. Сходно томе, обавезан је да једном недељно доставља четама потребне суме новца.

9. Војводе при поласку на терен собом носе суму потребну за две недеље и обавезне су да што пре ступе у везу са начелником скопског одбора, ради даљег издржавања.

10. Начелник у Скопљу мора бити благовремено обавештен о преласку чета, како би и се и он потрудио, да преко пододбора и месних одбора, дође у везу са њима.

11. Четници не смеју имати новца, о њиховим потребама брине војвода.

12. Четнику се, при пријему, мора нагласити шта може очекивати од тог рада: у случају смрти осигурање породице, болести - лечење и радне неспособности - инвалида.

13. Радом чета руководи одбор у Скопљу, споразумно са Извршним одбором, који ће о свему одмах извештавати Главни одбор у Београду.

14. Детаљне дужности појединих одбора одредиће сами одбори на првим седницама и извести Главни одбор.

Овом одлуком постављен је темељ будућег рада српске организације. Главни одбор у Београду постојао је под тим именом до 6. октобра 1905. године, а од тада се назива Централни одбор, иако се у неким, каснијим, документима јављао и под именом Главни одбор. Крајем децембра исте године, решењем Врховне управе, уместо Пословног и Извршног одбора, установљен је Извршни одбор српске организације у Брању.

Међутим, основне линије су успешно спроведене и овом Одлуком је званична Србија дубоко загазила у воде илегалне акције, мада још увек под привидом приватне иницијативе.⁽⁵⁴⁾

54. АС, МИДС, Строго поверљива архива, Ф. 1, Д. V, Стр. пов. Но 164. АС, МИДС, ИоВ, Ф. 12, Но 1556, Извршни одбор Централном одбору.

Нови статут Српске четничке организације

У складу са донетом Одлуком од 4. јула 1905. године, промењен је дотадашњи назив српске организације у ТАЈНО УДРУЖЕЊЕ »СРПСКА ОДБРАНА«, самим тим донет је и нови статут организације, односно »Правила« како су се службено звала.

Јован М. Јовановић их приказује у својој књизи »Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења«, али не даје тачан датум њиховог настанка, већ само наводи да су донета у 1905. години. Сматрајући их посебно важним документом, наводим их у целости.

Јован М. Јовановић

Правила тајног удружења »Српска одбрана«

ИМЕ

Члан 1. Срби у Старај Србији и Македонији, а поименце из санџака скопске и дебарске и казе кичевске, прилејске, охридске, као и из других страна бишољске и солунске вилајета, оснивају тајно удружење »Српска одбрана«.

ЦИЉ

Чл. 2. Циљ је овог удружења да, поводом искупилих непријатељских намера на све што је српско у Ст. Србији и Македонији, ради на одбрани њиховој истим средствима и путем којим их непријатељи нападају.

Чл. 3. Удружење ће поред бриге о одбрани припремати народ за ослобођење од садашње тешке и несносне стања и што путем еволуције: постојеће извођење реформама, стално ће радити на проналазњу српске живље и на његову културном и економском напредовању.

Чл. 4. Срби очекују од султана и великих сила побољшање свој стања. Не могаду ли им ови обезбедити миран живот и правилно и слободно напредовање, удружење ће прибећи и револуцији као средству за ослобођење.

УПРАВА

Чл. 5. Удружењем управљају два одбора: један у Ст. Србији, а други у Македонији. Места њихова становања су тајна. Осим ових биће један Горски штаб под оружјем и у тори, чије ће чланове одредити прва два одбора. Оба одбора и Горски штаб руководиће целокупним пословима удружења.

Чл. 6. У свакој кази установава се по један пододбор, а у свима местима по један месни одбор са потребним бројем чланова.

СРЕДСТВА

Чл. 7. Удружење живи од добровољних прилога и месечних улога. Од што новца набавља се потребан материјал за опстанак, одбрану и борбу. При одборима, пододборима и месним одборима постоје касе којима рукује нарочити благајник.

ИЗВРШНИ ОРГАНИ

Чл. 8. Одбори, пододбори и месни одбори имају своју полицију и курире, а месни одбори уз то и неколико наоружаних људи који ће безусловно вршити оно што им се нареди.

ДУЖНОСТИ УПРАВЕ

Чл. 9. Одбори дају упутства и наредбе за рад. Горски штаб стара се о извршењу одлука одборских.

- Чл. 10. *Погодбори у својој кази, стојећи у сталној вези с одборима и Горским штабом кад овај у њихову казу дође, решавају о условима у својој кази и начину извршења разних одлука.*
- Чл. 11. *Месни одбори старају се да сви мештани уђу као чланови удружења, прикуљају прилоге и извршују све налоге погодбора.*
- Чл. 12. *Горски штаб у договору с погодборима и месним одборима, узима све оне оружане чланове који се помињу у последњем ставу члана 8. и образује од њих штајне четње.*
- Чл. 13. *Кад рад ових штајних четња није довољан за одбрану, онда Горски штаб одређује из њихове средине известан број који ће саставити сталну четњу и одметнути се у јору.*
- Чл. 14. *Вођу четње поставља и смењује одбор у споразуму с Горским штабом.*

ДУЖНОСТИ ИЗВРШНИХ ОРГАНА

- Чл. 15. *Горски штаб обилази све сталне и штајне четње. Штаб је зависан од одбора, али су његова наређења обавезна за погодборе, месне одборе и четње.*
- Чл. 16. *Четње врше оно што им нареди Горски штаб.*
- Чл. 17. *Сталне и штајне четње убијаће од муслимана само оне Арнауће или јошурчене Србе који су се испод јурске власти одметнули у намери да чине зла дела. Војнике, жандарме, као јурске чиновнике не смеју нападати, али ако буду од њих нападнути не смеју се предавати, јер то части српској имена и оружја не доушта.*
- Чл. 18. *Гониће се бујарске и бујарашке четње које буду народ ђачкале или присиљавале да се одрекне своја имена и своје цркве.*
- Чл. 19. *И све друге четње, ма чије оне биле, које иду ради ђачке и насиља, имају се шакође искорбљавати.*

ДУЖНОСТИ СВИХ СРБА У СТ. СРБИЈИ И МАЂЕДОНИЈИ

- Чл. 20. *Сви Срби, патријаршисте или епархисте, морају признавати српску организацију и поштовањем је.*
- Чл. 21. *При стицању у удружење сваки мора положити заклетву.*

ОПШТЕЊЕ

- Чл. 22. *Општење је усмено. Само у немогућности општеће се шифрованим писмима.*

СУЂЕЊЕ И КАЗНЕ

- Чл. 23. *Непослушност и међусобне свађе извићаће и судити: између чланова удружења, вођа четње, са месним одбором.*
- Чл. 24. *Кривице председника месног одбора судиће погодбор.*
- Чл. 25. *Председници и чланови погодбора подлежу суђењу одбора.*
- Чл. 26. *По кривицама четника судиће вођа четње, при четника и председник месног одбора.*

- Чл. 27. Вођи четне суди Одбор или Горски штаб.
- Чл. 28. Свака пресуда коју млађи ортани изрекну, па и она која је извршина, мора се одмах доставити одбору.
- Чл. 29. Ко изда поверену му шајну, казни се смрћу. Смртне пресуде изриче одбор.
- Чл. 30. Ако четник изда пушку казни се смрћу, а ако му је одузму на ма који дрући начин, подлеже суђењу према чл. 26.
- Чл. 31. Вође четне и њихови четници који би пропустили какву разбојничку чету а да не покушају уништити је, биће суђени од одбора или Горској штаба.
- Чл. 32. Сваки онај који јатакује бугарским или друћим којим разбојничким четима казниће се најстрожије.

ПЕЧАТ

- Чл. 33. Одбори, погодбори и Горски штаб имају своје нарочите печате.
- Чл. 34. Удружење ће ситијити у сјоразум са свима одборима Сшаросрбијанаца и Маћедонаца у Србији и ван ње ради поспитиућа својих циљева.

И поред стриктне одредбе члана 5, којим се предвиђа постојање само једног Горског штаба, из практичних разлога задржана су два Горска штаба. То би било једино одступање од Правила, које се задржало у будућем раду српске организације.⁽⁵⁵⁾

Ситуација у Велешкој области и могућности за ширење Српске организације у Централној Македонији

Стање у овом подручју најбоље се може сагледати из Извештаја о раду српских школа у Велешкој кази, који је Давид Димитријевић, познати национални радник и управитељ српских школа у овој области упутио, 31. јула 1905, Михаилу Ристићу, генералном конзулу Србије у Скопљу.

У Извештају је, поред постигнутих резултата у српским школама, приказана политичка ситуација и могућност њеног разрешавања у српску корист.

Притисци бугарских организација управљени су, пре свега на српске учитеље и свештенике. Сви они су на бугарској »црној листи«. Већ у фебруару наставу у велешкој Грађанској школи напустио је наставник земљописа и цртања Јован Стојковић (будући војвода Бабунски). Из истог разлога затворена је српска школа у Никодину, јер су учитељ Душан Николић и свештеник Коча Миновић (убијен 27. новембра 1905. у Скопљу), морали су да побегну из села. Исти

55. Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија*, 160-164; Правила одштампана у београдском *Дневном листу* 24. II / 9. III 1905. (АС, МИДС, Стр. пов. архива, стр. пов. бр. 427; док. бр. 3)

случај, као у Никодину, догодио се у селу Лисичје. У марту је напустио школу српски учитељ из Теова итд. Смрћу је забрањено свештенику из Ореов-Дола Атанасу Миленковићу и прваку из истог места, Темелку, који су на врло свиреп начин убијени. Све ово, међутим, није било нимало необично у Македонији, где је живот, како српских, тако и бугарских учитеља и свештеника био на врло малој цени. Далеко значајнији у овом Извештају је Димитријевићева оцена стања и кораци које би требало, по његовом мишљењу, предузети.

Димитријевић сматра да је најважније економским мерама преузети Скопље од Бугара. Скопље је »природним положајем« везано за велешку област. Његово преузимање може се остварити отварањем српских трговина - радњи, са робом која се често купује, тиме ће постепено пропадати бугарска трговина и зависност Срба од ње, што ће окончати њихово побугаривање, пошто је за скопске бугарске трговце Куманово већ изгубљено. Уколико то успе, не само што ће трговина прећи у српске руке, »него ускоро ће после тога заменити многе фирме на ев и ов са ић«. У том смеру, по Димитријевићу, најбоље је радио први српски конзул у Скопљу, Владимир Карић (1890-1892).

Из наведеног се поставља питање како преузети или бар неутралисати Велес. По Димитријевићу, Велес, некада јак трговачки центар, економски пропада и веома је зависан од околине. У њему постоји одређени бугарски фанатизам, али само по »форми и навици«, не и по осећању и мишљењу. Велешанци често говоре »ко нама слободу пружи, онога смо и ми« (ово неодољиво подсећа на Цвијићеву синтагму о »флотантној маси«). Велес је, дакле, могуће преузети придобијањем његове околине, а врло тешко обрнуто, што је до сада покушавано. Због тога, као базу, из које ће се повести акција, предлаже српско село Богомилу. Поред ње, као чисто српска, наводи села: Мокрени (у српској варијанти Мокрање), Габровник и Капиново. Претежно српска су: Рудник и Оморане. Напола српска су Ореов-Дол, Теово и Нежилово. По Димитријевићу, село Никодин је само тренутно изгубљено и добрим радом може се повратити са увећањем. Претежно бугарска села су Башино Село и Лисиче, а изразито: Војница, Ореовац, Крајница, Скачинци, Црешњево, Бистрица и Крива Круша.

Колико је Бугаре погодио губитак Куманова и Рудника сведочи чињеница, да су стари канал за Клепу (планина и област јужно од Велеса; била »главни стан« бугарских чета), који је ишао преко Кумановске казе, Рудника и Башиног Села, из безбедносних разлога променили за канал: Штипска каза - Чедимирци (јужно од Велеса) - Клепа.

Димитријевић предлаже ширење акције у Западном Повардарју у следећим правцима:

I правац: Богомила (као база) - Теово или Мартолце - Крива Круша - Лисиче (скопска област); или варијанта: Богомила - Башино Село - Рудник - скопска област;

II правац: Богомила - Оморане - Клепа; варијанта: Богомила - Ореов-Дол - Поменово - Клепа. Подвлачи да је најважније »разбити« Клепу, јер се тиме од Бугара преузима битолска област, мада тамо може доћи до сукоба са грчким четама.

Даље предлаже да се из Пореча делује у два правца и то: према Прилепу и према Крушеву.

Ако би ово све успело Велес би дошао у велику економску зависност од Срба, »па ако и не падне потпуно, отвориће се улаз Србима у Велес, где ће моћи успешно да раде«.

Извештај завршава пишући какав треба да буде српски учитељ у овим крајевима. По њему, учитељи би требало, пре свега, да буду храбри и чврсти, не само педагози и просветитељи, већ и национални васпитачи. Такође добра сарадња и слога међу учитељима од изузетне су користи за утицај на народ.

Будући развој догађаја текао је углавном у складу са предлозима из Димитријевићевог Извештаја. То даје две могућности:

1. Врховни одбор је прихватио Димитријевићеве предлоге, и
2. Димитријевић је антиципирао развој будућих догађаја.

Аутор ових редова верује у прву могућност.⁽⁵⁶⁾

Борбе код Дупјана, на Мовнатецу, код Ореша и код Теова

У селу Дупјане, у Кичевској кази, дошло је до сукоба поречких четника и бугарских чета предвођених војводама Дејаном и Пешом, званим Пеши-паша (познат српски крволок, који се није устручавао да убија жене и децу). Бугари су успели да побегну, а у пушкарању је погинула једна жена и рањено једно дете. Бабунски наводи да је том приликом погинуо Пеша. О броју учесника борбе, погинулим и рањеним четницима и комитама не дају податке ни Бабунски, ни Ј. М. Јовановић у својим извештајима Генералном конзулату у Скопљу.

После велике победе српских четника на Мукосу, бугарској организацији је била неопходна победа над четницима, како би повратила пољуљани углед међу бугарашима и поново застрашила окуражене Србе. За циљ је изабрала познато четничко село Крапу (родно село војводе Тренка Рујановића), коју је требало да запали. Овај задатак је добио бугарашки војвода Иван Алабак, родом из села Ореовца. Бугарска чета, јачине 75 комита, стигла је, 18. августа, на брдо Мовнатец у прилепском крају. Ту су је, у време када су комитације ручале, изненадиле удружене чете Глигора Соколовића, Јована Бабунског и Тренка Рујановића. После петочасовне борбе више од половине комита је избачено из строја. Рањен је војвода Арса из Локвице, кога је Лазар Кујунџић назвао «познатим српским крволоком». Преостале комите су се разбежале. Четници су у овом сукобу запленили 20 »манлихерових« пушака, већу количину муниције, бомби, неколико револвера и другу опрему. У овом сукобу погинула су три четника: Филип Манојловић, чича-Диљко Петковић и Тренко Ристић. Рањен је на два места Никодим Петровић.

56. М. Станић, н.д. 127-144; АС, МИДС, КуС, Ф. 44, Скопска митрополија бр. 1722, Архимандрит Сава Митрополиту Викентију.

После краћег времена (једини извор, Ј. Бабунски, не наводи датум), комитске војводе Алабак и Сугарев, са 60 људи, кренули су према Поречу и заноћили у селу Орешу. Ту су их у зору, на спавању, опколиле чете капетана Рајковића, Глигора и Бабунског. Буновни Бугари су се разбежали и у бекству су убијани. Четници су заробили тројицу комита. Алабак и Сугарев су се сакрили и Срби их нису пронашли.

Неколико дана после ове борбе дошло је до ноћног сукоба у Теовском пољу. Тада су чету Ивана Алабака пресреле чете Бабунског и Глигора. Пошто су му у том и ранијим сукобима искусне комите изгинуле, а нове се разбежале, Алабак је остао без чете. Спасавши се и сам бекством са Теовског поља, напустио је четовање и пребегаво у Бугарску.⁽⁵⁷⁾

Борба на Гуглину

Ноћу, између 12. и 13. септембра, чета Ђорђа Скопљанчета је напала бугарашко упориште Страцин. Том приликом је уништила месну комитску чету, а Страцин готово опустошила. Скопљанчетова чета је имала 32 човека и, у том тренутку, била највећа српска чета у Македонији. Сам напад на Страцин био је прилично дрско предузеће, јер се у њему налазила турска караула са сталном посадом од преко 80 војника. После ноћне борбе, окончане без губитака, српска чета се повукла на оближњи вис Гуглин, где је намеравала да предани. Већ око 6 часова, док су четници доручковали, страже су приметиле војску, која се приближавала из правца Страцина. Скопљанче је поделио чету на три одељења и распоредио је по вису.

Борба је отпочела око 7 часова турском палбом на одељење подофицира Видака Николића. Када је војска приспела на одстојање од 400 метара, четници су је јуришем разбили. У јуришу је погинуо Ђорђевић најмлађи четник, осамнаестогодишњи Михаило Ивковић, звани »дечко«. Занимљиво је да је у истој чети био и његов старији брат Милош. Они су били синови пензионисаног мајора Тимотија Ивковића из Деспотовца.

Око 10 часова у борбу је ступио и турски батаљон из Куманова. Пушкарање се настављало на одстојању од око 400 метара без губитака код четника. Ускоро је Турцима стигао у помоћ и један коњички ескадрон, који се припремао да удари у бок четницима. Официра, који је постројавао војску приметио је Милан Ковинић и убио га једним хицем. После тога коњаници су се разбежали. Истовремено се на оближњем вису појавио војвода Јован Пешић - Стрелац са четворицом четника. Он је покушао да пуцњавом олакша положај Скопљанчетовој чети, али пошто није успео, морао се повући.

57. АС, МИДС, КуС, Ф. 44, ПП бр. 901, Ј. М. Јовановић Генералном конзулату Србије у Скопљу; Ј. С. Бабунски, 16-17; *Крваве борбе*, 90-92; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 6, Концепт Кујунџићевог извештаја Генералном конзулату.

Око 2 часа после подне Турцима су стигла у помоћ два топа. Њихове гранате нису погађале циљ, али су охрабриле и консолидовале Турке који су кренули у напад. Четницима је нестајала муниција, па је Скопљанче наредио брзу палбу уз поступно повлачење. Један по један четник напуштао је положај и сви су се већ уклонили када су то Турци уочили.

Међутим, при одступању, једно четничко одељење је кренуло у другом правцу и налетело на војску. Тада је било принуђено да се повлачи према воденици из које су до последњег метка пружали отпор. Онда су се одлучили да покушају пробој са бајонетима на пушкама. У пробоју је погинуло осам четника, а једино су преживели Обрен Кнежевић и Димитрије Премовић.

У борби на Гуглину погинуло је 80 турских војника и један официр. Погинули су ови четници: Михаило Ивковић, Петар Момчиловић, Живота Миладиновић, Тодор Стојковић - Сараинче, Стојан Крстић, Станиша Станковић, Атанасије Ђорђевић, Милутин Станојевић и Костадин Анђелић.⁽⁵⁸⁾

У борби су се истакли: студент права Риста Дуждевић - Тохол који је песмом куражио четнике, подофицир Милан Ковинић и студент филозофије Димитрије Премовић. Судбина ове тројице посебно је интересантна.

Петар Момчиловић

58. Крваве борбе, 93-101.

Риста Дуждевић - Тохол, резервни потпоручник, родом из Херцеговине, почетком I светског рата био је командир чете у одреду војводе Вука. Са Крфа је отишао у Добруцу. Ту је био командир добровољачке чете коју су чинили Херцеговци. Погинуо је у покушају да зароби бугарску заставу. Одликован је Карађорђевоом звездом са мачевима. У знак сећања на Ристу Дуждевића, подигнута је у порти манастира Љубостиња омања црква. ⁽⁵⁹⁾

Милан Ковинић је погинуо на Дрини, на самом почетку I светског рата, као његова прва официрска жртва. Тада је био активни поручник и командир чете у одреду војводе Вука. Одликован је Карађорђевоом звездом са мачевима. Сахрањен је у порти манастира Чокешина. ⁽⁶⁰⁾

Димитрије Премовић је учествовао у Топличком устанку у одреду Косте Пећанца. У истом одреду се истакао, приликом ослобађања Црне горе, као један од команданата у борбама код Никшића и Црвеног Моста. Преживео је I светски рат и пензионисан је као директор гимназије у Београду. ⁽⁶¹⁾

Борба код Нежилова

Дана 15. октобра, код села Нежилова, дошло је до борбе између Бугара и прилепске чете војводе Глигора Соколовића. Глигорову чету је током борбе изненада напало одељење турских војника, које је било привучено пуцњавом. Због тога су четници били приморани да се јуришем пробију кроз комитације. У борби су погинули шест Бугара и један турски војник. Глигор је имао само 2-3 рањена четника. ⁽⁶²⁾

Последње борбе у Западном Повардарју

У ноћи, између 16. и 17. новембра, дошло је до борбе код села Поменова (велешка област) у коме су се налазиле бугарске чете потпоручника Константинова и Тодора Дачова. Српске чете, које су предводили нови шеф Горског штаба поручник Панга Радосављевић - Дунавски и војвода Раде Радивојевић - Душан Вардарски, нису успеле да, неопажене, опколе Поменово. Њих је приметила бугарска стража и отворила ватру. Четници су, и поред инсистирања Дунавског да се најпре опколи село, одговорили на ватру. То је омогућило Бугарима да се једним делом повуку на доминантну узвишицу, а другим делом зађу у бок српских чета. Нашавши се у унакрсној ватри, Дунавски је заповедио повлачење на суседни врх. Тако су се српске чете извукле без губитака, које исто тако нису имали ни Бугари.

59. К. Пећанац, *Четничка акција*, 46; М. Шантић, *Витези слободе*, 527.

60. К. Пећанац, *Четничка акција*, 57; М. Шантић, н.д. 544.

61. К. Пећанац, *Четничка акција*, 59-60; В. В. Вујанац, *Наши четници у служби отаџбини, Војвода Коста Пећанац, Српско Косово*, бр. 4, Скопље 1925.

62. АС, МИДС, КуС, Ф. 44, ПП бр. 1080, Ј. М. Јовановић Генералном конзулату Србије у Скопљу.

За неуспех у овој борби, Дунавски криви недисциплиноване и неискусне четнике, као и неискуство војводе Душана, који се као учитељ није снашао у оваквој ситуацији. Поред тога он подвлачи и своје непознавање терена, што је поред наведеног одлучило исход борбе.

Дунавски наводи да је за десет дана бављења у Велешкој кази имао три борбе и две чарке са Бугарима. Осетивши се угроженим, Бугари су у своја села довели турске посаде, а исто је учињено и у српским селима сем Габровника. Ово је омело рад српских чета и за извесно време онемогућило њихов опстанак у Велешкој кази. ⁽⁶³⁾

Борба код Мургаша

Чета Василија Трбића је прешла границу 23. децембра. Она је имала 25 четника и била предвиђена за Западно Повардарје. Већ 24. децембра обрела се у српском селу Руднику у Велешкој кази, одакле је намеравала да прегазу Вардар. Међутим, набујалу реку ту није било могуће прећи. У наредних неколико дана, чета је безуспешно, на разним местима, покушавала да савлада Вардар. Затим се поново упутила у Рудник с намером да ту сачека повољније прилике за прелазак. Међутим, Рудничани су обавестили Трбића да га тражи турска потера и да због тога често навраћа у њихово село. Трбић је одлучио да напусти Велешку и пређе у Кумановску казу, у српско село Јачинце. О својој намери је, преко курира, обавестио Јачинчане, који су му у помоћ послали двојицу сељака Божина и Богдана као путовође.

На путу за Јачинце, чета је морала да прође кроз атаре турског села Кутлибег и бугарашког Мургаша. На излазу из мургашког атара, чета је упала у заседу коју је поставио бугарски војвода Крста Коњушки. Његова чета је имала 70 људи, од којих само неколико комита, док су остало били мештани околних бугарашких села. У обостраној ноћној пуцњави погинули су путовође Божин и Богдан и четник Танасије Стевановић из Гњилана. Танасије је био у патроли и са путовођама је упао у бугарашку заседу и док су путовође убијене бугарашким плотуном, он је најпре тешко рањен а затим дотучен ножевима. Рањен је у обе ноге и четник Славко Стојковић из Зебнице. Њему је касније десна нога ампутирана. Такође, лакше је рањен и деветнаестогодишњи Михаило Дунда из Ниша. Према Трбићу, погинула су још два неименована сељака из Јачинаца. Борба је трајала око пола часа и завршена повлачењем бугарске чете.

После краћег задржавања у Јачинцима и Стрезовцу, српска чета је морала да се, због турских потера, врати у Србију.

Ово је била последња борба српских четника у 1905. години и вођена је 29. децембра. ⁽⁶⁴⁾

63. АС, МИДС, ИоВ, Ф. 13, Извештај Панте Радосављевића - Дунавског Централном одбору.

64. В. Трбић, н. рукопис, I део, 131-135; *Крваве борбе*, 110-111; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 9, Списак четника који се крећу у реон Скопске Црне Горе.

1905 – година прекретнице *

Ова година у много чему означава прекретницу у српској четничкој организацији. Српска влада постепено потискује носиоце личне иницијативе, ограничавајући и смањујући делокруг њиховог рада на све једноставније техничке послове. Већ у новембру долази у Скопље вишеконзул Милан Ракић са задатком да се бави четничким пословима.

Рад српских чета на терену прелази у надлежност Скопског одбора. Његови чланови су проверени национални радници. Они овај посао успешно обављају према стриктним инструкцијама Генералног конзулата. Битољски одбор обавља мање - техничке послове, а Конзулат у Битољу обавештајну активност о раду турских власти, грчким и бугарским четама. Своје извештаје о овоме упућује Министарству иностраних дела или његовом Конзуларном одељењу, из којих се шаљу извештаји Генералном конзулату у Скопљу. Из овога проистиче да су креатори Српске четничке акције, од доношења Одлуке од 4. јула до почетка I балканског рата били: министри иностраних дела, шефови Конзуларног одељења и генерални конзули Краљевине Србије у Скопљу. Сви остали учесници у Акцији, без обзира на звучност титуле коју су имали, нпр. председници одбора, шефови Горских штабова и сл, били су личности од далеко мањег утицаја. У наведеном раздобљу министри иностраних дела били су: Јован Жујовић, Василије Антонић, Никола Пашић, Милован Миловановић, Марко Трифковић и Јован М. Јовановић. Несумњиво највећи утицај у овом послу имао је Никола Пашић. Дужност шефа Конзуларног одељења обављали су Јован М. Јовановић, Мирослав Спалајковић и Милан Ракић, а генералног конзула у Скопљу Михаило Ристић, Живојин Балугџић, Јован М. Јовановић и Панта Гавриловић.

И поред тешких четничких погибија (Табановци, Петралица, Бељаковац, Гуглин), основни правац Акције доноси резултате. Бугари губе Кумановску казу, а тиме и везу, преко ње, са Скопљем. Они, у истину, задржавају утицај у скопској и кумановској чаршији, али и он постепено опада упркос велике и заштитничке (у односу на Србе) подршке, коју им пружају аустроугарски реформни официри. Несвесну подршку Бугарима пружала је и турска власт преко подмитљивих кајмакама и мудира. Они, поткупљени од бугараша, постављају војничке посаде по њиховим селима и тиме одржавају у животу њихов тридесетогодишњи бугаризам. Истовремено, када то чини у српским селима, турска власт лишава ослонца српске чете. Да је то вршено у државном интересу Отоманске империје, онда био то био мудар политички потез Портиних чиновника. Међутим, у питању је био »бакшиш« и он је после краћег времена био поништаван већим »пешкешом«. Ово је био најчешћи случај у Велешкој кази, а исто се дешавало и у другим областима.

Поред Кумановске, српске чете и организација све више јачају у Кратовској и Паланачкој кази, а крајем године (17. новембра) српска чета улази у бугарашко Берово у Малешкој кази. Ову дванаесточлану чету од самог формирања потресале су размирице. Долазило је до честих сукоба између

Никола Пашић

војводе Петра Кацаревића и наредника Владимира Ковачевића, који је, како сам наводи, био задужен од поручника Илије Јовановића да у Малешу спроведе српску организацију по узору на рад Сретена Рајковића у Западном Повардарју. И поред интрига (Владимир Ковачевић је оптужен за покушај силовања четника Марка Вучковића) и недаћа (чета је буквално гладовала јер је на име издржавања добила свега 13 наполеона, била је без путовоћа, а и сарадња са беровским Србима била је знатно лошија од сарадње са турским првацима у Берову), чета је имала извесног успеха. Три чарке, које је имала са знатно већим бугарским четама (на брду Сосни, 23. новембра; на вису Туртел, 4. децембра и на брду Криви Бор 29. децембра), окончане су бекством Бугара, после њихових мањих губитака. У овим сукобима српска чета није имала губитака, а на Сосни је дошла и до извесног плена у шињелима и ранчевима.

Захваљујући новоуспостављеним шефовима Горских штабова у оба Повардарја, сузбијена је самовоља и сујета појединих војвода, а спроведено је и равномерно снабдевање чета. Панта Радосављевић - Дунавски, који је, 29. октобра, заменио Сретена Рајковића - Рудничког на месту шефа Горског штаба, одредио је да свака чета за издржавање месечно добија за војводу 10 черека (динара) и по четнику 5 черека.

Према његовом извештају у Западном Повардарју било је сто четника сврстаних у осам чета, од којих је три било у Поречу, две у Велешкој, две у Прилепској и једна у Кичевској кази. Основицу српства чини Пореч из кога се оно шири у остале области Западног Повардарја. Ту се посебно истицао, националним и просветним прегалаштвом, управитељ поречких школа Марко Церић, чије је седиште било у Самокову.

Најтеже стање је било у Велешкој кази. Ту су житељи српских села боравили преко дана у својим кућама, а ноћу су се, страхујући од бугарских чета, и, без обзира на годишње доба, склањали у планину. И поред тога, за непуна два месеца, српске организација је потпуно преузела села: Рудник, Ореов-Дол и Оморане.

У Прилепској кази, захваљујући пре свега сналажљивости војводе Глигора, чисто српска села постала су: Дабница (надомак Прилепа), Гостиража и Дреновац. Такође, из манастира Трескавац и Зрзе, отерани су бугарски калуђери и на њихова места су дошли Срби. У овој кази истиче добар рад Николе Димитријевића, учитеља у Зрзама. Говорећи о Глигору Соколовићу, подвлачи његову популарност у народу (о њему се песме певају), али и његову самосвест и несклоност да прихвати контролу и надређеност над собом. Међутим и поред ових мана, вешт шеф Горског штаба може с њим лако руковати.

У Кичевској кази српска села су Козичино и Патевац, кога четници из »милости називају српски Порт-Артур«. Ова каза, због бугарашке већине, веома је опасна за српске чете, поготову зими. Њени становници су се обогатили печалбарећи по Србији. Они се у Србији представљају као велики Срби, али када се врате кућама шпијунирају у корист Бугара, проказујући српске чете било Турским властима, било Бугарима.

✓ Посебно значајан догађај у овој години био је дочек новог српског митрополита Викентија (Крцића). Он је допутовао у Скопље 28. децембра. Од Фирмилијанове смрти, почетком 1903, овом митрополијом администрирао је архимандрит Сава (Протић). Викентијев долазак улио је потребну сигурност и учврстио позиције српских свештеника и просветних радника, који су били главни носиоци српског националног рада на овим просторима.

Коначно, да је ова година, била година прекретнице сведочи и податак од 51 убијеног Србина. Поређењем са 1904, види се да је у 1905, мање од једне трећине Срба страдало од бугарске руке.⁽⁶⁵⁾

65. АС, МИДС, ИоВ, Ф. 9, Извештај Владимира Ковачевића Скопском одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 13, Извештај Владимира Ковачевића Централном одбору, АС, МИДС, ИоВ, Изјава четника Милутина Аврамовића Михаилу Ристићу, генералном конзулу; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 13, Извештај Панте Радосављевића - Дунавског Централном одбору; АС, МИДС, Строго поверљива архива, Ф. И, Д. V, Стр. пов Но 164; АС, МИДС, КуС, Ф. 45, Дочек митрополита Вићетнија, Скопље, 15. дец. 1905; В. Илић, н. рукопис.

Период успона – године 1906. и 1907.

Српска четничка организација почетком 1906. године

У 1906. годину »Тајно удружење српска одбрана« ушло је са знатно повељенијим финансијским условима за рад. Оно је могло да рачуна на укупно 1.440.000 динара. Од ове суме 300.000 динара је био редовни кредит за помоћ пострадалима у Старој Србији и Македонији. Овај кредит је био подложен скупштинској контроли. Поред тога, обезбеђено је још 300.000 динара поверљивог кредита, као и 840.000 динара од прилога имућнијих Срба из Старе Србије и Македоније. ⁽⁶⁶⁾

Почетком фебруара 1906. године дошло је до промене у саставу Централног одбора. Председник је постао Љубомир Давидовић, а секретар капетан Сретен Рајковић, дотадашњи шеф Горског штаба Западног Повардарја. Нови чланови су постали: мајор Петар Пешић, капетан Јаша Ненадовић и др Драгиша Ђурић (статистичар), од старих чланова остао је само Гођевац. У Извршном одбору, поред већ наведених, нови људи су били мајор Душан Туфегџић, који је био главна личност овога одбора и поручник Андрија Петровић. Такође, за магационера постављен је Лазар Божовић - Пипер, а за вођење комплетне администрације задужен је Јован Михаиловић - Просечанин. Веома утицајна личност у Извршном одбору био је Љубомир Вукровић - Љуборад. Нажалост, његов рад се не може позитивно оценити. Његов утицај се заснивао више на добрим везама са завереницима, који су у војсци заузели највише позиције, него на вештом организационом и револуционарном раду. Штавише, он се истицао само својом терористичком активношћу, која је, међутим, више била уперена против српских четника и војвода, него против бугарских организација. Његов изум било је, по злу чувено, »врањско подрумче«, у коме су убијени неки српски четници и војвода Јосиф. Њихова највећа кривица је била у томе што су се нечим замерили самовољном, диктатури склоном Вуловићу. Његов рад и његова конфликтна личност нанели су српској организацији знатно више штете но користи. Тек крајем 1907. године, Панта Радосављевић, као секретар Извршног одбора успео је да затвори »подрумче«, ризикујући притом да изгуби главу од осветољубивог Вуловића. Уопште, он и Антоније Средојевић, шеф тајне полиције српске организације били су две најмрачније личности за све време трајања Српске четничке акције. ⁽⁶⁷⁾

66. Ј. М. Јовановић, *Лужна Србија*, 167-168.

67. *Крваве борбе*, 105; С. Димитријевић, *Заслужни синови Срп. народа за ослобођење Српскога југа и уједињење*, Војвода Дунавски, Српско Косово, Скопље 1925, бр. 7; М. Ракић, н.д. 324; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 13, бр. 76, Извршни одбор Централном одбору.

Љубомир Давидовић

Као што је већ наведено, крајем 1905. године, у Генерални конзулат у Скопље дошао је вицеконзул Милан Ракић. Његов задатак био је да се бави четничким пословима. У ове послове, поред писања извештаја спадао је и пренос оружја и другог материјала из Србије, као и даљи транспорт већ пренетог до Скопља и Битоља. На овом послу Ракић је био до, вероватно, половине октобра 1906, када је враћен у приштински конзулат.⁽⁶⁸⁾

Уместо Лазара Божовића, који је отишао на рад у Извршни одбор у Врање, за управитеља кумановских школа постављен је Давид Димитријевић. У Источном Повардарју су се, поред сеоских, налазиле чете Ђорђа Скопљанчета, Спасе Гарде и, већ поменута малешка чета. Скопска Црна Гора била је без чет-

68. М. Ракић, н.д. 65-72.

ника, јер је Коста Пећанац после борбе на Вуксану отишао у Србију, где се разболео и остао на лечењу.⁽⁶⁹⁾

У Западном Повардарју, почетком 1907. године, терен је напустио и чету расформирао Јован Бабунски (вероватно због сукоба са шефом Горског штаба Дунавским). О овоме Ракић пише:

»Бабунски се нешто љутнуо и о Божићу намерава доћи у Београд; диже руке од свега«. На срећу он се после извесног времена предомислио и после одласка Дунавског се вратио. Тек после његовог одласка, на десној страни Вардара остало је око 80 четника распоређених у седам чета. То су биле: доњопоречка чета са војводом Змејком Блажевићем (А. Митровић у свом коментару Ракићевих »Конзулских писама« наводи да се из литературе и наративних извора не може установити ко је био Змејко. Међутим, аутор »Крвавих борби« наводи његово презиме а у Извештају официра Владислава С. Михаиловића, који је био у Горском штабу прековардарских чета, наведена је и његова функција), горњопоречка са војводом Зафиром Премчевићем, две прилепске са војводама Јосифом Ивановићем и Илијом Јовановићем, кичевска са војводом Јованом Божиновићем, велешка чета са војводом Душаном Вардарским (учитељ Раде Радивојевић) и пратећа чета Горског штаба са војводом Стеваном Недићем – Ђелом. Једини магацин оружја, муниције, материјала и опреме за овај крај, био је смештен у поречком селу Белици. Као добро организоване сеоске чете истицале су се чете из Белице, Гостиражње, Дреновца, Риљева и Патеовца.⁽⁷⁰⁾

Бугарске организације, потиснуте од српских четника у 1905. години, већ крајем исте године убрзале су припреме да поврате изгубљено. Следствено томе у Ђустендилском магацину су лагеровале преко 1500 пушака и револвера с циљем да их пребаце у скопску област. На терену су се већ налазиле војводе Бугарија, Лефтеров, ревизор Џончев (сви врховисти) и Петар Тошев, који је припадао централистима. Очекивао се скорашњи прелазак Бобева у Кумановску казу, а десетак дана после њега очекивао се долазак шефа за скопски санџак професора Николе Пушкарева. Задатак Бобева и Пушкарева био је да осигурају канал за пренос оружја у скопску област. У ту сврху већ су били формиран магацини оружја у разним крајевима Македоније. Тако се магацин оружја за Кумановску казу налазио у селу Павлешенци, за Кратовску у Кнежеву, за Паланачку у Дренку, за Скопски санџак на десној обали Вардара у Жежову и на левој обали у селу Дивље. Одређене су и војводе за десну обалу: Даме Ормански и за леву Василије Стојанов. Осим тога, припремала се и финансијска ревизија. За главног финансијског ревизора у Косовском вилајету одређен је Даме Грујев, коме су придодати као помоћници Тодор Лазаров и др Кушев. Главни финансијски ревизор у Битољском вилајету постао је Петар Тошев, који је као и Грујев добио двојицу помоћника. Грујев и Тошев су, поред тога, добили задатак да изврше финансијску ревизију и у Солунском вилајету. Као комитски ревизори за Стару Србију и

69. АС, МИДС, КуС, Ф. 46, ПП Но 198; *Крваве борбе*, 124-125.

70. АС, МИДС, ИоВ, Ф. 13, Извештај Владислава С. Михаиловића Централном одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 13, Извештај Панге Радосављевића - Дунавског Централном одбору; М. Ракић, н.д. 72, 329.

Македонију одређени су: Никола Пушкарев, Иван Гавранов и Борис Сарафов, за кога је српска организација мислила да се већ налази на терену, иако је протурио глас да је отпутовао у Беч.

Оваква концентрација бугарских снага приморала је српску организацију да почне убрзано да шаље чете у Македонију.

Због тога је Василије Трбић са 23 четника прешао границу 29. јануара код Русца, са задатком да, док не буде обавештен о одласку преко Вардара, буде у околини Куманова и омета рад бугарских чета. Истога дана, код села Лепчинце границу је прешао Јован Пешић са осморицом људи. Ова чета била је предвиђена као помоћ српској чети у Малешу. Четири дана касније, код села Буштрања, прешла је границу седмочлана чета Емила Милутиновића, чији је рејон била Скопска Црна Гора. Свим војводама је обећано да ће уколико униште бугарску чету и убију бугарског војводу бити новчано награђени и одликовани. Пошто је требало спречити по сваку цену активности бугарских организација, одлучено је да, уколико српске чете не буду успеле да самостално спрече пролаз бугарских комита и транспорте оружја, онда ће бугарске активности бити проказане турским властима.⁽⁷¹⁾

Василије Трбић

71. АС, МИДС, ИоВ, Ф. 10, Но 14, Централни одбор Извршном одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 13, Но 37, Централни одбор Извршном одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 13, Но 12, Извршни одбор Централном одбору; *Крваве борбе*, 124; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 9, Емило Милутиновић Извршном одбору.

Борба на Паклишту

У зору 31. јануара, у орашачкој мали села Ђерман, састали су се деветочлана чета Јована Пешића - Стрелца и војвода Спаса Гарда праћен тројицом четника. Ту су преданили и после вечере кренули за село Паклиште у које су стигли око 10 часова увече. Преноћили су у кући сеоског десетара Тодора Скандила. Стражу нису поставили, пошто је, по Тодоровој наредби, на стражи био мештанин Трајко Оранац.

После ручка, око 13 часова, раскомоћене четнике је изненада опколила војска. Прва је то приметила домаћица и упозорила четнике. Уједно се огласила и борија (турска труба). Турском војском је командовао баш-чауш (наредник), а четнике је показао мештанин Сава, брат стражара Трајка на наговор сусељанина Јована. Сава је, преобучен у турску униформу, учествовао у опкољавању Тодорове куће. И поред Гардине забране, на вратима се појавио Пешићев четник Бранко Лукић (родом из Ирига), који је турским плотуном убијен. Јуришем кроз турску заседу, пробили су се, пуцајући на војску, Јован Пешић и Гардин четник Диме - Алиман Чауш. Они су, бежећи кроз поток према селу Дејловце, успели да се спасу. Група четника са домаћином Тодором, после неколико бомби које је Спаса Гарда бацио међу Турке, кренула је у пробој. Том приликом убијен је Тодор, а смртно рањен Пешићев четник Бранко Кустурић, чије је муке прекинуо његов друг Александар Гроздановић. Рањени су Пешићеви четници Василије Милошевић у десну руку и Радивоје Николајевић у десну бутину. Лакше је рањен и Гардин четник Манасије Трајковић - Страцинче у домали прст десне шаке. Прострелне ране је задобио Спаса Гарда који је погођен у образ (метак изашао на врат) и слабину. Обе ране му је нанео баш-чауш, кога је, узвраћајући му ватру, убио Спаса Гарда.

Поред баш-чауша, погинуло је и рањено још 13 војника.

Јован Пешић, који се готово удавио у набујалом потоку, добио је тешке промрзLINE на левој нози. Њега је, због непостављања страже, Централни одбор искључио из редова четника. Решење му је, 4. марта, саопштио капетан Јаша Ненадовић у шабачком пододбору.

Спаса Гарда је успешно излечен у врањској окружној болници.

Денунцијанти Сава и Јован су ухваћени 17. априла. Њима је шеф Горског штаба Мијајло Ристић - Цервинац изрекао смртну казну, која је, пред сељацима Оташнице, Станче и Паклишта, извршена 18. априла у 2 часа ујутру у паклишком атару.⁽⁷²⁾

72. АС, МИДС, ИоВ, Ф. 9, Изјава Спаса Гарде Извршном одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 9, Јован Пешић - Стрелац Извршном одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 13, Јован Пешић - Стрелац Централном одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 13, Службено, Цервинац Извршном одбору; *Крваве борбе*, 120-122.

Борба на Челопеку

Према одлуци Скопског одбора, Трбићева чета је добила задатак да, крста-рећи Кумановском казом, спречава прелазак комитацијских чета и пренос бугарског оружја кроз те крајеве. Ово је требало да чини све док јој се не осигура прелаз преко Вардара.

Наредбом Извршног одбора од 1.02.1906. године за четовођу у Скопској Црној Гори одређен је наредник Емило Милутиновић. Његова чета морала је да се креће по најсигурнијим селима у Кумановској кази и »по могућству увек у близини Четираца«. Из Четираца чета ће бити спроведена у село Булачане у Скопској Црној Гори, одакле ће одмах ступити у везу са Игуманом Пајсијем (генерални конзул Михаило Ристић), који ће јој дати упутства за рад и чије наредбе мора беспоговорно извршавати.

Трбић и Милутиновић су се састали у селу Враготурце 6. фебруара. Милутиновић му је тада саопштио да је добио наређење да 7. фебруара буде у Никуљанима или Старом Нагоричану, где ће доћи курир који ће чету одвести до шуме на граници Кумановске казе и Скопске Црне Горе. Из шуме ће га до одредишта провести путовође Ђорђе и Блажа, сељаци из Булачана, који су, још од преласка границе, били уз његову чету. Одлучили су се за мање сигурно село Никуљане, које је било ближе Скопској Црној Гори. Поред тога, Трбић се решио да пренебрегне наредбу Извршног одбора и да, преко Скопске Црне Горе, пређе у Западно Повардарје. Држећи се ове идеје, они су, у зору 7. фебруара, стигли у село Никуљане. Распоредили су се у четири куће, тако што су Трбићеве четници били у три, а Милутиновићеви у једној кући.

Око 8 часова ујутру, у село је са суседне карауле Жегљане стигло око 60 војника, које је предводио чауш (поднаредник). Пошто је дан био хладан, кишовит и са густом маглом, чауш је решио да уђе у кућу у којој су били Милутиновићеви четници. Док је на силу покушавао да уђе на врата, која је леђима подупирао Милутиновић, његов војник је кроз прозор опазио четнике. Уследила је обострана ватра у којој су убијена четири војника и једна жена. У краћем затишју, које је тада наступило, у борбу су ступили и Трбићеве четници. Пошто равничарско Никуљане није давало могућности за успешну одбрану, група Трбићевих четника предвођена Трајком Митровићем - Копоран Чаушем је, уз помоћ једнога сељака, запосела један од челопечких врхова, тзв. Кулу. У борбу су ускоро ступиле војне посаде околних села Младог и Старог Нагоричана, Алгуње, Канарева, као и коњица из Куманова. Такође, у борбу против четника ушли су и Арнаути из оближњих Сушева и Мутлова. Војника је, према Трбићу, било 400-500, а исто толико и Арнаута. Сличне податке даје и Милутиновић, који каже да је број непријатеља био око 1000.

Борба је окончана око 16 часова погибијом већине бранилаца челопечке Куле. Преостали четници, којима је нестало муниције, покушали су да се спасу бекством. Неколицини је то и успело. Пре тога је, Копоран Чауш лишио живота најмлађег четника Јордана Јовановића, рањеног у обе ноге, удовољавајући његовој молби да неће жив у арнаутске руке.

Трбић је, у међувремену, са неколико четника и сељака заузео нижу позици-

ју, са које је покушавао да омете прелазак турске војске преко Пчиње. Одатле је успео да се спасе и убрзо се нашао у Србији. Милутиновић је са четником Михаилом Дундом покушао да се пробије до Куле, али му је пут препречила турска војска. После један и по час бављења у селу, један мештанин их је провео до Пчиње, одакле су прешли у Србију.

Спаса Гарда је у писму Љубомиру Вуловићу навео да су војводе напустиле чете, сваки са по двојицом својих четника и склонили се на Козјак, са кога су посматрале погибију својих другова. Гардина изјава, као и напади Довезенског на Трбића и Милутиновића, затим писање паклишког четника Раке Николајевића да су Пешић, Трбић и Милутиновић кукавице и пијанице, најблаже речено су претера-

I
 Ђосифовићу, бугаро јасам
 данас у Јану да сам сфера
 Богу здраво и живо и живи
 од Бога да вас камамо ово
 мој писми у добром и
 побијени здрављу од
 свасу Гарду и да вам
 раван са вашњу ретну
 какоје потицуну и од
 Емилију ретну

Погрби ретна
 кад су били у село андуриана
 иу се је ретна само одршла
 кад је аскер нишабо у село
 андуриана борбу су поели у
 село иу је један ретника
 потицуну Могор Твогдановић
 и огаде се ретна шртне
 на реловск а војводе
 васа и Емилио останиу у
 куће са по два ретника
 и огаде поеловск преко
 илну у којак а ретну
 останик у реловску да се
 борит а они у којак
 медав са свране

II
 кад се ретна испрочиав
 мушкунују они се побуну
 и расирепаду и оставив 12
 дванајес ретника ишлили
 на реловску иује потицуну
 мува шанауковит и ширити
 Риста Ширити Риста
 ипрекане у ити дванајес
 у драгоманије а два
 у Коћину село 1. један
 у маглоније село 1. један
 као ретно кад су Бегам
 преко илну у вогу су
 једни потицуну али
 али исеу мотли даге
 поту још кудсу потицуну
 ии релнасе још и сви
 су саранили кој кудје
 потицуну

ја сам у време кашаво
 поо ситје на манастир
 и онје све коаво имеје
 навестили са сви ретници
 иодни који су потицуну

Погрив од
 свасу Гарду

ни. Доказ томе је чињеница да су због учињених грешака и показане несналажљивости Пешић и Милутиновић искључени из четничке организације, а поступак над Трбићем окончан без икаквих последица по њега. Када се узме у обзир строгост четничких санкција, казне за Пешића и Милутиновића су биле минималне.

✓ Интриге о челопечкој погибији ишле су толико далеко, да су за њу извесни београдски кругови оптуживали конзула Михаила Ристића.

У својој писменој изјави Извршном одбору од 10.02.1906, Трбић наводи да је за састанак са Милутиновићем у Враготурцима добио наређење, али не каже од кога. Ракић сматра да је то наређење стигло из Београда. На основу затворене дописнице, коју је из Београда 15. фебруара Трбић упутио Милутиновићу, могло би се закључити да су иза идеје, да Трбић преко Скопске Црне Горе крене за Западно Повардарје, стајали Гођевац и Сретен Рајковић. Они су једини покушали да бране Трбића и Милутиновића на седници Централног одбора.

Према подацима Емила Милутиновића на Челопеку је погинуло око 130 војника и Арнаута, док се број рањених, несумњиво велики, не зна. Према Трбићу, погинуло је и рањено око 80 Арнаута и 40-50 турских војника.

Аутор »Крвавих борби« наводи да је смртно рањени Милутиновићев четник Илија Ђуричић одузео себи живот пуцањем у уста; такође даје списак од 22 погинула четника. Међу овим именима налази се и Станко Кузмановић из Магленца. То је вероватно сељак који је одвео групу Копоран Чауша и Ристе Поповића - Беранца до Куле, на којој је и сам погинуо. Поред њега, у списку су још и Јордан Кумановац и Илија Ђорђевић. Реч је вероватно о Трбићевим четницима који су били на списку за прелазак преко границе, али који то нису учинили (према Извештају Извршног одбора Централном одбору од 10/23. јануара, Трбићева чета је заједно са војводом требало да има 26 људи). Спискови које дају Трбић и Милутиновић мањи су од наведеног. Међутим, с обзиром да су они дати три дана после борбе (10. фебруара), могу се сматрати веродостојним.

На основу Трбићевог и Милутиновићевог извештаја у борби на Челопеку погинули су: Ђорђе Недељковић, Илија Недељковић, Цветко Васић, Јордан Јовановић, Војислав Пантовић, Риста Поповић, Риста Цветковић, Љубомир Атанацковић, Јордан Томчевић, Коста Трајковић, Тодор Гвозденовић, Сокол Коневевић, Вељко Вукајловић, Исидор Словић, Илија Наумовић, Васиљко Блажевић, Илија Ђуричић, Петар Церовић и Станко Станојковић. Рањени су: Трајко Митровић, Андрија Миловановић и Живота Атанасковић.

Путовође Ђорђе и Блажа су на почетку сукоба у Никуљанима побегли и напустили Милутиновићеву чету. Они су успели да дођу до конзула Ристића и за погибију чете су оптужили Трбића, који није послушао писмене наредбе из Врања и Куманова, већ је »на своју руку хтео преко Црне Горе у Пореч«. ⁽⁷³⁾

73. АС, МИДС, ИоВ, Ф. 13, бр. 76, Извршни одбор Централном одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 13, Извештај Василија Трбића Централном одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 9, Извештај Емила Милутиновића Извршном одбору; АС, МИДС, ИоВ, Василије Трбић Емилу Милутиновићу; М. Ракић, н.д. 73-74; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 13, Спаса Гарда Љубомиру Вуловићу; *Крваве борбе*, 125-142; АС, МИДС, КуС, Ф. 46, ПП бр. 70, Михаило Ристић Јовану М. Јовановићу. Трајко Митровић је добио надимак Копоран Чауш зато што је убио турског подофицира и обукао његов крвави копоран.

Борба на Дреновцу

Дана 9. марта, доњопоречка чета војводе Змејка Блажевића и прилепска чета војводе Илије Јовановића - Прилепска налазиле су се на данику у српском селу Дреновцу у Прилепској кази. Чете су проказане турским властима од стране бугараша из Небрегова и Присата. Велико одељење турске војске је опколило село и изненадило српске чете. После вишечасовне борбе, у којој је погинуло 18 и рањено 12 војника, четници су покушали да се пробију, што је некима и успело. У борби је погинуо војвода Илија Јовановић и четници: Марко Протић, Димитрије Јовановић и Мирче Наумовић. Тешко рањени четници Никола Ристић из Дабнице и Марко Ристић из Требовња извршили су самоубиство. Живи су ухваћени војвода Змејко Блажевић и четници Аца Секулић и Воја Станојчевић. Сва тројица су била теже рањена. Турци су, поред осталог, успели да заплене четну архиву једног од војвода. Војвода Змејко је покушао да се убије скоком у бунар. Међутим, Турци су то приметили и извукли га одатле онесвешћеног. Битољски суд је заробљенике осудио на доживотну робију. После проглашења Хурријета (23. јула 1908), дата је амнестија свим политичким затвореницима, па су и ова тројица пуштена на слободу. Од 1909. године, Змејко је опет активан у четничкој организацији што се види из платног списка.

После пропасти на Дреновцу, преживели Змејкови и Илијини четници распоређени су у друге чете, тако да су у Западном Повардарју извесно време биле само четири српске чете.

Убрзо после ове борбе, војвода Јосиф Ивановић је ликвидирао денунцијанте из Небрегова и Присата.⁽⁷⁴⁾

Борбе на Малешу код Берова и Шталковице

Српску малешку чету, од самог доласка на терен, потресале су размирице и интриге у које су били до грла умешани наредник Владимир Ковачевић, војвода Петар Кацаревић и беровски архимандрит Леонида (Јергић). Оне су довеле до тога да је, и поред успеха у сукобима са Бугарима, из чете од десетак људи, Ковачевић прво отерао тројицу четника, затим двојицу послао у Србију по нове четнике, а на крају и сам отишао из Малеша. Остатак чете растурио је Петар Кацаревић (родом из Берова), који је остао у Малешу са двојицом четника - домородаца Јевтом Дрекаловићем и Гаврилом Чамуром.

Због тога је било неопходно да се што пре упути чета у Малеш, који је био последња југоисточна тачка до које је допирала »Српска одбрана«. У Малешу су Срби, према речима Глигорија Ђорђевића, учитеља из Ратева, били »остављени на милост бугарским разбојницима«. Важност Малеша за бугарску орга-

74. АС, МИДС, ИоВ, Ф. 13, Извештај Владислава С. Михаиловића Централном одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 13, Извештај Николе Јанковића - Косовског Централном одбору; *Крваве борбе*, 147-148; М. Ракић, н.д. 77, 329.

низацију огледала се у томе што су преко њега водили најсигурнији канали за прелаз комита у Јужну и Западну Македонију. У свом писму Извршном одбору од 28. марта, Богдан Раденковић наводи да је ради одржавања везе између малешке и кумановских чета неопходно да се упути једна чета за Кратовску и Кумановску казу са седиштем у српском селу Шталковици. Поред тога, ова чета би пресецала пут Бугарима за Овче поље и даље према западу. Повољна околност за српске чете било је хапшење 26 бугарских првака из Злетова, међу којима су били бугарски свештеник и учитељ. Овиме је разбијен један од најагилнијих бугарских одбора, што је у значајној мери олакшало рад српским четницима на овом подручју.

Крајем априла, малешка чета предвођена војводом Ђуром Иванишевићем (наредник српске војске родом са Цетиња), прешла је границу. Чета се у селу Горуновцу састала са путовођама Јевтом Зевдовићем из Берова и Пантелејмоном Николићем из Ратева, које је упутио Малешки пододбор. На путу за Малеш, задржала се у Шталковици три дана. Ту је, захваљујући достави једног бугараша, првога дана била опкољена војском из Злетова. Међутим, видевши да је у питању српска чета, чије јој је присуство (ради сузбијања Бугара) одговарало, војска се повукла. За време боравка у Шталковици, четници су испили 50 ока злетовског вина.

»Веселе, нагнуте делије« стигле су у близину Берова 6. маја, како наводи конзул Ристић, »певајући и пушке међући«. Чета се, у непосредној близини Берова, готово стационираше. На упозорења од Малешког пододбора, да треба да крстари и свакодневно мења даник, Иванишевић је одговарао само новим наручбинама јела и пића. Једини пут чета је променила бивак, када је ноћу између 12. и 13. маја, отишла до бугарских овчара на Трсевици да плени јагњад. На овом месту, удаљеном два и по часа хода од Берова, четнике је изненада опколила бугарска чета Чернопејева. После краће борбе у којој су четници убили двојицу комитација, Бугари су се разбежали.

Осокољени успехом четници су се вратили, у зору 13. маја, у »своју« колибу, да, уз ракију, прославе победу. Из Берова су их обавестили да се уклоне, пошто војска иде у редовни обилазак Малешке планине. Међутим, Иванишевић је одлучио да остане.

После краћег времена, појавила се турска војска и испалила два плотуна у ваздух. То је било упозорење четницима да се уклоне. Четници су се померили педесетак метара. Турци су се у четничкој колиби задржали око пола часа, тобоже претражујући је, а затим поново испалили два плотуна упозорења. Тада једанаесторица, нешто трезнијих, напусте Иванишевића.

Међутим, пијани Иванишевић се одлучио на борбу. Он је рекао да је дошао да погине и да је сам довољан за сто аскера. У борби која је потрајала до мрака и која се водила на локалитету »Абланица«, удаљена пола часа хода од Берова, погинули су: Ђура Иванишевић, Тодор Божидарац, Милорад Михаиловић, Ђорђе Филиповић, Бошко Стојановић, Стојан Антић, Петар Кацаревић, Аце Кацаревић (Петров брат), Димитрије из Русинова и Мијајло из Кочана.

Група Михаила Петровића упутила се, без путовође, у Србију. Заостале четнике Гаврила Чамура и Глигорија Ђорђевића, пресрело је турско одељење. Том

приликом Чамур је рањен у руку, а Ђорђевић је убијен. Чамур, једини преживели из малешке чете, као неспособан за четовање добио је посао фењерџије у београдској канализацији.

Преостала деветорица су опкољена турском потером, 20. маја, на Штезерском потоку, између Шталковице и Зеленграда. У борби су погинули: Михаило Петровић, Војислав Вујовић, Светозар Савић, Милић Ђукић, Милан Вељковић, Видак Грубач, Мрдеља Грубач, Бура Габај и Миленко Тодоровић. Према извештају вилајетског листа »Косово«, у сукобу код Шталковице погинула су два војника, а заплењено је девет »Манлихерових« пушака, четири бајонета, две бомбе и нешто муниције.

После борбе похапшени су виђени шталковички Срби: кмет Симон, пољак Костадин Мановић и азе Денчо Мицовић, Симон Анастасијевић и Апостол Ђорђевић.

Злу судбину малешке чете предосетио је доскорашњи врањски окружни начелник. Он је Министру иностраних дела упутио 24. априла депешу следеће садржине:

»Апсолутно сам противан да малешку чету води Иванишевић, јер ће је упропастити.

Њу може и треба да води учитељ и поднаредник из VI пука.

Саопштите ово Централном одбору, с тим, да ако он и даље остане при своме, он ће носити грех на души«. ⁽⁷⁵⁾

Српска организација од марта до јула 1906. ✱

Почетком године изнурени шефови Горских штабова Панта Радосављевић и Илија Јовановић, који је боловао и од туберкулозе, напустили су своје рејоне. Они су били извесно време упражењени и попуњени су тек половином марта. У Источно Повардарје је стигао Мијајло Ристић - Цервинац познат као завереник и убица Краља Александра Обреновића. Западно Повардарје је добило двојицу шефова: Николу Јанковића - Косовског и Душана Димитријевића - Брђанина. Димитријевићевом доласку противио се Генерални конзулат, али је био принуђен да га прихвати. На крају је нађено »соломонско« решење. Јанковић и Димитријевић су поделили Западно Повардарје. Први је одређен за шефа у Поречу, Кичевској кази и Демир-Хисару, а други је постао старешина Прилепске и Велешке казе. Овај компромис је изазвао суревњивост и размирице међу њима, које су временом прерасле у отворену нетрпељивост. Међусобне интриге и потказивања биле су толике, да су у великој мери спутавале рад већ ослабљених српских чета. Са-

75. АС, МИДС, ИоВ, Ф. 10, Изјаве Војислава Вујовића и Михаила Ивковића Извршном одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 10, Глигорије Ђорђевић Драгићу Павловићу; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 10, Богдан Раденковић Извршном одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 10, Саслушања Јевте Зевдовића и Пантелејмона Николића у Извршном одбору; АС, МИДС, КуС, Ф. 46, ПП бр. 425, Михаило Ристић Министру иностраних дела; *Крваве борбе*, 148-151; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 10, Телеграм Драгића Павловића Министру иностраних дела.

мо захваљујући преданом раду неких војвода, пре свега Јосифа, одржаване су стечене позиције из 1905. године. Димитријевић, својом претераном строгошћу, која се граничила са грубошћу, и набуситошћу, а Јанковић, претераном попустљивошћу према војводама, сваки на свој начин, доприносили су порасту недисциплине међу четницима и нетрпеливости, која је међу појединим војводама, прерастала у отворену мржњу. Уместо да раде на ширењу и јачању организације, Скопски и Битољски одбор су губили време мирећи завађене шефове.

Најзад, половином јуна, оба шефа су напустила Западно Повардарје и поред изричите наредбе Скопског одбора да се врате у своје рејоне. Разматрајући кривце Николе Јанковића и Душана Димитријевића, Централни одбор је, на седници од 22. јуна, одлучио да замоли Врховни одбор да Јанковића отпусти из службе, а Министра војног да Димитријевићево место огласи упражњеним или да га стави под дисциплински суд.

Њихов рад проузроковао је веома лошу ситуацију у Западном Повардарју. Нпр. у Поречу, који је представљао основу српства у овим крајевима била је само једна чета. То је, по речима председника Битољског одбора Јеротија Топаловића - Марата, било недовољно за одбрану и спречавање продора бугараша из Локвице. У Прилепској кази нарочито се осећало одсуство Глигора Соколовића. Снабдевање чета је, такође било неравномерно: у Поречу потпуно, а у прилепском крају веома слабо. Топаловић је решење за снабдевање видео у именовану поузданог лица, које ће ове послове обављати под контролом Главног одбора у Битољу. Према његовом мишљењу, једина личност која у Прилепској кази може да среди ситуацију је војвода Глигор. Њега и 60 недостајућих четника неопходно је што пре упутити у прековардарске крајеве. Слична запажања и захтеве упутио је Скопском одбору нови шеф Горског штаба Павле Блажарић - Бистрички, 16. јула, односно 14 дана после Топаловићевог извештаја. Он је, поред недовољног броја четника, истакао проблем недисциплине у четама, чији су носиоци ђаци из Србије. Они својим побунама просто разарају чете и треба их што пре враћати у Србију. Нарочито је опасан недостатак муниције, која не задовољава потребе ни према типу оружја, ни према количини.

Проблеми Западног Повардарја убрзо су повољно решени постављањем поручника Павла Блажарића - Бистричког за шефа Горског штаба. Посебну повољност за Србе у Битољском вилајету донела је валијина наредба прилепском кајмакаму од 07. јула, којом су Србима у Прилепу додељене две махале: поп-Икономова и поп-Ђорђева. Тиме су Срби званично признати као посебна национална група у Битољском вилајету. Они су, такође, били постављени за мухтаре (старешине) ових двеју махала. До тада мухтари су били искључиво из бугарашких редова што је прилепским Србима наносило знатне штете и неправду. Примера ради, према турском закону из 1870, удео мухтара у вилајетској администрацији је велики. Он учествује у купљењу пореза, истрагама по кривицама, издавању пасоша, разрезивању војнице, претресу станова, извештајима о рађању, умирању итд. Овим преседаном Србима је дата могућност да траже одвајање у засебне општине и по другим местима Битољског вилајета. Битољски валија је, осим тога, омогућио Србима

да отворе школу у, до тада, искључиво бугарашком Ресну. Такође, обећао је конзулу Светиславу Станојевићу, да ће, позитивно по Србе, решити црквено питање у Прилепу.

Током априла, у складу са Одлуком од 4. јула 1905, формирани су, или реорганизовани, пододбори у Нишу, Лесковцу, Пироту, Шапцу, Лозници, Јагодини, Ђуприји, Алексинцу, Пожаревцу, Смедереву и Градишту.

У Источно Повардарје, на рејон Тронеђе, почетком марта, стигла је деветочлана чета Крсте Ковачевића - Трговишког. Неколико дана по његовом преласку, на терен су стигли Горски штаб предвођен Џервинцем и Јован Станојковић - Довезенски. За њима су дошли четници предвиђени за Кумановску и Паланачку казу.

Све ове промене омогућавале су српској организацији успешнији рад и просторно ширење у наредном периоду. Ово је убрзо почело да се остварује и поред неуспеха чета у сукобима са турском војском на Паклишту, Челопеку, Дреновцу, Берову и Шталковици.⁷⁶⁾

Борба на Куртовом камену

Пошто је током 1905. и почетком 1906. године, изгубила знатан број својих села у Прилепској кази (Маргари, Крапа, Гостиражња, Слечка, Зрзе, Риљево, Небрегово, Присат, Дупјачани, Дреновац, Ропотово, Дабница, Долганци и Секирци), бугарска организација се решила да их поврати у своје окриље. Повољне околности за бугарски »Македонски комитет« биле су ослабљеност српских чета и несрећена ситуација у Западном Повардарју после напуштања дужности од стране Николе Јанковића и Душана Димитријевића. Да би своју одлуку лакше спровео у дело, »Комитет« је осудио на смрт 53 српска првака из наведених села. На Бурђевдан, 6. маја, прешао је из Бугарске потпоручник Константинов са 22 човека предвиђених за Западно Повардарје, а током маја припело је још 12, што је уз већ присутних 12 оформило језгро од 44 комите. Поред тога броја ангажовани су и сељаци из Велешке казе, тако да је ова здружена чета имала око 80 људи. Њене војводе биле су: Константинов, Гога Ацев (рођени брат војводе Петра), Дачев и, према извештају битолског конзула Станојевића, Блаже Биринчев.

Као прво место које ће напасти Бугари су изабрали Крапу (родно село војводе Тренка Рујановића). Ту је требало да ликвидирају српске прваке: Кона Апостоловића, његовога сина свештеника Тасу Коневевића, Дима Дамјановића - Војчу и Стојана Момировића. Напад на Крапу започео је у ноћи, 8. јула и концентрисан је на кућу попа Тасе. Његовом енергичном одбраном из незапаљеног дела

76. М. Ракић, н.д. 76-78; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 13, Извештај Николе Јанковића - Косовског Централног одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 13, Извештај Јеротија Топаловића Централног одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 13, Павле Блажарић - Бистрички Богдану Раденковићу; АС, МИДС, КуС, Ф. 46, ПП бр. 530, 531, Светислав Станојевић Николи Пашићу; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 1, Записници Централног одбора.

куће, којој су се прикључили и наоружани Крапљани, напад Бугара је одбијен. Комитације су једино успеле да запале још једну кућу и две плевње, што је учињено пре него што су сељаци организовали одбрану. Пошто напад на Крапу није успео, они су се, у зору, повукли носећи са собом смртно рањеног друга. За собом су оставили један гуњ, две торбе за хлеб и неколико кутија и кеса са дуваном. Враћајући се из Крапе срели су једног старог воденичара и убили га.

Захваљујући сналажљивости попа Тасе, благовремено су обавештене оближње српске чете: Маринка Алексића - Маше, Стевана Недића - Ђеле и Рада Радивојевића - Душана Вардарског. Бугарској чети постављена је двострука заседа на планини Даутици, код локалитета Куртов Камен.

Борба је отпочела у поподневним часовима (10 часова по турском), тако што су Бугари били пропуштени кроз прву заседу, паљбом на блиском одстојању дочекани од друге и тако пали у унакрсну ватру. Пуцњава је трајала око два и по часа и окончана је у сумрак. Погинуло је, према Станојевићевом извештају, 17 Бугара, међу којима и војводе Константинов и Гога Ацев. Већи број је рањен и многи од њих су се спасли бекством у планину. Ухваћен је рањени комита Никола Христов из села Критуш у Ђевђелијској кази. Он је препознао погинуле бугарске војводе. Заплењено је: пет »манлихерових« пушака (једна поломљена), два »наганова« револвера, двогледи и нешто друге опреме, као и четне архиве Константинова, Ацева и Дачева. Плен би био свакаско већи да је видљивост била боља и да српске чете нису морале да што пре напусте поприште.

Према извештају учитеља Николе Димитријевића од 24. јула (Станојевићев извештај је 8 дана старији), турска војска је на Куртовом Камену, два дана после борбе, нашла лешеве 23 комитације, а уз то и друге ствари које четници нису купили. Он наводи да је међу погинулима био и трећи бугарски војвода Дачев. Погибије се спасао подвојвода Арса Локвичанац који је, са тројицом комита, кренуо другим путем за село Ореш да обезбеди вечеру за чету.

Погибија бугарске чете озлоједила је прилепске бугараше и они су одлучили да се освете Србима. Дана 20. јула, пре подне, неколико плаћеника, ангажованих изван Прилепа, покушало је да убије прилепске Србе Ивана Цамбазовића и Вељу Анчевића. У пуцњави Веља је рањен у ногу, док је Иван убио једнога и тешко ранио другога терористу. Захваљујући турском заптији Алији Чики и војницима, који су сакрили Иванове и Вељине револвере, сведочили у њихову корист и научили их шта да говоре у ућумату, Иван је брзо ослобођен. Веља је задржан у затвору, док се не обави истрага, пошто га је рањени терориста оптужио да је он пуцао у њега. Битољски одбор је Алији и војницима доделио извесну новчану награду.

Велика погибија бугарских комита на Куртовом Камену, приморала је »Македонски комитет«, да за дуже време одложи улазак у српска села прилепске области и да се извесно време уздржи од извршења смртних казни над виђенијим Србима.⁽⁷⁷⁾

77. АС, МИДС, КуС, Ф. 46, ПП бр. 530, 531, Светислав Станојевић Николи Пашићу; *Крваве борбе*, 163-164; АС, МИДС, ИоВ, Но 497, Никола Димитријевић Битољском одбору.

Борба на Бајловцу

Према обавештењу Извршног одбора упућеном шефу Скопског горског штаба Цервинцу, 25. јула увече, прешле су границу прековардарске чете Глигора Соколовића, Јована Бабунског и предвардарска чета Томе Крстића. Укупан број четника био је 78. Сходно наредби Извршног одбора, у случају сукоба са већом турском војском, одбрану треба да преузму предвардарске чете, које ће се до саможртвовања супроставити војсци и тиме омогућити несметан прелазак преко Вардара, Бабунском и Глигору, личностима незаменљивим по утицају и ауторитету у овим крајевима.

Шваб. Гур. Штаб
 Букурешт
 17-III-1906 г.
 у Швабску Платону.

Шваб. Гур. Штаб
 у Букурешт.

На дан преко Вардарског гора је на брдама
 код у Бајловцу извршена војска акција од 8 час.
 која по пр. своме крају била и одна са извесно
 ма била у којој у држављанима све нове чете а
 из онега војске из Ангија италијана како сам
 бар до сада још не знам. Поред раније чете и
 осталих у којима била су и нове чете и једно
 ста чети а друго што су крими италијани била
 италијанске и француске војске у којима била
 имамо 5 француске и 3 италијанске и од онега преко
 50 које турских које раније била је извршена
 до 10 часи новас и по прелазу чети су се обрнули
 у изградити и подне чети и поред да се брзо
 направи у Србију што је већ онега извршено
 а поред што је по Руманова и Царина од 10
 чети италијанске војске. Чети нека се раније
 за сада још не знају у Србију а осталих
 преко мора се извршити на други начин
 и тек после тога дана. Онега ста и осталих
 нека остале у Ангију. Нека је крајње нове
 кападокијске војске италијанске с обзиром
 Шваб. Гур. Штаб и вој. Косова са својим чети
 италијанске и дане још не знају у којима су
 се на. Италијанске чети преко гора
 су се извршале.

Шваб. Гур. Штаб

По унапред утврђеном плану, прековардарске чете, праћене четама Томе Крстића и Јована Довезенског, даниле су 29. јула у селу Бајловцу. Бајловац се налази на средокраћи између Куманова (на североистоку) и планине Козјак (на југу), од којих је удаљен око 25 км. Ради обезбеђења прековардарских чета, на положају Перен код села Дејловца, у непосредној близини Бајловца, у приправности су биле чете Косте Пећанца, Спасе Гарде и Горски штаб предвођен Цервинцем. Даник је био организован на два супротна краја села, удаљена око 1,5 км. На једном крају било је 44, а на другом 34 четника. Првом групом командовао је војвода Тома и у њој су били четници Глигора, Јована Долгача и Наста Трајковића - Наца Ресенског. Другом групом, у којој су били четници Јована Бабунског, командовао је Јован Довезенски.

Јован Довезенски

Извесни Анта из Бајловца проказао је турским властима боравак српских чета у селу. Већ око 10 часова, група од 18 војника упутила се према кући у којој су били смештени четници војводе Томе. Група од 17 четника, предвођена Томом и Глигором, заклонивши се иза зидова и кошева, одговорила је ватром на плотун турског одељења. Истовремено, преостали четници из суседних кућа, предвођени Долгачем и Нацом, заузели су околне карпе.

Турски војници су пристизали трчећи из разних праваца и одмах се укључивали у борбу. Већ после пола часа било их је око 400. Унакрсном ватром са карпи Долгачеви и Нацови четници омогућили су повлачење Томине и Глигорове групе на Врбнички Вис. У повлачењу је погинуо Глигоров четник Илија Карацић - Тетовац.

На Врбничком Вису нашло се 43 четника подељених у две групе; Томина је заузела горњу (већу) карпу, а Глигорова доњу. Око 13 часова и 30 минута браниоци на карпама добили су помоћ. Коста Пећанац и Спаса Гарда, са 11 четника и неколико сељака, напали су, с леђа, турску чету која се упутила, кроз шумарак, према доњој карпи. Четници на Врбничком вису обавештени су о овој помоћи активирањем једне бомбе. Са карпи је одговорено двома бомбама и повицима: »Живео Коста Пећанче«! Пећанчеви и Гардини четници борили су се до 17 часова. Тада су били принуђени да се повуку пошто су их с бока напале посаде из села Рамног и Ђермана, укупне снаге 63 војника. Захваљујући Џервинчевој предузимљивости, који је брзо активирао сеоске чете из Дубочице и Цветишнице и усмерио их у леђа и бок наведених посада, притисак на Пећанчеву и Гардину групу је ослабио и војсци су нанети осетни губици.

После 18 часова пристигле су кумановска пешадија и коњица од које је половина сјახала и ступила у борбу као пешадијска јединица. Њима је командовао аустроугарски реформни официр са удаљености од око 2,5 км од Врбничког Виса. Четници, међу којима је био и Драгиша Стојадиновић, учили су га и безуспешно покушавали да га убију. Међутим, кумановска војска, не знајући распоред четника, неопрезно је запала под њихову унакрсну ватру и тиме само повећала своје губитке. Желећи да допре на јуришно одстојање, једна турска чета је поскидала копоране, умешала се међу овце које су пасле у пољу и потерала их према карпама. Ово је одмах примећено и турско »лукавство« је плаћено великом погибијом и оваца и војника. Око 19 часова Турци су поново покушали да заузму доњу карпу. Одбијени су бомбом и плотунском палбом. Том приликом осморица четника је успела да се пробије кроз турски обруч.

У сумрак је пристигла сеоска чета из Буковљана и троструким плотуном обавестила браниоце на Врбничком Вису да је одступница осигурана. Већ после 20 часова сви четници су неопажено напустили положаје и, носећи рањенике, повукли се у село Дубочицу. Одатле су, по Џервинчевом налогу, прешли у Србију.

Војска је, не знајући за четничко повлачење, наставила са пуцњавом према карпама скоро до 22 часа.

Четници, којима је командовао Довезенски, напустили су Бајловац на самом почетку борбе и повукли се у село Могленце. Довезенски, чији је положај био погоднији од положаја Томине групе, тиме је лишио помоћи не само четнике на Врбничком Вису, већ и Пећанчеву и Гардину групу. Овакав поступак Довезенског, Џервинац је, у свом извештају окарактерисао као издајнички. Због тога је тражио да се он затвори и осуди за издају у свом присуству и присуству војвода који су у борби учествовали. Међутим до овога суђења није дошло.

У борби је, према Џервинцу, учествовало до 100 Срба и око 700 турских војника. Он наводи да су Турци, према сопственом признању, имали 50 погинулих војника, једнога јузбашу (капетана) и једнога баш-чауша. Рањених је било 80 војника и један официр. Српски губици били су: три погинула и седам рањених.

У Реферату Централном одбору, који је, по Глигоровој наредби, поднео његов четник Јован Кешелевић, пише да су у борби са Турцима погинули: Илија Караџић, Аврам Н. из Куманова (према аутору »Крвавих борби« Аврам Стојковић), Влајко Кокањац (тешко рањен поломио пушку и извршио самоубиство) и

Милорад Јовановић. Теже су рањени: Илија Јовановић, Белош Аџић, Жика Влајковић и Александар Златевић. Лакше рањени су били: Ђорђе Маринковић, Лазар Евчић и Драгиша Стојадиновић. Турци су запленили једну исправну и једну поломљену (Кокањчеву) пушку. Кешелевић наводи да је погинуло преко 60 Турака, међу којима и један официр; о броју рањених не даје податке.

Аутор »Крвавих борби« списак погинулих четника допуњава именима Недељка Пироћанца и Недељка Хаџића, па се број од шест погинулих Срба може сматрати тачним. Ово стога што је Кешелевићев списак обухватио само погинуле из Глигорове и Томине чете. Број погинулих Турака је, према овом аутору, преко 70, а рањених 100.⁽⁷⁸⁾

Српска четничка организација од августа до краја 1906. године

1 Борба на Бајловцу била је последња велика борба српских четника у 1906. години. Мада је у овом сукобу остварена велика победа уз релативно мале губитке, основни циљ није постигнут. Прековардарске чете, које су требале да попуне људством и бројем чета ослабљено Западно Повардарје, биле су принуђене да се повуку у Србију. Тиме је пропуштена повољна прилика да се малаксала бугарска организација, посебно декуражирана после пораза на Куртовом Камену, у још већој мери потисне. Такође, у Србију су прешле и чете Косте Миловановића - Пећанца и Тодора - Томе Крстића - Алгуњског, које су биле намењене за Источно Повардарје.

У Западном Повардарју уместо несналажљивих Николе Јанковића - Косовског и Душана Димитријевића - Брђанина, шеф Горског штаба постао је, крајем јула, предузимљиви поручник Павле Блажарић - Бистрички. Већ почетком септембра, он је ушао у села Ореше, Папрадиште, Долњане, Нежилово и Теово, спроводећи у њима српску организацију. Одустао је од преузимања бугарашке Бистрице, која се нудила, као и других села у велешкој и прилепској области, само зато што није располагао свежим снагама. Осим тога, међу сујетним, а већ изнуреним војводама Западног Повардарја, често је долазило до трзавица. Посебан недостатак осећао се у активним војним лицима. На терену су била само два подофицира и ниједан официр. Због тога је Блажарић тражио од Централног одбора да му пошаље поручника Александра Благојевића, нове војводе, подофицире и четнике. Уместо свега тога добио је само Зафира Премчевића и шест четника - ђака.

Поред српских чета у Поречу, Прилепској, Велешкој и Кичевској кази, у надлежности Бистричког и Битољског одбора била је и мала, готово изолована, Трбићева чета у Охридском Дримколу. Дримколски пододбор су потресале

78. АС, МИДС, ИоВ, Ф. 9, Извршни одбор Цервинцу; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 13, Но 499, Кешелевић Централном одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 9, Но 1126, Цервинац Извршном одбору; *Крваве борбе*, 154, 158, 163.

интриге и размирице међу члановима, тако да се може рећи да су у њему биле две противстављене струје, чији су носиоци били свештеници Матија Шуменковић из Боровца и Серафим Крстић из Подгорца. Оне су у великој мери спутавале рад Трбићеве чете. Повод, који је нетрпељивост међу чланством пододбора довео до врхунца био је убиство четника Исака од стране Василија Трбића. Према Трбићевом извештају, Исаак је имао све мане, неспојиве са моралом српског четника. Он је био кукавица, лопов, пљачкаш, пијаница, свађалица. Због честог потезања револвера на другове и војводу, Трбић га је разоружао. Исаак је и поред тога претио да ће довести Арнауте и са њима радити. Због ове претње је убијен 26. јула.

Ово убиство било је повод да поп Матеја оптужи попа Серафима за учешће у њему. Такође оно је било и разлог да се у неким селима не прима Трбићева чета, што је Трбићу отворено написао мештански учитељ Бранко Србиновић, члан Дримколског пододбора. Осим тога, једни су као разлог да не приме чету наводили бојазан од Арнаута у својим национално измешаним селима (учитељ из Лабуништа Коста Марковић), а други су ограничавали боравак чете у свом селу на десетак дана месечно (поп Марко Ставрић из Јабланице). Често је потенцирана и немогућност организовања курирске службе, коју нико неће да обавља бесплатно а за њу нема новца. Сви ови проблеми разматрани су на састанку Дримколског пододбора, одржаном 12. августа у Охриду, у кући Ђорђа Тасића, управитеља охридске школе. До састанка је дошло после писма подгорачког учитеља Анђелка Крстића председнику Битољског одбора, на чији захтев је и одржан. Као представници Битољског одбора на састанку су били председник Јеротије Топаловић - Марат, Семберац (његово име нисам успео да сазнам - В.И.) и чланови пододбора: Матија Шуменковић, Серафим Крстић, Марко Ставрић, Коста Марковић, Анђелко Крстић и Ђорђе Тасић. Пошто је саслушао међусобне оптужбе, Топаловић је личном одговорношћу обавезао све присутне да морају примати чету у своја села и обезбедити бесплатне курире. Поред тога, прихватио је Исаково убиство као оправдано и тиме дао подршку Василију Трбићу.

У свом извештају Централном одбору, од 4. августа, Топаловић је указао на немоћ бугарске организације, али је истакао и растућу опасност од андартских чета, које су продирале према северу и преузеле од Бугара село Лисолај код Битоља и Кален у Морихову. Као лек за грчку опасност предложио је да се Бабунски упуту »редовним путем преко Битоља, а да војводу Глигора и остале четнике треба упутити по групама«. Истовремено треба слати и недостајућу муницију. Попут Бистричког и он је подвукао премор постојећих четника и потребе за њиховом одменом свежим снагама. Ово је изведено тек 30. октобра, када су у Западно Повардарје стигли војводе Глигор Соколовић и Јован Бабунски са својим четама.⁽⁷⁹⁾

79. АС, МИДС, ИоВ, Ф. 6, Павле Блажарић - Бистрички Алекси Јовановићу - Коци; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 13, Марат и Семберац Централном одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 13, Василије Трбић Битољском одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 13, Бранко Србиновић Василију Трбићу; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 13, Јеротије Топаловић Централном одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 6, Но 327, Глигор Соколовић и Јован Бабунски председнику Централног одбора.

У Источном Повардарју, где су, поготово у Кумановској кази, постојале јаке сеоске чете, ситуација је убрзо поправљена преласком на терен чета Косте Пећанца и Томе Крстића. И поред учесталих турских патрола, захваљујући добром познавању пограничног подручја, они су се већ 10. августа обрели на терену. Главни проблеми овога подручја били су:

- а) угроженост српског села Шталковице у Кратовској кази (главног ослонаца српских чета на путу за Малеш) од стране бугарских чета;
- б) Малеш, кроз који је водио главни бугарски канал за пребацивање чета и материјала у Македонију, остао је без српске чете;
- в) Цервинцу је хитно било потребно 2.000 динара ради исплате заостале вересије и за подмирење текућих трошкова и
- г) њему је 21. августа истицало одсуство. Пошто му није благовремено одређена замена, било је неопходно издејствовати продужење одсуства од Министарства војног.

Од свих ових проблема, који су, пре свега, били резултат лоше сарадње Централног и Извршног одбора, позитивно је решено само продужење Цервинчевог одсуства и то захваљујући заузимању двојице мајора, Душана Туфегџића и Петра Пешића. Шталковица је остала без заштите. Судећи по бројним Цервинчевим захтевима, новац му није благовремено послат. Због тога је он приступио самовласном прикупљању новца из сеоских каса и формирао некакав властити фонд, што по Панту Радосављевићу - Дунавском, изасланику Централног одбора, »спада у категорију кажњивости«. Такође, почетком септембра није успело убацивање српске чете у Малеш. Чета Ђорђа Скопљанчета са два крстарећа одељења, војводом Спасом Гардом и четовођом Ђорђем Соколовићем, била је лишена помоћи путовође. Предвиђени путовођа, злетовски учитељ Димитрије, звани »Потемкин«, одбио је да четнике спроведе, те су они, лутајући, дошли у сукоб са војском и бугарском четом Јордана Спасева. У тим сукобима два српска четника су нестала. Према Скопљанчетовом мишљењу, они нису погинули. Пошто није успео да се пребаци у Малеш, он је од својих четника формирао три крстарећа одељења јачине 5-6 људи. Једно је стављено под команду Аћима Павловића - Јаћка, сина чича - Павла Младеновића - Јачинског, друго је дато Ђорђу Соколовићу - Кратовском, а трећим је сам командовао.⁽⁸⁰⁾

80. АС, МИДС, ИоВ, Ф. 13, Но 1139, Извршни одбор Централном одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 9, Но 1126, Извршни одбор Централном одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 6, Панта Радосављевић Главном одбору.

Бугари у офанзиви

Решењем Министарства финансија од 25. августа смањен је кредит за одбрану српског имена у Старој Србији и Македонији. Штетне последице овога поступка, као и честе несугласице на релацији Централни одбор - Извршни одбор, убрзо су почеле да се осећају на терену. Бугарске организације, видевши да све више губе позиције на овим просторима, одлучиле су да појачају рад и, пре свега, елиминишу ослабљену српску организацију на терену.

Дана 22. септембра, око 8 часова увече, велика група бугараша напала је Шталковицу. Њихова намера била је да побију све виђеније људе и запале село. У овоме су имали делимичног успеха. Спалили су осам кућа и једну воденицу, али људских жртава није било. Том приликом 40 Шталковчана је остало без крова над главом, хране, одеће, обуће. Генерални конзулат у Скопљу помогао их је куповином ћебади, шајка, платна, опанака и извесном сумом новца за храну погорелцима. У свом допису Министарству иностраних дела, вицеконзул Љуба Михаиловић предложио је да се ангажују хуманитарна друштва у Србији за помоћ Шталковици, пошто Генерални конзулат нема довољно новца. Делегација Шталковице, коју су чинили свештеник, учитељ и виђени сељак, затражила је помоћ и од генералног инспектора Хусеин Хилми-паше. Он их је лепо примио, али осим обећања да ће послати војску да чува село, није ништа друго учинио.

Војска је, 23. септембра, вршила увиђај у селу и нашла писмо, које је испало неком од нападача. Из делимично оштећеног писма, до чијег је преписа дошао Михаиловић, види се да је донето решење бугарске организације да се нападне Шталковица »срцето и гнездото на Србоманите« и околна села Шишево, Зеленград, Самерин, Коково и Луково. Даље стоји да жене и децу не треба убијати, већ само људе и то пушкама или их затворене у кућама огњем сагорети. Писмо су потписала четири »дејца« бугарске организације из Злетова: Дане Хаџи Димитров, Мите Митов, Мите Данилов и Трифун Попов.

На основу три циркулара др Мирослава Спалајковића, новог шефа Конзуларног одељења Министарства иностраних дела, писаних према извештајима Српског заступништва у Софији (11. и 14. октобра) и Генералног конзулата у Солуну (30. октобра), сазнајемо следеће:

- 1) Бугари су у Македонију убацили око 7 чета са око 150 комита. Њихов распоред по рејонима је следећи: Јован Алабак са 27 комита у велешком крају; Тане Николов са 20 комита за битолску област; Аргир превео 40 - 45 комита у околину Струмице и вратио се у Бугарску по нове људе и материјал; Лазар Ореовски отишао у Бевђелијску казу са 30 комита.
- 2) ВМОРО је у два наврата узела од Народне банке у Бугарској зајам од 150.000 динара за опремање чета. Гаранти зајма били су браћа Иванов, стални лиферанти ВМОРО за оружје и муницију и Ставра Наумов, власник »Вечерње поште«.
- 3) Из војних магацина у Плевни издато је 150 берданки и 10.000 метака ВМОРО, чији се конгрес очекује у новембру у неком пограничном месту.
- 4) Борис Сарафов је најпре дошао у Солун, али су га одатле протерали чланови вилајетског комитета. Због тога прешао у воденску област у којој

централисти преовлађују. Такође у Солун је стигао и Дамјан Грујев с намером да измири вилајетски комитет са Сарафовом. Као помоћници у тој мисији послати су му Маџанов из Скопља и учитељ Капанов из Цариграда, као и Божин Димитров, за кога солунски извештач не зна да ли је помоћник Грујеву или замена за одбеглог Спространова, ревизора бугарских школа у Солуну.

- 5) У воденски крај стигла су два бивша бугарска официра Настев и Константинов. Ту треба да се састану са Сарафовом и преузму командовање над четама од војвода Луке и Апостола.⁽⁸¹⁾

Српска противофанзива

Месец дана после бугарског напада на Шталковицу, отрежњена добијеним вестима о бугарским активностима, српска организација је интензивирала свој рад. Према договору са Скопским одбором, Цервинац је послао четника Анђела да из Србије, као путовођа, преведе прековардарске четнике. Истовремено Денко Божиновић - Чума напао је бугарашку сеоску чету у Младом Нагоричану, која се спремала да нападне српско село Четирце и разбио је; притом је убијено неколико бугараша. Паралелну акцију извела је Скопљанчетова чета, која је напала и растурила бугарашку сеоску чету у Бељаковцу и затим спалила бугарашке куће у селу.

Међутим, као одговор на српску, убрзо је уследила бугарска одмазда. Бугарска организација је искористила неопрезно повлачење Цервинца и Скопљанчета у Србију (на опасност од Бугара је благовремено упозоравао Скопски одбор) и ноћу, 19. новембра, напала истовремено Довезенце, српски део Бељаковца и бељаковачки манастир (посвећен Св. Богородици), који је био под јурисдикцијом Српске митрополије у Скопљу. Бугарима је ишло на руку и то што критичног дана сеоска стража није била на дужности. Приликом напада на Довезенце Бугари су спалили осам кућа са помоћним зградама и убили једног дечака и једну жену. У Бељаковцу је спаљено седам кућа (такође са помоћним зградама), убијена жена, њена кћи, док је муж, који је покушао да одбрани дете и супругу, рањен. Манастир у Бељаковцу је спасен захваљујући опрезним момцима, старешини архимандриту Леониду и четворици српских учитеља, који су се затекли у манастиру. Они су, оружјем бранећи манастир, издржали седмочасовну бугарску опсаду. Митрополитски намесник у Куманову протојереј Јован Тасић истикао је као спасиоце и одличне манастирске псе, способне да на удаљености од пола часа хода осете непријатеља. У нападима је, према реферату Панте Радосављевића - Дунавског који је као изасланик Централног одбора послат да изврши увиђај и пронађе узро-

81. АС, МИДС, КуС, Ф. 46, ПП бр. 838, Михаиловић Министарству иностраних дела; АС, МИДС, КуС, ПП бр. 912, Спалајковић Генералном конзулату у Скопљу; АС, МИДС, КуС, ПП бр. 907, Спалајковић Генералном конзулату у Скопљу; АС, МИДС, КуС, Ф. 44, ПП бр. 931, Спалајковић Генералном конзулату у Скопљу.

ке ових догађаја, учествовало до 250 Бугара. Ту су биле, поред сеоских чета које су чиниле највећи део и крстареће чете комитацкијских војвода Крсте Коњушког, Јордана Спасева и Васиља Скопског. О опасности од Бугара, Куманово је било благовремено обавештено преко Данила Цакића. Он, међутим, није лично обавестио угрожена села, већ је вест послао по сељаку из Јачинаца, који се случајно за-текао у Куманову и који је у села касно стигао и није на време обавестио надлежне. Поред тога, српска чета која се налазила у Стрезовцу, удаљеном непун час хода од Бељаковца, није предузела ништа. Све ово требало је, по предлогу Дунавског, подвргнути енергичној истрази и пронађене кривце строго казнити. Он се противио одговарајућим одмаздама српских чета према бугарашким селима, сма-трајући паљевине варварским чином и молио је Централни одбор да спречи њихово понављање. На крају, он окривљује шефа Цервинца за спорост у експедирању пушака и муниције и оцењује га као спорог и неенергичног.

Скопски одбор у свом писму Извршном одбору, поред извештаја о овим догађајима, наводи да се у Скопској Црној Гори налазе две бугарске чете које међу становништвом врбују нове комите и припремају се да нападну српска села. Овде српске чете нема, за шта индиректно окривљују инертност Извршног одбора. Подвлачећи убрзан рад Бугара у Западном Повардарју, Скопски одбор истиче да се ту налазе Сарафов, Грујев и преко десет бугарских активних официра. Ово писмо завршава се вапајем: »Аман, шаљите бар ону муницију и пушке у Јачинце, да би могли да их што пре добацимо нашим јер су у оскудици«.

Најпрецизније податке о овим догађајима дао је архимандрит Леонид, који је био непосредни учесник ових догађаја. Први извештај Извршном одбору о овим догађајима, послао је телеграмом комесар железничке полиције у Ристовцу, а Извршни одбор га је проследио Централном одбору 21. новембра.⁽⁸²⁾

Коначно крајем новембра, Цервинац је примио 100 пушака »бердановог« система и муницију за прековардарске чете и упутио их у Јачинце и Довезенце. У истом допису Извршном одбору Цервинац наводи да је село Орах прешло на српску страну и да постоји таква понуда од Облаваца и још пет села Паланачке казе.

У Западном Повардарју ситуација је постепено почела да се поправља. Стигла су три подофицира и упућени су у Пореч. Они су понели две манлихерове пушке за потребе Горског штаба. У Прилепу су бугарски терористи убили четворицу виђених Срба, међу којима и српског књижара Илију Поп-Антића. Одмазда српских четника била је ужасна. Чете Глигора Соколовића, Јована Бабунског, Василија Трбића и Јована Долгача, помогнуте са неколико сеоских чета (укупно стотинак четника), поставиле су заседу код степаначких воденица на Црничкој реци поред пута Прилеп - Велес. Ту су сачекале два каравана. Први је долазио из Велеса и у њему је било 22 човека. Сви они су везани и са одељењем четника упућени у планину. Други, мањи караван ишао је обрнутим правцем. Њих су у планину спровели остали четници, пошто су се одлучили да дигну за-

82. АС, МИДС, КуС, Ф. 46, Бр. 322, Јован Тасић Митрополиту Викентију; АС, МИДС, КуС, Ф. 46, Архимандрит Леонид Љуби Михаиловићу, вицеконзулу; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 6, Но 1630, Извршни одбор Централном одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 6, Но 211, Скопски одбор Извршном одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 6, Панта Радосављевић Главном одбору.

седу. После провере исправа, 27 бугараша је стрељано, а само петорица »невиних« су пуштени кућама. Дан пре овога догађаја војвода Јосиф је ушао у манастир Трескавац, који су тада држали Бугари. Ту је ухватио игумана, тројицу калуђера и једног бугараша из Прилепа и сву петорицу стрељао. У допису Скопског одбора наводи се да је убијено 22 бугараша. Међутим аутор дописа није узео у обзир други караван и Јосифову освету. Исти аутор пише да су из освете Бугари »утаманили Глигорову породицу«, што се не може сматрати тачним, јер је његова породица у то време живела у Београду. Реч је вероватно о даљој Глигоровој родбини. У истом допису наводи се, као посебно лоше, стање чете војводе Петка Илића у Скопској Црној Гори. У његовој чети, заједно са њим, свега четири човека, од којих су двојица потпуно испрпљена. Због тога је принуђен да се крије и не улази у села. Хитно тражена тројица, прispела су у ову чету после шест дана (11. децембра), пошто су границу прешли с пасошима.⁽⁸³⁾

У Источном Повардарју јака турска потерна одељења предвођена пробугарски настројеним аустроугарским реформним официрима, прогонила су српске чете. Посебно на њиховој мети био је шеф Горског штаба Цервинац и његов, у том тренутку, најближи сарадник Спаса Гарда. Али и поред тога на српску страну су почетком децембра прешла следећа села Паланачке казе: Крстов Дол, Велика и Мала Црпорија, Дубочица и Добровница; такође, повраћено је и Ранковце. У овим селима задобијено је око 150 пушака »бердановог« и »манлихеровог« система и 20 револвера »петопука«, али без муниције (бугарска организација није имала великог поверења у становништво ових села, па им је муницију делила у мањим количинама и непосредно пред акцију). Шиваровљева чета је уништена, а сељаци из Трнова ухватили су га, и због уцењивања, везаног и претученог пребацили преко границе. Српске чете су блокирале Градац и Паланку (у документима се наводи под овим именом; али је реч о Кривој Паланци). Цервинац је наредио да се спаљује сва роба из Куманова, која иде за ова места. Због тога су трговци из ових места тражили од Гарде и Цервинца да пређу на српску страну. Такође и важно погранично место Бељаковац прешло је на српску страну, а жељу за преласком исказали су: Милутинце, Ветерница, Облавце, Руђинце и Страцин.

Озлојеђена српским успесима, бугарска организација се решила да, истовременим нападом на Довезенце, Јачинце, Бељаковац и Орах, поврати пољуљане позиције. До напада је дошло у ноћи између 7. и 8. децембра. Овога пута су их дочекале приправне сеоске чете, које су нападаче одбиле. Бугари су једино успели да у Довезенцима запале две сламе, а у Јачинцу кошару Јаћима Павловића. Посебно велике снаге Бугари су упутили на Довезенце, које су браниле сеоска и Скопљанчетова чета. У нападу су учествовале бугарске војводе Попов, Развиговров, Васиљ Скопски и Крста Коњушки са 200 сељака. Четници нису имали губитака, док је од Бугара погинуло 13, а рањено 9. Један од погинулих био је Васиљ

83. АС, МИДС, ИоВ, Ф. 6, Но 1690, Цервинац Извршном одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 6, Но 240, Скопски одбор Извршном одбору; В. Трбић, н. рукопис, I део, 182, 185-186; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 6, Но 1783, Извршни одбор Централном одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 6, Но 271, Скопски одбор Извршном одбору.

Скопски, а у групи рањених био је Развигоров. Поред тога, турска војска, коју је привукла пуцњава, заробила је 10 комитација. Четници су исте ноћи напали бугарско село Канарево и у њему спалили 12 кућа и помоћних зграда, а Денко је у Младом Нагоричану запалио три зграде. Једина српска жртва бугарске организације био је један сељак кога је бугарска чета убила, 10. децембра, у воденици испод Довезенаца.

После овог бугарског неуспеха, на српску страну је прешло паланачко село Киселица.

Поступајући по наредбама Централног и Извршног одбора, Цервинац је извршио нови распоред чета, извео њихову мању реорганизацију и одредио им задатке. Тако су формиране:

- а) левокрилна чета, под командом официра и војводе Крсте Трговишког, са задатком да оперише правцем Паланка - Осогово - Кочани у циљу пресецања бугарских канала и онемогућавања њихових напада на српска села;
- б) централна чета, под командом Спасе Гарде и једног наредника, чији је правац кретања село Ветерница - Црни Врх - Овче Поље;
- в) деснокрилна чета предвођена војводом Ђорђем Скопљанчетом који, уз помоћ кумановске чете подељене на два крстарећа одељења, оперише правцем од Јачинца и Довезенаца према Берићетли (Свети Никола);
- г) велешка чета, образована на терену и предвођена бившим војводом Темелком Барјактаревихем, крстари око села Рудника са задатком да што пре ступи у везу са прековардарским четама и
- д) мала кратовска чета, која не може самостално да дејствује, расформирана је и придодата Скопљанчету са задатком да одржава везу са централном четом.

Доласком свежих снага у Западно Повардарје и приливом оружја и муниције, ситуација је на овим просторима у знатној мери побољшана. Посебне заслуге зато припадале су предузимљивом шефу Бистричком и најауторитативнијим војводама у овим крајевима Глигору Соколовићу и Јовану Бабунском. Уз последњу двојицу и друге прековардарске војводе (Јосиф, Трбић, Недић, Тренко, Душан Вардарски) постизале су много боље резултате. Захваљујући њима спроведена је српска организација у прилепским и велешким селима Степанцу, Поменову, Крстацу, Смиловцу, Кошину и Сланском. У Смиловцу су бугараши покушали да пруже оружани отпор, али су брзо савладани. Том приликом четници су запленили више пушака, међу њима и четири »манлихерке«.

Бугарска организација је покушала да се освети селу Степанце шаљући на њега своју чету. Међутим сеоска чета их је спремно дочекала и одбила. Том приликом погинуло је пет нападача и њихове пушке су заплењене. У борби су погинула и двојица најбољих Степанчана. Обесхрабрани својим неуспесима и озлојеђени и заплашени жестином српске одмазде за убијене Србе из Прилепа, Бугари су давали себи одушка шаљући претећа писма виђенијим Србима. Потписници ових писама биле су комитске војводе, па се по томе може видети да су се у овим крајевима са својим четама налазили: Иван Наумов, Алабак, Блажа Крстев, Пешо и Секула.

Половином децембра, Глигорова и Јосифова чета имале су сукоб са војском код Небрегова. Четници нису имали губитака, док су на турској страни погинула шесторица и рањена четири војника. И iscrпљен свакодневним напорима Би-стрички је, половином децембра, напустио Пореч и отишао у Скопље. Одатле је, после краћег опоравка, отишао на лечење у Србију.⁽⁸⁴⁾

Народна скупштина Србије, новембра 1906. године, изгласала је буџет за наредну годину. Предвиђен је кредит од 300.000 динара за помоћ пострадалима у Старој Србији и Македонији, који је подлегао скупштинској контроли. Осим тога одобрен је и поверљиви кредит за заштиту народних интереса на овим просторима у висини од 1.375.000 динара. Званична Србија је, према томе, за активно-сти »Српске одбране« у 1907. години обезбедила 1.675.000 динара.⁽⁸⁵⁾

Крајем 1906. године дошло је до персоналних промена у Централном и Извршном одбору. У Централном одбору за председника је изабран почасни генерал Никодије Стефановић - Тимочки, а за секретара Панта Радосављевић - Дунавски. Нови чланови су постали потпредседник Народне скупштине др Љубомир Јовановић и мајор Душан Туфегџић. Чланство у овом одбору престало је др Милораду Гођевцу, др Драгиши Ђурићу и капетану Јаши Ненадовићу. Нови председник Извршног одбора постао је мајор Божидар Терзић. Он је за своје сараднике предложио председника врањског Окружног суда Тому Ђурђевића, директора Гимназије Симу Златичанина, трговце Ђоку Антића и Тасу Стејића, неименованог председника Првостепеног суда и чиновника Задруге Светислава Краљевачког. Овај предлог образложио је, у писму генералу Стефановићу, потребом да у одбор уђу виђени Врањанци, припадници различитих политичких странака, како на овом послу, од највећег народног интереса, не би превладавале страначка политика и странчарске страсти. Поред тога, уочио је да у врањском одбору постоји негативна децентрализација, односно да »поједини чланови решавају ствари на своју руку, без заједничког договора«. Половином децембра, нови Централни одбор доставио је Министарству иностраних дела списак лица који својим деловањем ометају рад Одбора. Као бивши четници и активисти, истерани из »Српске одбране«, да од активних четника дознају нове вести и пласирају их у јавност преко листа: »Мали журнал«, »Српска застава«, »За отаџбину« и »Македонија«. Такође, баве се и уцењивањем и просјачењем. То су бивше војводе: Јован Пешић - Стрелац, Емило Милутиновић, Јован Станојковић - Довезенски и Ванђел Димитријевић - Скопљанче; затим истерани четници: Војислав Кулић, Јован Тополац, Живојин Павловић, Јован Грковић - Гапон, Драгиша Стојадиновић, Јован Кешелевић, поп Богдан Максимовић, Угљеша Томић и Милутин Жиловић. Опасан је и рад бившег активисте Пере Симоновића, уредника »Македоније«, који »многу шурује са Турцима«.

84. АС, МИДС, ИоВ, Ф. 6, Но 1753, Цервинац Извршном одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 6, Но 1808, Цервинац Извршном одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 6, Но 1771, Цервинац Извршном одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 6, Но 257, Скопски одбор Извршном одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 6, Но 1810, Извршни одбор Централном одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 6, Но 271, Скопски одбор Извршном одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 6, Но 1856, Извршни одбору Централном одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 6, Но 290, Скопски одбор Извршном одбору.

85. Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија*, 167-168.

Крајем ове године, Министар војни, генерал Радомир Путник упозорио је Централни одбор на његову лошу праксу да се писмено и путем поште општи са појединим командантима у Београду и унутрашњости. Захтевао је да се убудуће, из безбедоносних разлога, Централни одбор искључиво обраћа Министру војном »за све што има везе са војним министарством и то увек на личност самог Министра, а путем Министарства иностраних дела«.

Током 1906. године установио сам да су бугарске организације убиле 25 Срба у Старој Србији и Македонији. Овај пад броја убиства може се у доброј мери приписати »Српској одбрани«, која је у овој години успела да у великој мери потисне бугарске комитетске организације.⁽⁸⁶⁾

Никодије Стефановић

86. АС, МИДС, ИоВ, Ф. 1, Записници Централног Одбора; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 12, Божидар Терзић Никодију Стефановићу - Тимочком; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 6, Но 654, Централни одбор Министарству спољних послова; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 6, Стр. пов. Но 193, Радомир Путник Централном одбору; В. Илић, н. рукопис.

Српска организација почетком 1907. године

У 1907. годину ВМОРО је ушла без Дамјана Грујева, једног од својих најагилнијих и најцењенијих лидера. Поред тога, бугарске чете и бугарашко становништво били су деморалисани честим поразима од српских и грчких чета, губећи, при томе, своја дотадашња упоришта. /

У Западном Повардарју, посебно у велешкој и прилепској области, српска организација је била знатно ојачана захваљујући присуству чета Јована Бабунског, Глигора Соколовића и Василија Трбића. Међутим, почетком ове године, поручник Павле Блажарић - Бистрички, оболео и готово потпуно исцрпљен, напустио је ове крајеве. За његовог заступника одређен је Глигор Соколовић, најстарији војвода. Истовремено Централни одбор је као кандидате за место шефа Горског штаба прековардарских чета ангажовао капетана Сретена Рајковића или капетана Борка Паштровића. У оба случаја није постигнут успех. Рајковић је поставио, по мишљењу Одбора, неприхватљиве услове, а Паштровић није добио одобрење Министарства војног. Ово је условило да Западно Повардарје буде дуже време без шефа Горског штаба. ⁽⁸⁷⁾

Из Извршног одбора врло брзо је иступио мајор Божидар Терзић, пошто није успео да спроведе своје замисли и ликвидира самовољу његових појединих чланова, у првом реду капетана Љубомира Вуловића. Извршни одбор је, према томе, наставио рад у готово непромењеном саставу.

У Источном Повардарју кулминирала је вишемесечна нетрпељивост Цервинца и Извршног одбора према војводи Ђорђу Скопљанчету, који је био један од првих војвода предвардарских чета и на терену био од последње четвртине 1904. године. Интриге против Скопљанчета започеле су половином маја 1906. Тада су, наговорени од Цервинца и неких чланова Извршног одбора, подофицири Милан Ковинић и Никола Дивљаковић, којима су се придружили четници Миломир Ђокић, Јанко Рацар и Милош Станковић, организовали пуч уперен против свога војводе. Они су искористили његово одсуство, када је отишао по новац код Цервинца и чету самовољно превели у Србију. Четницима је од Ковинића, Дивљаковића и Рацара запређено убиством ако не напусте Скопљанчета и не пређу у Србију, а такође и ако га на са слушању у Извршном одбору не нападно. Поред тога, Ковинић је четницима рекао да је Скопљанче напустио чету да би је издао. Четници су оптуживали Ђорђа да је носио сеоско а не четничко одело, да блуднички, да је два дана напустио чету и да их је лоше хранио. Против Скопљанчета су били: Никола Дивљаковић, Заре Дојчиновић, Миломир Ђокић, Анта Денковић, Милан Ковинић, Миливоје Рувидић, Лука Вокић, Благоје Младеновић, Јанко Рацар, Милош Станковић, Панта Шукић, Драгиша Лујић, Јован Стевановић, Манасије Петковић и Милутин Жиловић. У корист Ђорђа сведочили су Милутин Сремчевић и Пера Митровић, а убрзо је исказ оповргао и Жиловић рекавши да му је од Ковинића и Дивљаковића пређено убиством. Да је ова побуна би-

87. АС, МИДС, ИоВ, Ф. 6, Но 728, Централни одбор Скопском одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 1, Записници Централног одбора.

ла организована од Цервинца и Извршног одбора, може се сагледати из чињенице да против њених организатора нису биле предузете никакве мере. За дела као што су растурање чете, самовољно напуштање терена и отказивање послушности војводи била је предвиђена смртна казна. Штавише, једини кажњени четник био је Жиловић, који је због промене исказа избачен из редова четника.

Неколико дана касније, Скопљанче је у свом исказу оповргао све оптужбе. Навео је да је пресвлачење вршено по Цервинчевом налогу, да је храна била одлична и према могућностима на терену, као и да је јеловник прављен у договору са четом. Подвукао је да његов циљ није да на терену проведе »месец-два по сигурним селима и онда оде натраг у Србију«, већ да ово време жели да корисно употреби. Ове оптужбе против Скопљанчета активирани су почетком 1907. године. У свом допису Извршном одбору од 4. јануара, Цервинац је окривио Скопљанчета за лоше владање, самовољу, необузданост и непослушност. Одлучио се да Ђорђа пошаље у Србију, позивајући се на акт Централног одбора. Наредба је формулисана тиме да се рад на терену мора неко време прекинути

Ђорђе Скопљанче

и да се чете морају вратити у Србију. Ђорђево повратак у Србију требало је да омогући Цервинцу, Вуловићу и Јовану Михаиловићу да га лише оданих четника и припреме његово убиство по повратку на терен. У наведеном писму Цервинац каже »да је он (Ђорђе) окружен неваљалим четницима, а да он без људи није могао да их разоружа и казни Ђорђа заслуженом казном«. Писмо завршава захтевом да му се упуте најбољи четници под вођством поп-Диче и поп-Зафира за Кумановску казу са којима ће лично отићи на терен, затим тражи четнике Санде и Јаћима, такође и Гарду за паланачки крај, све у циљу да поправи ствар коју је Ђорђе упропастио.

Извршни одбор је прихватио Цервинчеву »стратегију« домамљивања Скопљанчета са терена. Предложио је Централном одбору да Ђорђа задржи у Београду са војводским припадностима, до доношења одлуке о његовој судбини. Предложеној смртној казни, уколико се са њом сагласи Централни одбор, Цервинац ће извршити на терену без »велике ларме«. Допис се завршава следећим упутством:

»Садржину овога писма, као и писмама Но 1556 и 1939, чувати у највећој тајности и нарочито од Г. Средојевића« (Антоније Средојевић је био шеф тајне полиције српске четничке организације - прим. В. Илић). Извршни одбор је, поред овога писма, доставио Централном одбору и опширан извештај о раду Ђорђа Скопљанчета. У њему се он окривљује за погибије на Петраљници и Гуглину, фотографисање у генералској униформи (слике и плоче су му одузете), повратак у Србију без дозволе Извршног одбора. За све ово траже од Централног одбора да донесе одлуку о смртној казни. Приземност и злонамерност овога извештаја огледа се и у инсинуацији да је Ђорђе рођен из ванбрачне везе његове мајке и арнаутског хоце.

За припремање Скопљанчетове ликвидације сазнала је јавност преко новина, што значи да је конспиративност у овом случају затајила. Др Мирослав Спалајковић, нови шеф Конзуларног одељења интервенисао је, 22. октобра 1906, преко Окружног начелства у Врању, следећим телеграмом:

»Чује се да је Извршни одбор осудио на смрт Ђорђа Скопљанчета. Ни у ком случају то не извршујте. Саопштите Одбору«. ⁽⁸⁸⁾

Скопљанчетов улазак у Руђинце (почетком јануара), »кључ Овчег поља«, према допису Скопског одбора, накратко је уклонио Вуловићеву секиру над Ђорђевог главом. Међутим, већ половином фебруара, пошто су у Извршном одбору сазнали да пад Руђинаца није Скопљанчетово дело, активирана је смртна пресуда, иако за њу није добијена сагласност Централног одбора. Одлучено је да се он пошаље на терен са 2-3 четника и да се убије на првом конаку. Међутим, овога пута депеша Николе Пашића, од 16. јануара, спасила је Скопљанчета погибије.

Његова кривица нису биле неке личне слабости (жене, сликање у генералској униформи), ни погибије четника на Петраљници и Гуглину, што је у извешта-

88. АС, МИДС, ИоВ, Ф. 6, Но 1940, Цервинац Извршном одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 12, Но 1556, Саслушање четника у Извршном одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 12, Но 1556, Исказ Скопљанчетов у Извршном одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 12, Но 1940, Извршни одбор Централном одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 12, Но 1556, Извршни одбор Централном одбору.

јима Извршног одбора преувеличавано, већ његово сазнање о новчаним злоупотребама Цервинца, Јована Михаиловића и Лазара Божовића, које су ускоро испливале на површину. Такође Скопљанче се замерио и, тада свемоћном, Љубомиру Вуловићу, терористи и целату српских четника. Иза Вуловића нису стајале новчане злоупотребе, али се његова манијакална тежња ка самовлашћу граничила са тиранијом. Ова афера довела је до нежељених размирица у српској организацији, пре свега у односима између Централног и Извршног одбора. Поред тога долазило је до сукоба између појединих чланова организације, као нпр. између Лазара Божовића и Јована Михаиловића. Такође, уплашен на Скопљанчетовом примеру, оставку на рад у четничкој организацији поднео је Централном одбору, 4. марта, Коста Пећанац.⁽⁸⁹⁾

Успеси српских чета у јануару

Трбић је сазнао да су бугарске чете, предвођене војводом Секулом и подвојводом Стојаном Младеновом, ушле у село Смиловце у Велешкој кази. Српске чете Јована Бабунског и Василија Трбића (укупно 40 људи), рано ујутру 12. јануара опколиле су село. Изненађени бугараши, сељаци ангажовани од наведених војвода, почели су да беже, што је довело до пометње и ослабило отпор бугарских чета. Борба је, према извештају Бабунског поднетом Скопском одбору, трајала око пет часова, до доласка војске када су се четници повукли. У њој је погинуо подвојвода Стојан Младенов, док је рањени војвода Секула успео да побегне. Заробљена су четворица комита, које везане, четници воде по селима. Заплењено је седам »манлихерки« са муницијом, један двоглед, два револвера и нешто мало архиве (недовољно за сазнавање бугарских планова). Бабунски не даје број убијених комита, већ само наводи да их је у бекству много погинуло. Податке о броју погинулих дају Скопски одбор (на основу извештаја из Велеса) и Василије Трбић. Према Скопском одбору погинуло је 8 комита, а по Трбићу 12. Реалнија је верзија Трбића, који је у борби учествовао. Српске чете у овој борби нису имале губитака.⁽⁹⁰⁾

Ојачана српска чета у Скопској Црној Гори, предвођена предузимљивим војводом Петком Илићем - Нагоричким организовала је и завела ред у: Бањану, Горњану, Чучеру, Глуву, Кучевишту, Побужју и Бродцу. Скопски одбор јој није дозволио да уђе у Мирковце и Булачане, пошто се у њима налазила турска војна посада. Чека се да снег окопни, па ће ући и у та села, пошто према замисли Скопског одбора претходно организује Кучково и осигура два села у

89. АС, МИДС, ИоВ, Ф. 12, Но 29, Скопски одбор Извршном одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 1, Записници Централног одбора; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 4, Но 179, Извршни одбор Централном одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 12, Но 193, Борбе Скопљанче Централном одбору.

90. АС, МИДС, ИоВ, Ф. 4, Но 5, Скопски одбор Извршном одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 4, Но 6, Скопски одбор Извршном одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 4, Но 16, Скопски одбор Извршном одбору; В. Трбић, н. рукопис, I део, 187.

Тетовској кази. Ово је неопходно да би чета после сваког напада могла да се извесно време склони. Према процени овог одбора, када се ово постигне, пашће сва бугарска села.⁽⁹¹⁾

Јануарским успесима у великој мери допринео је и расцеп у ВМОРО. Поред константног сукоба са врховистима, у редовима ове организације издвојиле су се три фракције - групе и то: пок. Грујев - Гарванов, Сарафов - Ђорђе Петров и Сандански - Поп-Арсон. Оне су уносиле размирице у доскора јединствену организацију. Најјача од њих била је група Грујев - Гарванов, која је за предстојећи Конгрес ВМОРО давала 8 од предвиђених 18 делегата. Групе Сарафов - Петров и Сандански - Поп-Христов биле су заступљене са 6, односно 4 делегата. Циљ Конгреса је био да се сузбије офанзива српских и грчких чета; првенствено српских као опаснијих по ВМОРО. Такође, требало је приступити интернационализацији »Македонског питања«. Ово би се постигло тако што би се одредили делегати који ће велесилама изложити несносно стање у Македонији и фијаско мирштетског реформног плана. Као решење за овај проблем тражиће се аутономија за Македонију. Поред агитације европских велесила, предвиђена је и одговарајућа акција у Сједињеним Америчким Државама.⁽⁹²⁾

Скопски одбор
 № 6
 4-5-1911
 Скопје

Издвојени одбор:

Увек са нашим југословенским интересима о селу
 у Стрпцу (Велика вода) како нам је од једне
 једне групације овој дан допаметом известило из
 скопа: „ Раније известило је да раније известило
 у Скопцу се каже је. Не известило југослав.
 ност известило је да раније известило је да не изв.
 шу ево, нива у јавна дечица, а раније
 се се она била. У овим дечица известило је да
 је веома добро“ а један је још ив - веки известило
 из Скопца. Бугарски известило је да раније известило
 овом групација вине нива известило је да раније известило
 свој. У Скопцу се добијемо дечица, нива
 известило је да раније известило је да раније известило
 скопа! Ли митрија - Скопје“

Као што видите ваши ниу млади мадава у
 ба са ведило. Скопца да су известило је да раније известило
 ив да се ведило и кад су нашим југослав.
 екстива, ив да се ведило ведило, да су известило
 скопа! Ли митрија - Скопје“

Скопски одбор

91. АС, МИДС, ИоВ, Ф. 4, Но 12, Скопски одбор Извршном одбору.

92. АС, МИДС, КуС, Ф. 48, ПП бр. 23, Спалајковић Генералном конзулату у Скопљу; АС, МИДС,
 Ф. 48, ПП Бр. 43, Спалајковић Генералном конзулату у Скопљу.

Фебруарска осека

Фебруар је започео веома неповољно по српску организацију. Већ првог дана овога месеца, успешни Цервинчев заступник, поручник Војин Поповић - Вук је оболео и вратио се у Србију. Војвода Петко, после јануарских успеха, дошао је у сукоб са својим четницима. Већ 4. фебруара био је принуђен да, због пијанства и непослушности, одстрани из чете четника - ђака Анту Денковића. Међутим овде није био крај Петкових малера; 18. фебруара из чете су, посредством Скопског одбора, отерани и возом упућени у Врање четници - ђаци Ђорђе Јовановић, Милосав Стојковић и Љуба Милосављевић. Поред непослушности и пијанчења, они су се, у присуству старешине манастира Св. Илије, договарали да Петка убију или га напусте и врате се у Србију. Скопски одбор је предложио Извршном да их, примера ради, никако не остави без телесне казне. Истовремено затражио је двојицу добрих четника за ову сасвим ослабљену чету. Извршни одбор је обећао да ће тражене четнике упутити, 21. фебруара, али је тек 8. марта, уместо двојице, упутио само Драгољуба Цилића.⁽⁹³⁾

Десетог фебруара Цервинац је писмено известио Извршни одбор да је моћна турска потера, од 800 војника предвођених бимбашом, започела гоњење српских чета у Кумановској кази. Турској потери помаже заробљени четник Славко Станисављевић, родом из Пожаревца. Он иде са њом преобучен у турску униформу и одаје јој канале, правце кретања чета, четничке јатаке и српске сеоске прваке. Због тога Цервинац се одлучио да српске чете поступно пребаци у Србију, а да на терену (ради одржавања морала међу становништвом) остану домородци Спаса Гарда, Јаћим Павловић, Денко Божиновић и Александар - Санда Арсић, сваки са по 2-3 четника, такође домородца. Да би ову замисао што лакше спровео у дело, наредио је српским четама да се повуку према северу на Козјак и Рујан. Поред тога, да би оправдао повлачење преко границе, он је већ преувеличану потеру увећао за 300 коњаника и једну брдску батерију. Већ 13. фебруара упутио је преко границе чету Ђорђа Соколовића с образложењем да је она изнурена јер се преко пет месеци налази на терену, а њен четовођа је оболео од »јаког реуматизма«. Убрзо потом и друге чете су прешле границу, укључујући ту и чете Јаћима Павловића и Санде Арсића.

Са Цервинчевом тезом о потери као »општој мери« против српских чета није се сложио Скопски одбор који у Цервинца није имао поверења. Већ после неколико дана, на основу разговора члана Скопског одбора са »добро верзираним турским официром«, испоставило се да је од укупно 60 кумановских коњаника у потери учествовала само једна десетина, исто важи и за пешадију, а такође није ангажован ни један топ. Затим потеру су чиниле углавном сеоске посаде које су предводили кумановски кајмакам и бимбаша. Коначно потера није била уперена против српских чета, већ против сеоских првака које је Славко издао. Скопски одбор, у писму Извршном одбору, даље наводи да је ухапшен турски поручник Исмаил ефендија, опробани српски пријатељ, као и његов наредник. Зато се

93. АС, МИДС, ИоВ, Ф. 4, Но 54; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 12, Но 88, Скопски одбор Извршном одбору; АС, Мидс, ИоВ, Ф. 12, Но 243, Извршни одбор Скопском одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 12, Но 355, Извршни одбор Скопском одбору.

тражи од Извршног одбора да најстроже забрани свим војводама, а посебно Ђорђу Скопљанчету, да преговарају са турским официрима и чиновницима. Овакви разговори, поред тога што не спадају у њихову надлежност, штетни су јер:

- а) утичу рђаво на становништво, нарочито у односу на бугарска села која се поносе непомирљивошћу према Турцима;
- б) могу бити опасни због турске вероломности;
- в) дају лошу слику странцима о моралу нашега рада, који се до сада високо цену.

Даље се тражи да Извршни одбор упућује чете у мањим групама на терен и предлаже да се предвиђени продор према Овчем Пољу одгоди, јер постоји могућност да је Славко открио Турцима овај план.⁽⁹⁴⁾

Једини успех у фебруару постигао је Бабунски уласком у Никодим 21. фебруара. Обавештена о доласку српске чете, из овога села је, један дан раније, побегла бугарска чета. Са њом је побегло и десетак сеоских бугараша страхујући да ће их четници убити.

Иако је за прековардарске чете било обезбеђено 600 »берданки« са 120.000 метака, снабдевање чета у осталим потребама није било ни равномерно ни задовољавајуће. У свом писму Централном одбору, Бабунски је истакао да му је веза са Врањем прекинута, а да од Скопља није добио ништа. Због тога његови и Трбићеви четници иду у проваљеној обући и поцепаној одећи, за разлику од фаворизованих поречких чета које су далеко боље снабдевене иако ништа не раде.

Поред несугласица између Скопског одбора и Цервинца, дошло је до већих неспоразума на линији Централни одбор - Министарство иностраних дела, тако да је Извршни одбор добијао од њих налоге супротне садржине. Међутим и поред свих ових несугласица, бугарске организације су све више потискиване из Македоније.

Расцеп унутар ВМОРО је био такав, да су и македонски бугараша почели да губе поверење у њену моћ; то је истовремено и био разлог што ВМОРО није успела да уместо покојног Грујева изабере новог члана Централног одбора. Стога је на власти остала стара, али сада завађена, управа. Њу су чинили:

- а) Централни одбор (Пера Тошев, Поп-Христов, са упражњеним местом),
- б) ревизори (Сарафов, Гарванов и Пушкарев) и
- в) званични представници (Гјорче Петров, Поп-Арсов и Стефанов).

Као илустративни пример о паду утицаја и моћи ВМОРО, може послужити одговор житеља битолског села Тополчани бугарском војводи Павлу Наумову, у коме они изјављују да су Срби и да због тога одбијају да у своје село приме бугарску организацију.⁽⁹⁵⁾

94. АС, МИДС, ИоВ, Ф. 12, Сл, Цервинац Извршном одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 4, Но 179, Извршни одбор Централном одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 12, Но 66, Скопски одбор Извршном одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 12, Но 122, Скопски одбор Извршном одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 12, Но 135, Скопски одбор Извршном одбору.

95. АС, МИДС, ИоВ, Ф. 4, Но 126, Извршни одбор Скопском одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 6, Јован Бабунски Централном одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 12, Но 339, Извршни одбор Централном одбору; АС, МИДС, КуС, Ф. 49, ПП Но 12, Конзулат у Битољу Николи Пашићу; АС, МИДС, КуС, Ф. 48, ПП Но 546, Спалајковић Генералном конзулату у Скопљу.

Борбе код Јачинца и Стрновца

Дана 28. фебруара, под вођством Александра - Санде Арсића и Јаћима - Јаћка Павловића, прешла су границу петорица четника. Са Денком Божиновићем, који им се накнадно прикључио, обрели су се, 7. фебруара, у Стрезовцу. Исте вечери прешли су у Јачинце Санда и Јаћим са четворицом људи, док је Денко, са једним човеком, отишао у Довезенце. Јаћимова и Сандина група сакриле су пушке одмах по доласку у Јачинце. Пушку је задржао само један четник. Када се 8. марта разданило, видело се да је војска опколила село. Четници су покушали да се пробију према Довезенцу. Од турског плотуна убијен је четник са пушком, а рањени су Санда (у обе ноге) и двојица четника. Рањени четници су извршили самоубиства револверима, а успели су да се пробију Јаћим и један четник. Они су се, у Довезенцу, састали са Денком и његовим четником. Сва четворица су прешли у Стрновац и ту су од сељака узели пушке и муницију. Одатле су отишли у Стрновац у коме су, 9. марта ујутру, опкољени. У покушају пробоја погинуо је Василије Грковић, а Денко је успео да прође кроз обруч.

Јаћим Павловић и Арса Пешић су се склонили у једну камену кућу, коју је војска одмах опколила. Пошто су обојица били одлични стрелци, убијали су свакога ко би се приближио кући. Турци су успели да кућу запале посредним путем, тако што су запалили суседну са које се ватра пренела. Борба је отпочела између 7 и 8 часова и окончана око поднева, када су опкољени извршили самоубиство бомбом. Према извештају Давида Димитријевића, Турци су имали најмање 15 погинулих, од којих су два официра и два чауша коњичке жандармерије сачувани у Куманову, а остали по околним селима. Димитријевић овај закључак заснива на изјавама Стрновчана, којима су Турци за превоз погинулих узели деведатора кола. Нешто мањи број турских жртава даје Цервинац, по коме су Турци изгубили једнога официра, једнога подофицира, седморицу војника и два коња. Борби су присуствовали кумановски кајмакам, командант кумановског гарнизона и реформни официр.

У Јачинцу су погинули: Александар - Санда Арсић, Благоје Младеновић, Душан Јовић и Димче Величковић, а у Стрновцу Јаћим - Јаћко Павловић, Василије Грковић и Арса Пешић.

Према Димитријевићевом мишљењу, српске четнике у Јачинцу је издао бугараш Аврам из Бељаковца. Димитријевић је тражио од српских војвода да га убију, али то није учињено. Такође, он је захтевао да, због честих претреса, ове чете избегавају задржавање у пограничним местима и обилазе их искључиво ноћу остајући у њима највише један час. Ноћењем у Јачинцу, четници су очигледно пренебрегли Димитријевићеву препоруку. Турске репресалије су према његовом извештају веома оштре. Војска је претукла неколико сељака из Јачинца, међу њима и свештеника Рада, тако да је овај једва обавио сахрану погинулих четника. Они су случајно нашли две четничке пушке и настављају са пребијањем сељака да би дошли до осталих. Међутим Јачинчани се храбро држе и не одају где су сакривене пушке, иако је неколицина пропљувала крв од батинања. Због тога Димитријевић мисли би било добро да ван села »подбаце« две пушке, како би се окончало злостављање Јачинчана. Поред тога, власти су затво-

риле осморицу Јачинчана, међу којима и сеоског војводу Петра, а хапшења су вршена и у Старом Нагоричану и Пелинцу.

Према изјави Денка Божиновића, Турци су са собом водили заробљеног Славка. Из истог разлога (ради проказивања српских чета и сеоских првака) заробили су сељака Спиру из Стрновца и одвели га са собом. Денко је ухватио желувинског овчара Јована, турског шпијуна и денунцијанта и спровео га у Врање. Јован је осуђен на смрт и казна је извршена 13. марта.⁽⁹⁶⁾

Борба код Владиловца и Западно Повардарје у марту 1907.

Војводе Глигор, Бабунски, Цене Марковић, Трбић и Бошко затекли су се 9. марта у велешком селу Владиловцу. Њих је, мислећи да је Срба мало, око 3 часа ујутру, напала бугарска чета војводе Андона. Андон је био бугарски официр, а по народности Чех, родом из Плзења. Чету је на време опазила сеоска стража и на њу отворила ватру. Српске војводе, са својим четницима, успеле су да се, неопажене од бугарске чете, провуку и зађу јој за леђа. Одатле су отворили јаку ватру и истовремено затворили Бугарима одступницу. После 3-4 часа борбе, у њеном највећем жеку, стигла је војна посада из Врановца. Она је одмах отворила плотунску паљбу на сеоску чету, али је неопрезно улетела у простор између бугарске чете и чета српских војвода. Обе чете су запуцале на Турке, који су, нашавши се између две ватре, полегали и обуставили паљбу. Тек када су четници били при крају са отпором бугарске чете, почела је да пристиже војска са разних страна. Због тога је одмах упућено једно одељење да заузме карпе на Смиловачком вису и да пуцњавом одатле обезбеди одступницу српским четама. После краћег времена стигле су у помоћ четницима сеоске чете из Поменова и Степанца. Тиме је српским четама омогућено да се, после деветочасовне борбе са Турцима, повуку без већих губитака. Борба на Владиловцу је трајала преко 12 часова. Губици Бугара, према Василију Трбићу, били су 9 мртвих (међу њима и војвода Андон) и 8 заробљених са комплетном опремом. О турским губицима зна се само да су за превоз погинулих ангажовали десетора кола и да је њихова сахрана обављена на турском гробљу у Доњем Врановцу. Према подацима српских националних радника из ових крајева, бугарски губици су били још већи. Мртвих је било најмање 17, а они који су успели да побегну од Срба налетели су на Турке, тако да су од чете која је бројала 33

96. АС, МИДС, ИоВ, Ф. 4, Но 355, Извршни одбор Централном одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 4, Давид Димитријевић Скопском одбору, 28/13. П/IV 1907; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 4, Но 229, Скопски одбор Извршном одбору; АС, МИДС, ИоВ, Сл, Цервинац Извршном одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 10, Записник о погибији чета Санде Арсића и Јаћима Павловића, рађен 28/13. П/III 1907. у Врању (изјава Денка Божиновића); АС, МИДС, ИоВ, Ф. 6, Но 607, Извршни одбор Централном одбору.

човека, преживела свега двојица. Српски губици су: погинуо Никола из Пореча, рањен Ђира, бивши српски жандарм.⁽⁹⁷⁾

Дана 23. марта, Глигор Соколовић, који је обављао дужност шефа Горског штаба и његов заменик Јован Бабунски, поднели су председнику Централног одбора краћи извештај, којим је обухваћен период од 30. октобра (датум њиховог доласка на терен) до 23. марта. У овом периоду српске чете су имале пет борби, три са Турцима и две са бугарским четама. Све борбе су завршене победом српских четника. У њима је убијено 30 војника, 20 комитација и заробљено 14 Бугара са оружјем. У српску организацију је преведено 13, до тада бугарских села и то: Мартолце, Стари Град, Ново Село, Крива Круша, Поменово, Смиловце и Владилловце (сва у Велешкој кази); као и прилепска села: Степанце, Никодим, Крстец, Долнени, Дабјани и Кошино. Бугари су после Владилловца знатно ослабили, али су турске потере учестале. Због тога траже да им се упути једна чета од 25-30 људи, а од војвода само Душан (остале сматрају неспособним). Од Срба из Србије желели би да дође само капетан Рајковић. После борбе на Владилловцу дошли су у оскудицу са муницијом, па име је неопходно хитно доставити, »јер је то питање опстанка«, што више пушчаних метака за манлихерке, берданке, брзометке, мартинке и грчке пушке. Напомињу да су одбори у завади и да им не шаљу одећу и обућу, па их због тога сами набављају. Пошто ни новац не добијају редовно, принуђени су да се зајме од сеоских каса. На крају траже да им се повремено упућују добри четници ради замене оболелих.⁽⁹⁸⁾

Источно Повардарје у марту

Несрећна погибија Сандине и Јаћимове чете означила је само почетак недаћа у Источном Повардарју. Новоформирана таворска чета, која је требало да шпиту српско село Рудник, који је повезивао српске чете с обе стране Вардара, растурена је. Што је посебно интересантно њу је растурио њен новопостављени четовођа подофицир Обрен Кнежевић. Ова чета, коју су, поред Обрена, сачињавали његов заменик и секретар Милош Ивковић и четници Милутин Ковачевић, Василије Васић и Милан Јовановић, имала је задатак да одржава везу са сеоским четама из Рудника, Новог Села, Кожља, Тавора, Пакоњева и Ржаничина и, заједно са њима, спутава реваншистичке аспирације, на овом подручју угрожене бугарске организације. Међутим, одмах по доласку на терен, Обрен Кнежевић и Милош Ивковић, су Скопском одбору изразили негововање што су одређени за таворску чету. Такође, обојица су одбили да појачају Петкову »црногорску« чету, која је за противнике, поред војске и Бугара, добила и растући арнаутски покрет. Рад ове чете, који је трајао само неколико дана, сводио се на Обренове захтеве

97. АС, МИДС, ИоВ, Ф. 4, Но 254, Скопски одбор Извршном одбору; В. Трбић, н. рукопис, 193; Ј. С. Бабунски, 18.

98. АС, МИДС, ИоВ, Ф. 6, Но 327, Глигор Соколовић и Јован Бабунски председнику Централног одбора.

мештанима да чета свакодневно буде снабдевена свежим месом, обезбеђивање коња и курира, осигурање канала и сл. Осим тога, ширио је дефетизам тврдећи да се на овом терену не може ништа корисно урадити. Када први његов захтев није испуњен, расформирао је чету, тако што је Ивковића, Васића и Ковачевића са Рудничанима упутио Скопском одбору, а он је остао у Руднику са Јовановићем, одакле би, као учитељ, преко несигурног Велеса, дошао у Скопље. Скопски одбор је Ивковића, 18. марта, упутио у Врање, а три дана касније Кнежевића. За обојицу је тражио да се најстроже казне. Међутим, Ивковић се оправдао тиме да је само извршавао наредбе свога војводе, а Обрен је донео писмо Скопског одбора у коме је стајало: »Не дирати га до сутрашње поште«. Извршни одбор је због тога наредио Обрену да преноћи у одборској згради. Да би избегао смртну казну, коју је могао са извесношћу очекивати, он је успео да четника, који га је спроводио, превари да га пусти да вечера и да ће после тога сам доћи у зграду да преноћи. Уместо на вечеру, отишао је код мајора Божићара Терзића, команданта врањског гарнизона и пријавио се као војни бегунац.

Све интервенције Извршног одбора, писмене и усмене, да Кнежевић није бегунац и да се налази на одсуству, биле су безуспешне. Терзић је, у складу са војним прописима, под стражом упутио Обрену његовој команди. Ова афера је, не само, продубила све уочљивији међуодборски јаз, већ је на терену убрзо проузроковала веома тешке последице. Неспоразуми међу одборима огледали су се у чињеницама:

- а) Извршни одбор, супротно захтеву Скопског одбора, није казнио Милоша Ивковића и грубом непажњом је дозволио да Обрен Кнежевић избегне казну;
- б) Централни одбор је, супротно Одлуци из 1905, уврстио у таворску чету Василија Васића кога је Извршни одбор искључио из редова четника и
- в) Скопски одбор је захтев за формирањем нове таворске чете, упутио Централном одбору тек 25. марта, пошто је обавештен о претећем писму бугарског војводе Милана Гјурукова рудничком свештенику Илији Бучевићу. Решавање по овом захтеву Централни одбор је одложио за своју следећу седницу.⁽⁹⁹⁾

Једину искру светлости у тмурним мартовским данима Источног Повардарја представља рад црногорске чете војводе Петка Илића. Он је успео да, 28. марта, избегне сукоб са војском код Побужја у коме је био опкољен, а затим је, пошто се са четом склонио у воденицу на Кучевишкој реци, убио тројицу Арнаута који су у њу изненада упали. Том приликом заплењени су: мартинка и револвер са муницијом, један »сахат« и 180 гроша. Ради затирања трагова два Арнаутина су спаљена, док је један у недостатку времена затрпан.⁽¹⁰⁰⁾

99. АС, МИДС, ИоВ, Ф. 12, Но 388, Извршни одбор Скопском одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 4, Но 262, Скопски одбор Извршном одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 4, Но 495, Извршни одбор Централном одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 12, Но 501, Извршни одбор Централном одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 6, Но 293, Скопски одбор Централном одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 6, Пов. Но 334.

100. АС, МИДС, ИоВ, Ф. 6, Петко Илић Скопском одбору, 18/31. III/IV 1907.

Похара Рудника

Дана 29. марта, око 5 часова после подне, велика група бугарских комита напала је српско село Рудник из два правца. Бугарима су ишле на руку следеће околности:

- 1) таворска чета, чији је задатак био одбрана овога села, десетак дана раније је расформирана;
- 2) у близини Рудника није било ни једне српске чете и
- 3) турске посаде су, ради сузбијања арнаутских устаничких покрета, напустиле ове крајеве.

У нападу је учествовало 120 сеоских комита и шесторица комита који су припадали четама бугарских војвода Васиља и Милана Гјурукова. Напад су организовале наведене војводе, тако што су напред истурили сеоске комите, које су, крећући се иза њих са својим људима, псовкама и претњама нагонили да пале село и убијају Рудничане. Рудничкој трагедији кумовали су и сами мештани, који, мислећи да на село иде војска, нису на време извадили пушке из скровишта. Тако је бугарски учитељ могао са сигурношћу да реферише војводама Васиљу и Милану, које је у селу дочекао, да комитаџијама не прети никаква опасност. Једини је отпор пружио Тодор Мечов. Он се из опкољене куће храбро супроставио бугарашком нападу којим је руководио Милан Гјуруков.

У нападу су убијени: Анђелко Арсић (учитељ), Бођа Антовић, Јован Паневић, Коце Даковић, Сазда Петрушевић, Јанаћ Божиновић и његова мајка Веца. Рањени су: Ката Ђорина, Андреја Николић, Лаза Павловић и Трајко Димитријевић. Спаљено је 25 плевњи и 18 кућа. Људи и стока су остали без хране, а људи и без одеће и обуће. И поред несреће која их је задесила Рудничани не помишљају да пређу на бугарску страну, већ траже освету и хоће да иду у чету, због чега захтевају да им се одреди војвода.

Поступајући по захтеву Скопског одбора за хитну помоћ рудничким погорелцима, Централни одбор се обратио хуманитарним друштвима »Српској браћи« и »Колу српских сестара«. ⁽¹⁰¹⁾

Борбе код Никодима, Габровника, Сланског и Трешњева

Чета Јована Бабунског дошла је у Никодим 4. маја. У селу је била бугарска чета, али је побегла када је угледала четнике, који су без отпора ушли у село. После 3-4 часа, бугарска чета је из велике даљине отворила паљбу на четнике, који су изашли из села, заузели положаје и одговорили ватром. Борба је трајала око два часа и окончана без обостраних губитака. Једина жртва био је бугарски сеоски војвода, који је покушао да са пушком побегне из села. Четници су га ухватили и убили.

101. АС, МИДС, ИоВ, Ф. 6, Но 340, Скопски одбор Централном одбору; АС, МИДС ИоВ, Ф. 6, Но 356, Скопски одбор Централном одбору; В. Илић, н. рукопис; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 6, Но 376, Централни одбор »Српској браћи« и »Колу српских сестара«.

До борбе у српском селу Габровнику дошло је на Ђурђевдан, 7. маја. Знајући да је то сеоска слава Габровника и да ће тога јутра сви Габровчани бити у цркви, група од преко 100 наоружаних Арнаута из оближњег села Десова кренула је с намером да опљачка и запали село, побије Габровчане, а младе жене и девојке одведе у Десово и преведе их у ислам. То је требало да буде одмазда за убијеног десовског првака Ариф-агу. Опрезни Габровчани, очекујући освету Десовчана, понели су са собом својих тридесетак пушака, склонили их у близини цркве и поставили стражу. Када је приметила Арнауте, сеоска стража је дала узбуну. Жене су потрчале према селу Мокрени, мушкарци су узели пушке, а у цркви је остао само свештеник. Палба на Десовчане је отпочела још док су се кретали у гомили, што је међу њима довело до панике. Габровчанима су притекле у помоћ сеоске чете из Мокрена и Ореов-Дола. Борба је трајала до 12 часова и окончана је бекством Арнаута. На попришту, испред габровничке цркве, остало је 15 арнаутских лешева, број рањених није установљен, а Срби нису имали никаквих губитака. Сутрадан, Десовчани су дошли на помирбу са Габровником. Дозвољено им је да своје погинуле однесу у Десово и сахране их. Чета Јована Бабунског, кренула је у помоћ Габровнику, али је, због велике удаљености, стигла тек када је све било готово.

Почетком маја одиграла се борба у Сланском између бугарске и српских чета које су предводиле војводе Михаило Јосифовић и Јован Долгач. У борби је погинуо један српски сељак и 6 бугарских комита. Заробљени су и одведени у планину бугарски свештеник, учитељ и учитељица, која је касније пуштена.

Уочи Ускрса бугарашко село Трешњево је позвало Василија Трбића да дође код њих, спроведе српску организацију и покупи пушке. Истовремено, Трешњевци су обећали да ће предати арзовал и одмах прећи на српску страну. Трбић је, 2. априла, на трећи дан Ускрса, са 14 четника, дошао у планину изнад Трешњева и Бистрице. Пошто је сазнао да су у Трешњеву бугарске војводе Стеван и Дачо, схватио је да циљ Трешњеваца није прелазак на српску страну већ да се намамљивањем у ово село, његова чета уништи. Због тога је јавио Трешњевцима да је са четом у њиховим коритиштима, на супротној страни од места где је заузео положај. По пријему Трбићевог писма, Дачо је са 50-60 људи кренуо у правцу планине, пуцајући, с намером да привуче војску. Очекивао је да ће се Срби повлачити према планини и да ће им тиме пресећи одступницу. Када су се, око 3 часа после подне, приближили Трбићевој чети, дочекани су плотунима. Сељаци су се разбежали, а са Дачом је остало 13 комитаца у карпи изнад Бистрице. Око 6 часова после подне, стигле су турске посаде из Папрадишта и Богомиле с нежиловске стране и теовска и нежиловска с бистричке стране. Бугари су три пута покушали да се дочепају шуме, али су их четници, палбом, увек враћали у карпу. Седморица Бугара је ипак успела да се докопа шуме у којој су се сакрили чекајући ноћ. Четници у овој борби нису имали губитака. Бугари су имали петорицу, а Турци око 10 погинулих. Борба са Турцима је настављена до мрака када се Трбићева чета повукла према Нежилову.⁽¹⁰²⁾

102. АС, МИДС, ИоВ, Ф. 6, Но 490, Скопски одбор Извршном одбору; АС, МИДС, Ф. 6, Василије Трбић Требјешанину (члан Извршног одбора), 26/9. IV/V 1907; В. Трбић, н. рукопис, I део, 215-216.

Стање у Српској организацији током маја и јуна

Одласком са терена Павла Блажарића - Бистричког и Мијајла Ристића - Цервинца, оба Повардарја су остала без шефова. Посебно тешка ситуација је била у Западном Повардарју које је без шефа било преко шест месеци. Сви покушаји да се ангажују официри нису донели успеха. Тако нпр. Паштровић није добио одсуство, Путниковић није хтео да прихвати дужност, а Рајковић је поставио, према мишљењу Централног одбора, неприхватљиве услове. Номинално дужност шефа је обављао Глигор Соколовић, као најстарији војвода. Фактички ту дужност је вршио Јован Бабунски, пошто је Глигор нерадо напустио Прилепско поље. Слична ситуација била је и у Источном Повардарју, где је уместо Цервинца, који се у априлу вратио у Србију, дужност шефа обављао заступник Војин Поповић - Вук. Тек 16. маја одређени су нови шефови: поручник Павле Блажарић за Источно и капетан Драгољуб Николић за Западно Повардарје. Међутим, они на ову дужност нису ступили; Павле Блажарић из непознатих разлога, а Драгољуб Николић је погинуо на путу за рејон. На истом састанку Централног одбора одлучено је да се формира нова таворска чета коју ће чинити шесторица четника и војвода Темелко Барјактаревих. Склониште за ову чету обезбедио је Скопски одбор на Халид-агином чифлуку у Градманцу, где ће чета бити снабдевана хлебом и другим намирницама. Извршни одбор је обавезан да чету наоружа »манлихеркама« са 300 метака уз сваку пушку. Осим тога, наредиће Темелку да Халид-аги увек указује поштовање, пошто он своје услуге, не наплаћује српској организацији.⁽¹⁰³⁾

У међувремену, 14. маја, догодила се паљевина новоорганизованог српског села Смиловца. У њему је бугарска чета појачана сеоским четницима запалила: 10 кућа, 8 амбара, 4 плевње и 4 трла. Смиловчане су бугарске претње толико заплашиле, да су турском иследнику изјавили да не знају ко је запалио село. Помоћ за смиловачке погорелце, тражили су војводе Јован Бабунски и Василије Трбић и Централни одбор од »Српске браће« и »Кола српских сестара«.⁽¹⁰⁴⁾

Централни одбор је, 2. јуна, прихватио предлог Скопског одбора и донео одлуку о формирању две мање чете за Демир-Хисарски и Ресански крај. За војводу прве чете одређен је Стеван Недић - Бела, а за другу Насто - Наце Трајковић. Дужности ових чета, биле би, да међусобно се помажући, сузбијају рад бугарских чета и спрече надирање андартских у ове крајеве.⁽¹⁰⁵⁾

Дана 21. маја прешле су границу две седмочлане чете. Таворском је командовао Темелко Барјактаревих и била је предвиђена за заштиту Рудника, Кожља, Новог Села и других српских места на левој обали Вардара, док је другом, предвиђеном за Кумановско поље, командовао Денко Божиновић. Поред

103. АС, МИДС, ИоВ, Ф. 4, Богдан Раденковић Томи Ђурђевићу, 1/14. В 1907; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 4, Но 512, Централни одбор Извршном одбору.

104. АС, МИДС, ИоВ, Ф. 6, Но 519, Скопски одбор Централном одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 6, Бабунски и Трбић »Српској браћи« и »Кола српских сестара«, 3/16. VI 1907; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 6, Но 660, Централни одбор »Српској браћи« и »Кола српских сестара«.

105. АС, МИДС, ИоВ, Ф. 6, Но 487, Скопски одбор Централном одбору; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 6, Но 527, Централни одбор Извршном одбору.

њих, на Источном Повардарју биле су и чете Спасе Гарде, поп-Диче Трајковића, Серафима Смиљанца и Горски штаб на челу са заступником Војином Поповићем - Вуком.⁽¹⁰⁶⁾

У Гостиварску казу је прешао војвода Цене Марковић. Он је за кратко време обишао већи део српских и мешовитих села (са Арнаутима). Најчешће је боравио у селима Леунову и Нићифорову. Дана 6. јуна, око 2 часа ноћу, имао је сукоб са Рахмановим качацама између српског села Ђонавице и арнаутског села Србинова. Борба је кратко трајала и у њој је убијен један Арнаутин, док су тешко рањени Рахман и још један качак. Цене је од Скопског одбора тражио помоћ ради успешне одбране српских села од Арнаута који су у великом броју долазили из Малесије и са овдашњим качацама врше насиља.⁽¹⁰⁷⁾

Борба на Дренову

Митар Шешлија, управитељ Српских школа велешке области је на Ускрс, 31. марта, писмено обавестио надлежне војводе Јована Бабунског и Василија Трбића о одлуци донетој на састанку Скопског одбора коме је присуствовао и генерални конзул Живојин Балугџић. У одлуци је захтевано да српске прековардарске чете што пре избију на Вардар, успоставе везу са Рудником, а тиме и са Источним Повардарјем.

Најповољнији пут за извршење овога задатка водио је према бугарашком селу Дренову, које је било окружено арнаутским селима Дејковац, Горње и Доње Јаболчиште и турским селом Горње Врановце. У овако заклоњено Дреново склопиле су се бугарашке војводе Дачо из Бистрице и Стеван Димитров - Вардарац из Градског, обојица са по осморицом комита. Њихова намера је била да у дреновској сигурности дочекају сеоску славу Спасовдан и избегну освету српских чета за претходно извршене злочине. Нарочито се по злу »прославио«¹⁰⁶ Стеван Димитров, који је попут друмског разбојника пљачкао и премлаћивао Србе из Азота. Поред тога, његова чета је убила двојицу Срба, једног на путу за Богомилу кога је уз то и опљачкала и другог у капиновској воденици. Такође, покушала је да, на путу за Теово, убије српског свештеника Игњата Поповића.

За напад на Дреново, поред своје и Трбићеве чете, Бабунски је ангажовао и сеоске четнике из Богомиле и Теова, што је укупно чинило 40 људи. Ради несметаног проласка кроз арнаутска села, четници су се преобукли у арнаутску одећу, коју су добили из Кичева. Такође, одлучили су се да Дреново нападну дању, пошто бугараши тада нису постављали страже. У поподневним часовима, 9. јуна, ушли су у село. Дреновчани, мислећи да пред собом имају Арнауте, нису вадиле оружје из скривница, нити покушали да пруже отпор. Пошто су сазнали у

106. АС, МИДС, ИоВ, Ф. 4, Но 519, Извршни одбор заступнику шефа Скопског горског штаба (источно Повардарје); АС, МИДС, ИоВ, Ф. 4, Сл, Војин Поповић - Вук, заступник шефа Горског штаба Извршном одбору, 11/24. В 1907.

107. АС, МИДС, ИоВ, Ф. 6, Но 617, Скопски одбор Централном одбору.

којој се кући крију комите, четници су је опколили и напали из околних кућа. Уследила је обострана пуцњава. Неки четници су успели да се попну на кров куће, из које су се комите браниле и да је запале. Бугараши су се, под заштитом дима, пребацили у другу кућу и борба је настављена. Пошто је и друга кућа запаљена и пламтеће таванске греде почеле да падају на њих, комите су се одлучиле, да се, после четворочасовне борбе, пробију јуришем. У овом покушају су сви побијени, осим двојице, опрљених ватром, који су се предали и који су касније убијени као саучесници у убиствима у капиновској воденици и на богомилском путу. Срби су у овој борби имали само једног рањеног. То је био Трбићев четник Донче из Ореов-Дола. Из ове борбе проистекла је четничка химна »Спремте се, спремте«, која се са, нешто измењеним текстом певала и у Другом светском рату.

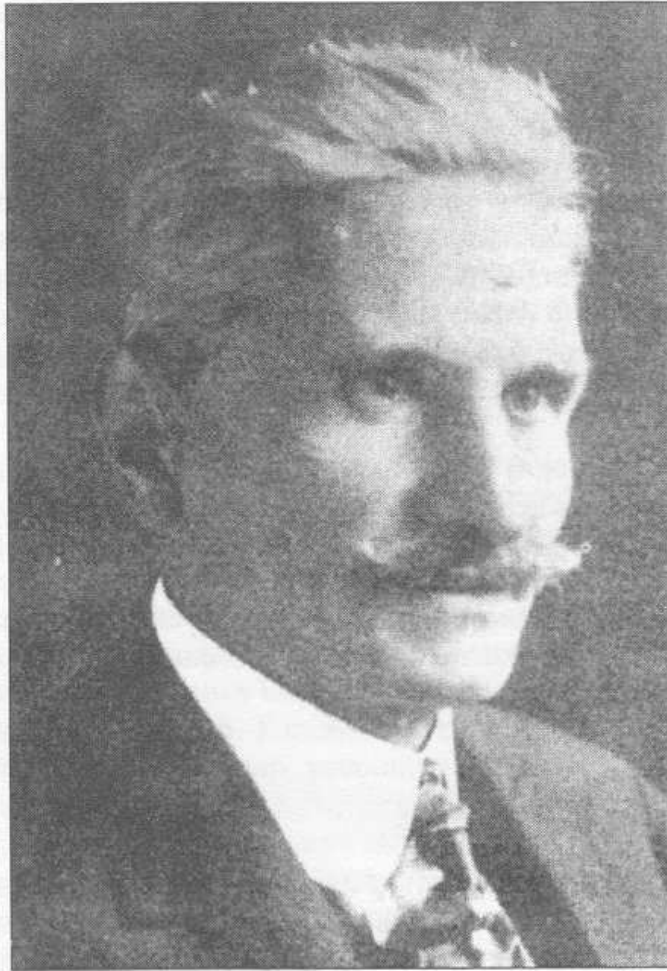
Борба на Дренову, којом је разбијена бугарска организација у Западном Повардарју, био је последњи већи сукоб са бугарским четама до балканских ратова. Касније бугарске покушаје, да преко Вардара убаце нове чете, разбијала је турска војска. То је био случај са великом бугарском четом у Никодимској планини (25. јуна) и уништавање велике здружене чете бугарских војвода Мирчева, Чакова, Шанова, Алабака и Велкова, 17. јула, у околини Велеса.⁽¹⁰⁸⁾

Борба код Пасјана

Ради осигуравања тековина остварених после борбе на Дренову, било је неопходно да се исцрпљеним и проређеним српским четама што хитније пружи помоћ у новим људима. Због тога је Централни одбор предвидео повратак на терен војводе Душана са 15 четника. Поред тога, за формирање Горског штаба била су предвиђена и четири официра, међу којима нови шеф, капетан Драгољуб Николић и заменик, поручник Душан Секулић (који је изненада отказао), као и сви расположиви подофицири.

Упоредо са опремањем чета текла је »дискусија« око избора канала за прелаз преко границе. Спорили су се вицеконзул у Приштини Милан Ракић и шеф Конзуларног одељења др Мирослав Спалајковић. Страхујући од арнаутске одмазде над српским живљем, Ракић се залагао за прелазак преко Кумановске казе и Вардара, а Спалајковић је инсистирао на преласку преко Косова сувим путем и под оружјем. Свој став је образлагао чињеницама да је кумановски канал проваљен и да су се српске чете, које су њиме пребациване, после сукоба са војском, у непосредној близини границе, биле принуђене да се врате у Србију, док се канал преко Гњилана показао безбедним. Ракић је »морао« да прихвати став свога шефа и позвао је гњиланског учитеља Стојана Дајића да организује прелазак.

108. В. Трбић, н. рукопис, I део, 223-226, 228, 232; Ј. С. Бабунски, 19-20; АС, МИДС, КуС, Ф. 48, III бр. 624, Светислав Станојевић Министарству иностраних дела; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 6, Албанез Скопском одбору, 25/8. VI/VII 1907.

Др Мирослав Спалајковић

Поред овога сукоба, често је долазило и до неспоразума између Централног и Извршног одбора. Незадовољан тиме, као и због несналажљивости Централног одбора у насталој ситуацији, Врховни одбор се одлучио да забрани рад овог Одбора, а Извршном одбору стави у надлежност искључиво техничко-оперативна задужења. Централни одбор је, по овој одлуци, обуставио рад 4. јула, током најинтензивнијих припрема за прелазак чете.

Према Дајићевом плану, који је Извршни одбор прихватио, чета је у суботу, 13. јула увече, прешла границу. Први даник је имала у ранилушкој цркви, одакле је са путовођама Јованом Марковићем - Гуцуром из Пасјана и Васом Томкићем, панчевским пољаком, стигла, у зору 15. јула, у пасјанску цркву, одређену за други даник. Томкићево задужење било је да до Витине пребаци пушке за Скопски одбор. Као награда за ово обећан му је револвер.

Око поднева у цркви је опојана једна жена. Четници су том приликом били сакривени у олтару, па постоји сумња да их је приметио и проказао Арнаутима неко ко је присуствовао опелу. Према другим сведочењима, чету су приметили Арнаути приликом преласка Мораве и пријавили властима. Упућене заптије нашли су пакло српског дувана и траг који их је довео до цркве. О то-

ме је обавештена власт, која је за уништење чете ангажовала Арнауте и упутила војску. Око 4 часа после подне, цркву су опколили турска војска и арнаутски башибозук. Њих је, по исказу Томе Поповића, било око 5.000, док их је по вероватнијој процени Васе Томкића било око 2.000. Убрзо је отворена палба на цркву. Четници су се пробили до оближњег гробља и кукурузишта, где су се борили до сумрака, а затим се поделили у три групе. Једна је остала у заштитници, највећа је кренула без путовође према Скопској Црној Гори погрешним правцем између арнаутских села Љупиште и Ђерекаре, а трећа је покушала пробој преко Прешева. Све три су уништене у наредна два дана. За време тродневних борби погинули су: капетан Драгољуб Николић, војвода Раде Радивојевић - Душан Вардарски, потпоручници Михаило Бошковић и Живан Милосављевић, путовођа Јован Марковић, наредник Тихомир Голубо-

25.-II-1907. - Београд

Извештај о одбору

Враћа

Све што се види у овој извештајној ризици сасвим
сасвим и кривога писаног извештаја. Нека ми
само божја ружа каже да се извештај
о свему. У Пасјану и Вилици збога неће
да дају у вратима дају, јер је ризици.
Збога збога неће да дају вратима у судану
у вратима. Недељу да вратима у Пасјану;
вратима у Пасјану; у вратима у Вилици
и у срезу освајуће у Скопску Црну
Гору. Тамомега збога да је додекама,
Ако ми јавише. Својак у вратима дите
тамо. Три маркитне маркитне за
вратима. Штама је вратима две ризици у вратима
вратима у око и сад вратима вратима да
ка вратима, вратима вратима, јунак је вратима
вратима.

Одбор у вратима
Својак Лајуб

вић; поднаредници: Иван Ивановић, Рашко Анастасијевић и Милутин Јанковић; и четници: Стаменко Станишић, Богосав Срећковић, Данило Смиљковић, Богдан Костић, Богдан Рашић, Милан Солдовић, Јосиф Станковић, Ђорђе Маринковић, Младен Васиљевић, Никола Јовковић, Стојан Богојевић, Недељко Пурковић, Богдан Пауновић, Милутин Цветановић, Крста Димитријевић, Јонко Наслас, Стеван Ристић, Драгомир Богојевић, Ђорђе Вуковић, Јеремија Ђурчић и Милутин Јоковић.

Заробљена су тројица четника: поднаредник Драгомир Димитријевић, Милутин Радомировић и Радомир Солдатовић. Једини је успео да се спасе Васа Томкић. Сви погинули четници борили су се храбро и до последњег метка, пошто, по исказу Томе Поповића, ни код једнога није нађена муниција. Према исказима очевидаца, погинуло је 25 српских сељака и око 70 војника и Арнаута. Они су имали и велики број рањених. Погинуо је и пасјански кмет Зафир Јаничић, а више Срба је рањено и премлаћено. Међу бројним ухапшеним Србима, поред три четника, били су: учитељ Илија Поповић, свештеник Тодор Поповић, црквењак Кена и богослов Ђорђе Перић (сви из Пасјана), затим ранилушки парох Ђорђе и Стојан Дајић.

Раде Радивојевић

Умешаност учитеља Илије Поповића одао је властима у Гњилану, по властитом признању, Радомир Солдатовић, док је Стојана Дајића пријавио, по исказу Томе Поповића, фурунција Ђока Панашки. Њему је била сумњива неуобичајено велика количина хлеба, коју је Дајић наручио.

Радомир Солдатовић је свој исказ, дат у Гњилану, оповргао на суду у Скопљу, на коме су сва тројица четника осуђена на смрт вешањем. Они су, 29. јула 1908, шест дана после објаве Хуријета, помиловани и ослобођени.

После саслушања у Извршном одбору пуштени су кућама, а Милутин Радомировић је добио и одборску препоруку за службу.

Овај догађај, који је у »Српској одбрани« назван »Пасјанском афером«, оставио је неразрешеним нека питања, као нпр:

- 1) како је чета откривена и
- 2) ко је све, поред ухапшеног Солдатовића, проказивао Србе турским властима.

След догађаја, после четничке погибије, дао је за право вицеконзулу Ракићу, јер се показало да је избор канала преко Косова довео до жестоких арнаутских репресалија над српским становништвом. Непосредне одмазде трајале су у континуитету преко месец дана и вршене су премлаћивањем, паљевинама, плачкама и убиствима виђенијих Срба.

Ово је била последња велика борба четника са војском и Арнаутима, до сукоба код Страцина и Шумате Трнице у 1912. години, у предвечерје Првог балканског рата.⁽¹⁰⁹⁾

Српска организација од јула до краја 1907. године

Као што је већ речено, 4. јула, Централни одбор је расформиран одлуком Врховне управе, а у надлежности Извршног одбора остало је само решавање техничко-оперативних питања. Наредбом Министарства иностраних дела од 3. јуна, српским четама је забрањено да нападају села и злостављају становништво, а дозвољено им је само гоњење разбојничких непријатељских чета. Пошто је ова наредба прекршена паљевином Дренова, Пашић је телеграмом Генералном конзулату у Скопљу, од 19. јуна, захтевао њено поштовање.⁽¹¹⁰⁾

Међутим, уништавање бугарских чета у кумановској области и затварање њихових канала преко ове казе и Бабуне према Западном Повардарју озлоједило је званичну Бугарску у толикој мери, да је влада Александра Малинова дошла на идеју да »македонско питање« разреши ратом против Србије. Ову замисао, унеколико сличну оној краља Милана из 1885, Малиновљева влада, за време свог краткотрајног мандата, није успела да спроведе.⁽¹¹¹⁾

109. В. Илић, Страдање, 47-50.

110. АС, МИДС, КуС, Ф. 48, ПП бр. 581, Пашић Генералном конзулату у Скопљу.

111. Ј. М. Јовановић, Јужна Србија, 171-172.

Немоћна да потисне српске чете, од којих је зазирала, а такође угрожена андартима и турском војском, бугарска комитска организација и бугарска влада усмериле су своју активност у три правца, спроводећи мере:

- 1) економске,
- 2) дипломатске и
- 3) појачаног терора.

Ад 1. Економске мере су биле новина у раду бугарских организација и вршене су у циљу преузимања српских села. Оне су се огледале у потплаћивању колебљиваца и обустављању исплате зарада српским сељацима - занатлијама у селима где је »Српска одбрана« спровела организацију, али у којима је било доста притајених бугараша. То је био случај са Киселицом, Радибушем и још неким селима у кратовској и паланачкој области.⁽¹¹²⁾

Ад 2. Дипломатске мере, које је предузимала бугарска влада, биле су срачунате тако да се за ситуацију у Македонији окриве српска и грчка влада, односно да су једини носиоци тамошњих нереда српске и грчке чете. У овоме су добили подршку енглеског и аустроугарског амбасадора, који су у свом демаршу захтевали да Порта предузме енергичну акцију против српских и грчких чета. Султан је у складу са захтевом двојице амбасадора издао ираду. Српски посланик у Цариграду је уложио протест Порти позивајући се на турске статистике према којима су бугарске чете знатно бројније од српских. Велики везир је објаснио српском посланику да је ирада издата само због тога да се »скину с врата енглески и аустроугарски амбасадор. Руски посланик у Цариграду, Зиновјев, у свом јавном иступу, говорио је против рада бугарских чета на основу података из Македоније, а италијански и француски амбасадор су негодовали због тога што су у иради поменуте само српске и грчке чете. Тиме се, по њиховом мишљењу, само охрабрује бугарска организација.

Хилми-паша је послао Порти извештај по коме бугарске чете стално пристижу и тражио је од ње да упутити протест влади Бугарске.

Порта је због тога затражила од султана нову ираду и упутила нове батаљоне у Битољски вилајет. У Битољ је отишао и сам Генерални инспектор Хусеин Хилми-паша. Из наведеног проистиче да је Порта почела да стиче уверење да узрок нередима у Македонији нису само грчке и српске чете, већ да је у томе доминантана улога бугарске организације.⁽¹¹³⁾

Ад 3. Појачана терористичка делатност бугарских организација огледала се у нападима на слабо заштићене караване који су се враћали са пазара, истакнуте појединце, изненадне препаде на српска села и српске институције.

112. АС, МИДС, ИоВ, Ф. 10, Сл, Кочански Извршном одбору, 9/22. VII 1907.

113. АС, МИДС, КуС, Ф. 48, ПП бр. 656, Спалајковић Генералном конзулату у Скопљу.

Тако је у зору, 24. септембра, велика бугарска чета напала поречки караван код арнаутског села Јаболца. Од Срба, том приликом нико није страдао, али су погинули чувари каравана Касим и Неби из Јаболца, »који су били потпуно наши људи«.

Истог дана јака бугарска чета, потпомогнута сељацима из Љубинца, напала је српске сељаке из Бродца (Паланачка каза) који су се враћали са пазара у Скопљу. Том приликом Бугари су убили једног сељака, једног тешко ранили, а деветорицу, чија је судбина непозната, одвели са собом.

Војин Поповић – Вук

Ноћу, између 15. и 16. новембра, велика бугарска чета је напала српско село Оташницу у Источном Повардарју. Том приликом су запалили 9 помоћних зграда у којима је изгорело 12 говеда. Убили су једног човека и ножевима тешко ранили једну девојку и једно дете старо 7-8 година.

У недељу, 1. децембра, у поноћним часовима, Бугари су запалили Српску гимназију у Скопљу у којој се налазио и интернат. Иако је зграда изгорела, жртава није било. Од бугарских организација, у оваквим акцијама, пала је 51 српска жртва у 1907. години. Постоји могућност да је број погинулих Срба био и већи јер није утврђен број сељака који су изгорели у својим кућама.

У другој половини ове године за шефа Горског штаба Источног Повардарја именован је поручник Војин Поповић - Вук. Његов заступник је постао Александар Благојевић - Кочански, а Горски штаб је појачан коњичким потпоручником Миливојем Чолак-Антићем. У Западном Повардарју, до доласка новог шефа Саве Петровића - Грмије, главну реч је водио заступник Јован Стојковић - Бабунски.⁽¹¹⁴⁾

114. АС, МИДС, ИОВ, Ф. 10, Но 908, Скопски одбор Извршном одбору; АС, МИДС, ИоВ, Но 1639, Војин Поповић - Вук Извршном одбору; Крста Божиновић, н. рукопис; В. Илић, н. рукопис.

Период смиривања од 1908. године до Првог Балканског рата

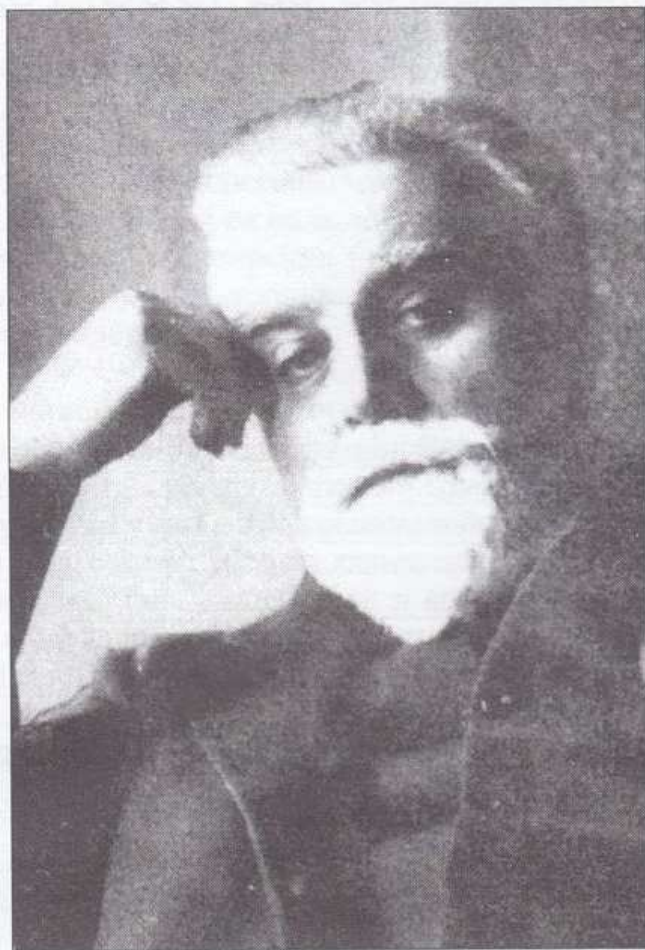
Српска организација до Хуријета

Повремене несугласице до којих је долазило између скопског Генералног конзулата и Српске митрополије у Скопљу, крајем 1907. и у јануару 1908, кулминирале су у отворени сукоб и довеле до расцепа у раду српске организације на терену. Формирале су се две супростављене групе. Прва, коју је предводио Богдан Раденковић, инсистирала је да се национални рад спроводи преко Скопља према упутствима и налозима из Београда. У њој су били национални радници: Давид Димитријевић, Јован Ђирковић, Велимир Прелић, Лазар Јанкуловић, Марко Церић, Антоније Тодоровић, Тодор Димитријевић, Митар Шешлија, Аћим Јелић, Зарија Ђорђевић и др. Друга је била на становишту да се национал-

Богдан Раденковић

Живојин Балугџић

ни послови изводе без Скопског одбора, сходно томе и скопског Генералног конзулата под чијим се патронатом рад овога Одбора одвијао. Њу је предводио скопски митрополит Викентије, а чинили су је: отпуштени наставник Алексић, бивши митрополитов секретар Лукијан и драгоман руског конзулата Буквић. Ова група је тражила само да је Београд финансира и то: или преко скопског Генералног конзулата, или преко Митрополије у Скопљу. За ове сукобе је сазнао Валијат и био је приправан да их употреби у своју корист. На мети Валијата, према информацијама валијиног драгомана од 6. јануара, тајно саопштених Генералном конзулату, нашли су се: Богдан Раденковић (секретар Митрополије), Митар Шешлија, Зарија Ђорђевић и Аћим Јелић (сва тројица управитељи српских школа). Изгледа да је митрополит Викентије био спреман да о њима поднесе властима неповољан извештај, пошто је тиме већ претио Балугџићу.

Прва мера за сузбијање штетног рада ове групе, биле би према Балугџићевом извештају, обустава издавања плате митрополиту и захтев за Буквићево отпуштање из службе.

Сукоби у организацији пренели су се и међу четнике. Четовође Серафим Смиљанац, Денко Божиновић и Милан Паланка, отказали су послушност шефу Горског штаба предвардарја и почели да раде »на своју руку«. Свесни

чињенице да се овакав рад санкционише смртном казном, одбили су да дођу на саслушање у Извршни одбор и под, готово извесну, »Вуловићеву секиру«. Свој долазак у Извршни одбор условили су објављивањем помиловања краља Петра I у »Српским новинама«. Одговорено им је да српски краљ не може дати помиловање турским поданицима, да им Извршни одбор опрашта грешке али да инсистира на саслушању по њиховим кривицама. Последњи рок за њихов долазак је 13. фебруар. Ако се до тада не појаве, Одбор ће се осветити Смиљанцу преко његовог сина, који се налази у одборским просторијама у Врању. Такође, истога дана издаће се наредба шефу Горског штаба да их енергично гони и када их ухвати побије, а села која им укажу гостопримство биће спаљена.

Несрећна тројка се тако нашла на удару српске организације, турске војске и бугарске организације из које су раније пребегли.

Из докумената се не може установити да ли су Смиљанац, Божиновић и Паланка дошли на саслушање. Извесна је само зла судбина Смиљанчеве чете, коју је напало 150 војника са два топа у селу Драгоманце. После 28-часовне борбе, чета је разбијена, а Серафим се склонио у драгоманачки хан одакле је пружао отпор још 24 часа. У томе су му помагали сељаци плашећи војску палбом из застарелих пушака »шкљоцара«. Коначно, 26. марта увече, из рушевина хана извучено је изрешетано Смиљанчево тело.

Ради разрешавања насталог расцепа, Врховна управа је упутила на терен, са најширим овлашћењима, капетана Алимпија Марјановића, под псеудонимом »професор Лазар Младеновић«. Он је 5. фебруара стигао у Скопље, упознао се са приликама на терену и са Богданом Раденковићем, лидером Скопског одбора, начинио нови Устав српске организације. Уставом су била дефинисана права и обавезе не само чланова организације, већ и свих Срба на територији Косовског и Битољског вилајета. По завршетку ових послова Марјановић је отишао у Врање и формирао чету са којом је 25. фебруара прешао границу код Лепчинца, овога пута као шеф Горског штаба Источног Новардарја Овчеполски. Он је најпре сломио отпор непослушних војвода, а затим извршио теренску реорганизацију. Ова реорганизација се огледала у уређењу сеоских чета, подели целокупне територије на рејоне и следствено томе формирање рејонских чета. Сваки рејон је добио своју рејонску чету и рејонског војводу, којима су одређена стриктна права и дужности. Истовремено је настављено продирање на југ ка Овчем Пољу и према истоку у села под утицајем бугарских организација. Тако су на српску страну преведени Страцин у Кумановској и Бродац у Паланачкој кази, важна упоришта за одржавање канала према југу и блокаду бугарских чета. Овај рад је прекинут Хуријетом од 23. јула 1908. године.⁽¹¹⁵⁾

115. Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија*, 172_173; АС, МИДС, КуС, Ф. 48, ПП Но 1430, Балугџић Пашићу; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 12, Смиљанац, Божиновић и Паланка Извршном одбору, 17/30. I 1908; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 12, Но 47, Извршни одбор Серафиму Смиљанцу и друговима; АС, МИДС, КуС, Ф. 48, Пов. бр. 88, Балугџић Пашићу телеграмом.

Од Хуријета до Првог балканског рата

Обавештен о уласку Трбићеве чете у Дреново, Никола Пашић је, телеграмом од 17. јуна, издао поновну наредбу: »да престане свака акција без разлике. Конзули ће бити најстрожије одговорни ако се ишта даље деси«. Овим је опрезни Пашић желео да приправно дочека догађаје које је најавио покрет Младотурака.⁽¹¹⁶⁾

После успеха револуције, Младотурци су у Скопљу и Солуну објавили свој проглас - Хуријет, којим су свим турским поданицима обећани: устав, грађанске и политичке слободе. Свој проглас Младотурци су прокламовали двома паролама:

1. »Сви Отомани су браћа« и
2. »Отоманско царство Отоманима«.

Тиме је сигналисано хришћанским народима да обуставе рад својих илегалних револуционарних организација. То је са нарочитим задовољством прихваћено у селима Косовског, Битољског и Солунског вилајета, где је становништво било посебно изложено одмаздама ривалских чета. Поред тога, »крвави султан« Абдул Хамид II, застрашен револуцијом и могућом интервенцијом европских велесила (руско-енглески споразум у Ревалу из 1907), невољно је пристао на уставност вративши на снагу Митхад-пашин устав из 1876. године.⁽¹¹⁷⁾

Др Милован Миловановић

116. АС, МИДС, ИоВ, Ф. 7, Стр. пов. бр. 348, Пашић Балугџићу телеграмом.

117. Мала енциклопедија, одредница Хуријет; Народна енциклопедија, одредница Хуријет; Ј. М. Јовановић, Јужна Србија, 174.

Српске војводе после Хуријета

У својој изјави »Пестер Лојду«, од 5. августа, др Милован Миловановић, министар иностраних дела Краљевине Србије, изнео је ставове Српске владе према догађајима у Турској. Он је подвукао да су Аустро-Угарска, Русија и посебно Енглеска спремне да, за извесно време, обуставе извршење Реформног плана, пошто је Турска прокламовањем устава показала добру вољу, да сопственим снагама, поправи стање хришћанских народа, својих поданика. Што се Србије тиче, она ће сачекати резултате започетог преокрета у Турској, надајући се да ће тако поступити и друге хришћанске државе на Балкану и желећи успех младотурским реформама.

Четничка акција је била само последица лоше унутрашње политике турских власти према хришћанским народима. Младотурски покрет у Турској био је много снажнији од четничког, који се пред њим постепено повлачио подржавајући Младотурке и придружујући им се.

Тамну тачку, по Миловановићу, представљају Арбанаси чије тадашње држање даје разлога за забринутост. Уколико би они заузели непријатељски став према младотурским реформама, може се очекивати да ће се хришћани окупити око Младотурака у којима виде своје пријатеље и заштитнике.⁽¹¹⁸⁾

У складу са датом амнестијом за политичке кривице у Македонију су се, 9. августа, вратиле српске војводе (турски поданици), до тада интерниране у Србију: Глигор Соколовић, Јован Довезенски, Јован Бабунски, Јован Долгач, Спаса Гарда, Цене Марковић, Коце Крстић, Михаило Јосифовић, Стеван Неђић, Риста Старачки, Јован Божиновић, Ђорђе Скопљанче и Коста Пећанац. Њима је, на име пут-

118. АС, МИДС, КуС, Ф. 49, Пов. бр. 1427, Миловановић Балугџићу (у прилогу изјава »Пестер Лојду«).

них и других трошкова (од границе до Скопља), исплаћено 1.600 динара. У пропратном извештају, секретар Конзуларног одељења Јован Марковић је замолио Генерални конзулат у Скопљу да их обавести да су обавезни да убудуће живе у Турској. Такође, овај Конзулат ће се бринути о њима према заслугама и будућем раду.

Министарство иностраних дела је, крајем августа, дозволило повратак у Македонију војводи Мицку Крстићу са породицом, који је до тада био интерниран у Крагујевцу. Њему је за путне трошкове исплаћено 100 динара. Такође издата му је и плата за септембар у износу од 150 динара.⁽¹¹⁹⁾

Политичко организовање Срба у Старој Србији и Македонији

Прокламоване слободе омогућиле су Србима у Турској да илегалну револуционарну акцију замене легалном политичком борбом. На конференцији најугледнијих отоманских Срба, одржаној у Скопљу од 23. до 26. августа 1908, формирана је политичка организација под називом Српска демократска лига са извршним органом Привременим централним одбором. За седиште Лиге и Одбора одређено је Скопље.

На основу правилника, које је израдио Привремени централни одбор, извршен је избор 60 посланика за Народну скупштину отоманских Срба. Посланици су делегирани из: Берана, Бијелог Поља, Битоља, Велеса, Водена, Вучитрна, Гостивара, Дебра, Дојрана, Дримкола, Ђевђелије, Кичева, Косовске Митровице, Кочана, Кратова, Криве Паланке, Крушева, Куманова, Мале Реке, Малеша, Нове Вароши, Новог Пазара, Охрида, Пећи, Пљеваља, Пореча, Прешева, Призрена, Пријепоља, Прилепа, Приштине, Ресна, Рожаја, Сјенице, Скопља, Скопске Црне Горе, Солуна, Тетова и Феризовића (Урошевац). Четници су били заступљени војводама: Глигором Соколовићем, Јованом Бабунским и Петком Илићем.

На првој седници Народне скупштине отоманских Срба, одржаној на Срећење, 15. фебруара 1909, под председништвом најстаријег посланика Петра Костића, донете су три резолуције:

- 1) политичка,
- 2) црквено-школска и
- 3) економска.

Ад 1. Политичком резолуцијом је тражено:

- а) успостављање законитости, равноправности и одбрана слобода;
- б) ревизија устава у демократском духу;
- в) признање српске народности;
- г) осуда анексије Босне и Херцеговине и Источне Румелије и
- д) пријатељство Турске и балканских народа.

119. АС, МИДС, КуС, Ф. 49, ПП бр. 723, Јован Марковић Генералном конзулату у Скопљу; АС, МИДС, КуС, Ф. 49, ПП бр. 779, Јован Марковић Генералном конзулату у Скопљу.

Ад 2. Овом резолуцијом је тражено:

- а) да српски митрополити добију патријаршијске црквено-школске привилегије, као и да се оне дају и Србима у оним крајевима где митрополит није Србин;
- б) да се српски учитељи у Рашко-призренској епархији не малтретирају тражењем потврда сведочанстава издатих од турских просветних власти, већ да је довољна потврда митрополита;
- в) да се у Велешко-дебарској епархији за митрополита постави Србин и
- г) да села добију право слободног опредељења у погледу цркве и школе.

Ад 3. Економском резолуцијом је тражено:

- а) да се годишње предавање десетка одреди на основу утврђене просечне жетве у последњих десет година;
- б) да се одреди комисија која би утврдила имања, крчевине и утрине које су отете од Срба појединачно или српских села. Ова комисија би извршила повраћај отетог земљишта власницима;
- в) омогућивање сељацима да откупе земљу од велепоседника, чиме би се створио независан сеоски сталеж;
- г) кредитирање сељака да би се раздужили код зеленаша;
- д) да ага не може да отера кмета са земље без одлуке идаре меџлиса (месни самоуправни одбор), односно да га може отерати само ако не обрађује земљу и не плаћа аги припадајућу му четвртину и
- ђ) да се у духу модерних закона дефинишу трговински прописи и односи у Турској.

Српска демократска лига је ускоро добила име Организација српског народа у Отоманској царевини. Њени органи су били Скупштина и Главни одбор. Скупштину су чинили 36 изабраних посланика и посланици изабрани у турски парламент. Мандат посланика је трајао две године. Главни одбор је био извршни орган Скупштине и чинили су га 12 посланика. Он се делио на 4 обласна одбора и то: за Рашко-призренску епархију, за Скопску епархију, за Битољски вилајет и за Солунски вилајет.⁽¹²⁰⁾

Промена младотурске унутрашње политике

Током 1908. године одиграли су се догађаји који ће, у 1909. години, из основа променити младотурску политику према хришћанском живљу Отоманске империје. Криза младотурског режима отпочела је организованим побунама Арнаута који су се представили као отворени непријатељи Младотурака. Нарочито тешка ситуација била је у национално мешовитим срединама Старе Србије и Македоније, у којима су се Срби, као присталице Младотурака, нашли на удаљу арнаутских побуњеника. Арнаутске побуне су се наставиле и у 1910, 1911. и

120. Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија*, 177-179.

1912. години. Међутим, крајем 1908. године, младотурски режим је доживео још три тешка пораза: Бугарска је, прокламацијом од 5. октобра, постала независна држава; 6. октобра аустроугарска штампа је објавила анексију Босне и Херцеговине; истога дана када је и Крит прогласио уједињење са Грчком. Немоћ Младотурака да заштите своје присталице Србе од арнаутског терора и неповратно губљење делова турске територије, подстакли су, априла 1909, контрареволуцију у Цариграду. Носиоци контрареволуције, под паролом одбране шеријата и обарања Мидхат-пашиног устава, били су, доскора владајући Старотурци које су подржавали улема и султан Абдул Хамид II. Овога пута, међутим, Младотурци су се показали ефикасним. Са европским војним контингентима запосели су Цариград, свргнули Абдул Хамида II и 27. априла 1909, прогласили за султана Мехмеда V Решада.

Уништавање контрареволуције омогућило је Младотурцима да приону отоманизацији Турске. Њихов проглас »Отоманско царство Отоманима«, тек тада је показао своју суштину. Они нису имали за циљ демократске промене, братство и једнакост муслимана и хришћана, већ централизацију којом ће се постићи јединствен национални осећај - турски, што је чињено, пре свега, натурањем турскога језика. Њихова делатност је била знатно перфиднија од делатности Старотурака, од којих су били и већи шовинисти.

Релативни мир, на територијама Старе Србије и Македоније у 1908. години, дао је шест српских жртава од бугарског оружја.⁽¹²¹⁾

121. М. Војводић, *Србија и Македонско питање*, 41; В. Поповић, н.д. 214-216; Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија*, 178; В. Илић, н. рукопис.

Српски четници од 1909. до 1912. године

✓ Септембра 1909. ступио је на снагу »Закон о сузбијању четничке акције у румелијским вилајетима«. Младотурска влада је овим Законом дала најшира овлашћења војсци и полицији, а сва одговорност је падала на сељаке и села у чијим су атарима чете пронађене. Младотурци су, доношењем овога Закона, започели акцију обезглављивања хришћанског живља, јер је под законске санкције могао да потпадне сваки виђенији Србин, Грк или Бугарин. Довољно је било да га власт прогласи четником, андартом или комитом. Ипак на посебној мети биле су истакнуте војводе, које су уживале и највећи углед међу својим сународницима.⁽¹²²⁾

✓ Већ 26. октобра 1909. године, као прва жртва Закона пао је стари поречки војвода Мицко Крстић - Павловски. Он је убијен код места Ижице, на путу Брод - Кичево.⁽¹²³⁾

Глигор Соколовић

122. Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија*, 179.

123. И. Иванић, н.д. 524.

Крајем 1909. године српски народ у Старој Србији и Македонији се нашао на удару Арнаута, турске војске и полиције и бугарских чета које су у све већем броју продирале и којима је обустава српског четовања ишла на руку. Мешовита српско-бугарашка села, у којима је 1907. године спроведена српска организација, под притиском бугарског терора и пропаганде, почела су се колебати. На путу да постану бугарска нашао су се кумановска села: Орах, Руђинце и Канарево. У Паланачкој кази, изложенијој бугарском притиску, на њихову страну су прешла села: Милутинце, Гиновце, Баштево, Осиче, Огут, Подржи-коњ, Голема Црцорија, Лука, Дубровница, Киселица и Дренак. Поред њих, очекивао се прелазак и Доње Петраљице, Габера, Радибуша и Ранковца. Све ово вршено је под великим притиском бугарских крстарећих чета на чијем удару су првенствено били сеоски прваци, српски свештеници и учитељи. У овој години од Бугара убијено је 35 Срба.⁽¹²⁴⁾

У свом извештају Јовану М. Јовановићу, новом генералном конзулу Србије у Скопљу, Антоније Тодоровић, управитељ српских школа у Кумановској кази, истакао је да се положај српског народа у кумановском крају погоршао после Младотурске револуције и у политичком и у економском погледу. Обустава српског четовања подстакло је реваншизам Арнаута, који су на свој нишан ставили двадесетак виђенијих Срба од којих су петорица убијена непосредно после Хуријета. Турске власти су им пружале посредну подршку разоружавајући само српска села. Оне су, осим тога наклоњеније Бугарима, што се огледа у решавању спорова на штету Срба. Тиме се, знајући да су Срби у кумановском крају снажнији и опаснији по турску власт од Бугара, враћају старој пракси подржавања слабијег против јачег. Као и у другим крајевима труде се да оборе црквено-школску аутономију и школе подвргну под муарифат, што чине отезањем издавања дозвола за рад школама у местима која су после 1903. године прешла на српску страну. Као непријатељ Срба декларисала се и већина турског живља, коју чини проста, фанатизована и конзервативна маса која није могла да се помири са прокламованом једнакошћу међу народима и која, посебно, није прихватила изједначавање муслимана и хришћана пред законом.⁽¹²⁵⁾

Реваншизам Младотурака према угледним актерима илегалне акције све је више растао. Половином 1910. године, на путу између Прилепа и Небрегова, убијен је Глигор Соколовић. Такође, убијен је и бугарски војвода Васиљ Ацарларац. Ухапшени су Трбић и Бабунски. Бабунски је осуђен на 10 година робије, али је приликом спровођења у затвор, иако везан успео да надмудри четворицу жандарма и побегне. Све изразитије дивљање качачких чета које су упадале у хришћанска села у којима су убијале, пљачкале и одгониле стоку, довело је до поновног активирања чета. Прво су, као и раније, ступиле у акцију бугарске, затим грчке и на крају српске чете. О овим догађајима Бабунски пише:

»... и поче опет стари занат као и пре: борба и истребљење један другога.

124. АС, МИДС, ИоВ, Ф. 12, Но 113, Изјаве четника Дитка Алексића и Величка Павловића Извршном одбору; В. Илић, н. рукопис.

125. АС, МИДС, ИоВ, Ф. 12, Антоније Тодоровић Јовану М. Јовановићу, 10/23. Ц 1909.

Балканско полуострво у предвечерје Првог балканског рата
(Б. Ратковић, М. Ђуришић, С. Скоко: »Србија и Црна Гора у Балканским ратовима 1912-1914.«

Младотурци сада не беху моћни да стишају народ као пре јер и они много изгубише од свога угледа у народу неправилним и пренагледним радом. По Македонији почеше често да пуцају бомбе, да руше поједине државне зграде, ћуприје и железнице, а за овима пак велики покољи од стране турског становништва. После велика арнаутска побуна која захвати велике размере те све ово даде повода хришћанским државицама на Балкану да се сложе и да заједнички прекину ово несносно стање на Балкану и да што пре спасу хришћански народ од турског и арнаутског варварства...«⁽¹²⁶⁾

У пролеће 1911, под руководством Скопског и Битољског одбора, извршено је наоружавање српског живља у оба Повардарја. Упоредо су организоване мање сеоске чете од 6 до 8 људи, са задатком да штите села од качака и сузбијају рад бугарских чета. Крајем 1911. године организацијом су обухваћени: кумановски, кратовски, паланачки, скопски, велешки, кочански, прешевски, поречки, прилепски, и кичевски срез. Ово ће у знатној мери олакшати наступање српске војске током кумановске и битолске операције у Првом балканском рату.⁽¹²⁷⁾

126. Ј. С. Бабунски, 23; Народна енциклопедија, одредница Соколовић Глигор.

127. Ј. М. Јовановић, Јужна Србија, 180.

КРАЉЕВСКО СРПСКО

 ВОЈНО МИНИСТАРСТВО
 ОПШТЕ ВОЈНО ОДЕЉЕЊЕ
 ГЕНЕРАЛШТАБНИ ОДСЕК
 Број Ф. В. Бр. 22

Господине Министре

Како ми је досађивати у време митравама де-
 тину партизан партизан одлучио из Београда у 20. 16.
 маја

" У реду у 10 час. пре тога напали су партизан-
 ит. војске у селу Брвеници. У борби погинули су а-
 лако јасено. 3 војника. Метр. партизанима је повољност
 Епиштита, а јасенома, војвода Јосифо. Метр. јасени-
 ма су стигли у војну болницу у Београ. Како је војна
 војска тако свршету борбе сматрају међу војника. Метр.
 су пали партизани у руде

Примите, Господине Министре, уздрезе о пош-
 тинском поштовању

23 марта 1912. го.
 Београд

Министар војни
 Гр. Војс. 16. 15. 1912.
 Генерал
 Јосиф Јосифовић

Господину Министру, Иносудански Лета

Сазнање да Аустро-Угарска помаже Арбанасе да стекну аутономију, остварујући притом и своје планове продирања на Балкан, довело је до приближавања балканских хришћанских држава. Српско-бугарски преговори, који су отпочели 1911, били су олакшани чињеницом да је Бугарска одустала од територијалног проширења по Сан-Стефанском миру и прихватила поделу интересних сфера. Преговори су окончани потписивањем Уговора о пријатељству и савезу између Краљевине Србије и Краљевине Бугарске. Поред овога, потписивањем и других међусобних билатералних уговора између Србије, Бугарске, Грчке и Црне Горе формиран је Балкански савез који се одликовао офанзивном садржином и прецизношћу у формулисању добитака. ⁽¹²⁸⁾

Борбе на Страцину и Шуматој Трници

У тежњи да бугарашко село Страцин преведе на српску страну, војвода Петко Илић - Нагорички, са четом, у ноћи 4. марта 1912, ушао је у село и отпочео напад на неке бугарашке куће. Из једне од њих је смртно погођен. Чета се, носећи војводу, повукла у село Широку Планину у којој је Петко подлегао ранама. Последња жеља му је била да буде сахрањен у Србији. Ову жељу другови су му испунили сахранивши га у близини манастира Лепчинце. ⁽¹²⁹⁾

На Велику среду, 3. априла ујутру, дошао је у прешевско село Рајчевец војвода Тодор Крстић - Алгуњски, са четом од око 30 људи. Око 10 часова пре подне, на месту Шумата Трница, чета је наишла на велико одељење деврије. После једночасовне борбе четници су се повукли носећи двојицу рањених, који су пребачени у врањску Војну болницу. Један од рањених био је војвода Бошко. У борби су погинули: потпоручник Омиљ Глишић, Света Михаиловић, Коста Ђорђевић и Антоније Соколовић (син војводе Глигора). Турци су имали двојицу погинулих. Војин Поповић - Вук је прихватио чету и сместио је у село Дубочицу.

Другачије податке о броју погинулих упутио је надзорни гранични официр из Ристовца. По њему у борби је погинуло шест четника. Веродостојнији су подаци које је Политичком одељењу Министарства иностраних дела упутио члан Извршног одбора Лазаревић, који је Министарству упутио наведени списак погинулих. Он је искористио могућност да од рањених четника сазна њихов број и имена. ⁽¹³⁰⁾

128. М. Војводић, Србија и Македонско питање, 128; В. Илић, Учешће, 199.

129. Крваве борбе, 301-307.

130. АС, МИДС, ИоВ, Ф. 12, Стр. лично, Пов. бр. 32, Степан Степановић Министру иностраних дела; АС, МИДС, ИоВ, Ф. 12, Лазаревић Министарству иностраних дела телеграмом, 23/5. Ш/IV 1912.

Колумнов ордена
Пол. Еп. Срем

Јаулно ј, ујравн

Синот је претас на терас поручина
а. Бичковити са јануарујском и бичковитим револуцијама:
Хурган Бољитин, Аларсон Анкентен, Муранон, Јубановитан
и Бојонгарон Јамитен. Мрпс око нас гана бранити се
са напрем бујбоја Магор Крентит са 9 ојгу.

На напрему оштат 2 ојгујан 23 актине
и нит: Мана Штрмрујовити, Ђуикео Анкент, Муанбоја Ђуити, Штрај
ко Минуровити, Ђујтје Миавановити, Ајдонип Нобановити, Пајдуа
Абановити, Мрпа Анкент, Пешно Мораранит, Пајнеаб
Нијовити, Минујити Нрканит, Лијити Штрмрујовити, Аларсон
Анкент, Мунан Јубановити, Ђујтје Брајити, Бојонгар Јамити
Вранип Јабрпановити, Минко Штрајпановити, Мајип
Бајпанити Анкентити, Лован Лианит, Свешанити Штрајпанити,
Мунон Штрајпановити, Штрајпан Штрајпановити - роган Штрајпановити.

У Бранови Бајпанити 2 револуција: Брајпанити
Штрајпановити - Мунан Штрајпановити.

У Бранови напрем револуција на Штрајпановити
како: Брајпанити Штрајпановити и Мунан Штрајпановити.

Гана јујбујпан у Бејтрајпанити револуција
Канити и Минуровити, који се обде напанити на јујбујпанити
у 28. пр. мес., а сад жепанити се обдева ипанити у сеп. кајпанити.
Лити револуција револуција на Бејтрајпанити револуција.

20. маја 1912.
Опанови.

За
Колумнов ордена
Пруж Крентовити

Припрема четника за рат против Турске

Другог јула, потписана је, у манастиру Буково код Неготина, Војна конвенција са Бугарском, чиме су ратне припреме ушле у завршну фазу.

Стање четничке организације на терену било је следеће:

- а) у Новопазарском сандаку је Сретен Вукосављевић, управитељ српских школа у Скопљу, у сарадњи са капетаном Миланом Видојевићем, који се налазио на караули Јавор, формирао чету која се кретала Јадовником, Гилевом, Црним Врхом и Златаром;
- б) у Источном Повардарју, под командом поручника Светозара Ранковића - Тозе, шефа Горског штаба и његовог помоћника потпоручника Николе Брзаковића, било је око 40 четника. Са њима је одржавао сталну везу, често прелазећи границу, капетан Војин Поповић - Вук, члан Извршног одбора и командир граничне чете у Врању и

Панта Гавриловић

в) у Западном Повардарју шеф Горског штаба био је поручник Недељковић - Расински, а његов помоћник потпоручник Милан Ђокић. Њима су биле потчињене чете војвода: Дана Стојановића, Михаила Јосифовића, Бошка и Николе. Овде је четника било више него у Источном Повардарју, али је део њих био наоружан застарелим пушкама. Због тога је вршено њихово убрзано преоружавање српским брзометкама и »манлихеркама«. Почетком септембра, на предлог Панте Гавриловића - Кусиота, новог генералног конзула у Скопљу, смењен је, због несналажења на терену, поручник Недељковић. Заменио га је као заступник потпоручник Милан Ђокић, који је убрзо именован за шефа Горског штаба.

Познати догађаји довели су, 30. септембра, до мобилизације српске војске. Мобилизација четника у Србији отпочела је 28. септембра у Београду, а окончана 18. октобра у Врању. Њом је, по налогу генерала Радомира Путника, начелника Врховне команде, руководио командант граничне трупе мајор Алимпије Марјановић. Убрзо му се придружио секретар »Народне одбране« мајор Милан Васић, који је именован за шефа Четничке организације на служби у Обавештајном одсеку Врховне команде.

Четнички одреди су распоређени, у складу са српским ратним планом, дуж целе, 350 км дуге границе. Одредима је командовао мајор Алимпије Марјановић, а задатке су добијали од мајора Милана Васића. Крећући се у претходници, заштитници или побочници, увек на најосетљивијим местима, српски четници су дали велики допринос брзој победи српске војске у кумановској и битолској операцији Првог балканског рата.⁽¹³¹⁾

131. В. Илић, *Учеиће*, 200-202; АВИИ, П. 2, Кут. гр. 2, 430а.

Закључак

Српска четничка акција, вођена од 1903. до 1912. године на територијама Старе Србије и Македоније, настала је из ослободилачких тежњи српског народа и потребе за уједињењем српског етничког простора. Следствено томе, она је била настављач свих устанака и борби за ослобођење од турског јарма, а непосредно је проистекла из устанака, на српском југу крајем XIX века, какви су били Устанак Срба у Кумановској и Паланачкој кази, 1878. и Брсјачке буне 1880. године. Њен првенствени циљ била је борба против бугарског оружаног терора и пропаганде, а коначни ослобођење ових крајева и њихово уједињење са Србијом. До сукоба српских и грчких чета није долазило јер српске нису ишле јужно од Битоља, а грчке северно.

У организовању Акције, непосредно или посредно, учествовали су најистакнутији људи и институције тога времена. Непосредно, акцијом је руководило Министарство иностраних дела, а посредно су у њој учествовала Министарства: војно, просвете и црквених дела, финансија и унутрашњих дела. Међу организаторима Акције срећемо: академике, просветне раднике од професора Велике школе (односно Универзитета) до учитеља, генерале, више официре, факултетски образоване људе разних профила, припаднике економске елите и државне чиновнике.

Српска четничка акција се може поделити на три периода:

1. Развојни период, који почиње оснивањем Српског комитета 1903. године и завршава се 1905. годином. Овај период се карактерише снажном приватном иницијативом усмераваном и контролисаном од српске владе.
2. Период успона, који обухвата 1906. и 1907. годину. Акцију чврсто држи у рукама Српска влада преко Министарства иностраних дела при коме делује Врховни одбор (управа) српске четничке организације. Ова организација се од 1905. године назива: »Тајно удружење српска одбрана« и
3. Период смиривања, који почиње 1908. године и завршава се почетком Првог балканског рата.

Прва два периода карактеришу честе борбе против бугарских чета и турске војске, а трећи избегавање оружаних сукоба и припремање становништва за ослобођење.

Тачан број борби у којима су учествовали српски четници не може се са сигурношћу утврдити, али је значајнијих било око 40. Карактеристично је да су борбе на левој страни Вардара вођене углавном против турске војске, а на десној против бугарских чета. То се може објаснити бугарским уверењем да ће им Источно Повардарје у будућности свакако припасти, па су тежили да свој утицај појачају и у Западном, где је становништво, нарочито у Поречу, а добрим делом и Азоту и Пологу, било окренуто према Србији.

Српска четничка организација је, за девет година свога деловања, успела да знатно умањи вишедеценијску бугарску егзархијску пропаганду, примора бугарску владу да, бар декларативно, одустане од Сан-Стефанским миром обећане »Велике Бугарске« и пристане на поделу интересних сфера, што је резултовало стварањем Балканског савеза.

На крају, треба истаћи да су српски четници, захваљујући добром познавању терена и прилика на њему, дали велики допринос брзим победама српске војске у кумановској и битолској операцији Првог балканског рата.

Речник турцизама

- авци табор = ловци (један од видова у турској пешадији)
аза = већник, одборник
арзовал = молба
Арнаути = Арбанас муслиманске вероисповести
аскер = војник, војска
бакшиш = напојница, мито
башибозук = нерегуларне (пљачкашке) трупе
баш чауш = наредник
беледија = градска општина
бимбаша = мајор
валија = гувернер, начелник вилајета
валијат = вилајетско начелство, управа вилајета
вилајет = велика административна област у Турској, покрајина
деврија = патрола
драгоман = тумач
ђумрук = царинарница
заптија = полицајац
идаре мецлис = месни суд, месни самоуправни одбор
илаве = резервисти у војсци
ирада = царска заповест, царски указ
јузбаша = капетан
каза = срез
кајмакам = срески начелник
калауз = путовођа
махала (мала) = градска четврт, заселак
муарифат = постављање учитеља од стране државе
мудирлук = среска испостава, већа општина, део казе
мулазим = поручник
мутевелија = лице одговорно за школу, за турске власти њен власник
мутесариф = окружни начелник
мухтар = старешина градске махале, старешина села
пешкеш = поклон
санцак = округ
суварија = коњичка жандармерија
уђумат = управна зграда
ферман = царска заповест (указ) писана арапским писмом
чауш = поднаредник

Извори

Необјављени извори:

1. Архив Србије, Министарство иностраних дела Србије, Извршни одбор српске организације у Врању (грађа);
2. Архив Србије, Министарство иностраних дела Србије, Конзулат у Битољу (грађа);
3. Архив Србије, Министарство иностраних дела Србије, Генерални конзулат у Скопљу (грађа);
4. Архив Србије, Строго поверљива архива, Ф. 1, Д. В, Стр. пов. Но 164, Одлука од 21/4. VI/VII 1905;
5. Архив Српске академије наука и уметности, Архива бугарског војводе Стевана Димитрова, 14331/X-4;
6. Архив Српске академије наука и уметности, Заоставштина Михаила Ристића - Балканског, Устројство (устав) Тајног србо-маћедонског удружења (организација)
7. Крста Божиновић, *Преживело се...*, (рукопис у поседу аутора.
8. Архив Војноисторијског института, грађа из Пописника 2, (Балкански ратови);
9. Архив Српске академије наука и уметности, Василије Трбић, Аутобиографија, I део, Каиро 1944, (рукопис);

Објављени извори:

1. *Јован С. Бабунски о себи, Споменица Јована С. Бабунског*, приредио Јован Хаџи-Васиљевић, Београд 1921;
2. Душан Путниковић, *Рајини мемоари*, књ. I, Ниш 1938;.
3. Милан Ракић, *Конзулска писма 1905-1911*, приредио, поговор и коментаре написао Андреј Митровић, Београд 1985;
4. Миле Станић, *Грађа о српским школама на подручју Скопског конзулата 1905. године, Споменик СХХХVI*, Београд 1997;
5. *Србија 1878, Документи*, приредили и предговор написали Михаило Војводић, Драгољуб Живојиновић, Андреј Митровић и Радован Самарџић, Београд 1978.

Новине и часописи:

1. *Крваве борбе у Маћедонији, Књижевни преглед*, фељтон, Београд 1912;.
2. *Српско Косово*, бр. 4, 7, Скопље 1925.

Литература:

---

1. Милојко В. Веселиновић, *Брсјачка буна године 1880. у Бишољском вилајету и Војвода Мицко*, Београд 1905.
2. Михаило Војводић, *Србија и Македонско питање*, Историјски гласник, 1990-1992, св. 1-2, Београд 1992.
3. Михаило Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд 1988.
4. Иван Иванић, *Македонија и Македонци*, књ. II, Нови Сад 1908.
5. Владимир Илић, *Злочини Бујара над српским сјановништвом Европске Турске крајем 19. и почетком 20. века* (рад припремљен за штампу).
6. Владимир Илић, *Национални рад др Милорада Гођевића*, Архив за историју здравствене културе Србије, 1-2, Београд 1990.
7. Владимир Илић, *Сјтрадање српских четника код Пасјана (Гњилане) 1907, Добровољци у ративима Срба и Црногораца*, Зборник радова са научног скупа одржаног у Кикинди 11. и 12. априла 1996, Београд 1996.
8. Владимир Илић, *Учешће српских комита у Кумановској операцији 1912. године*, Војноисторијски гласник, 1-3, Београд 1992.
9. Алекса Јовановић, *Четнички покрети у Јужној Србији под Турцима, Споменица двадесетипетојогодишњице ослобођења Јужне Србије*, Скопље 1937.
10. Јован М. Јовановић, *Борба за народно уједињење*, Београд.
11. Јован М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд.
12. Божа Ј. Јокановић, *Светле сенке из великих дана*, Београд 1940.
13. Васа Казимировић, *Црна рука*, Крагујевац 1997.
14. Станислав Краков, *Пламен четничштва*, књ. I, Београд 1930.
15. *Мала енциклопедија Просвета*, Београд 1971.
16. *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, Загреб 1925.
17. Петар Опачић, Саво Скоко, *Српско-турски ратови 1876-1878*, Београд 1981.
18. Коста Пећанац, *Четничка акција 1903-1912*, Београд 1935.
19. Коста Пећанац, *Споменица тридесетипетојогодишњице четничког покрета у Јужној Србији*, Скопље 1938.
20. Васиљ Поповић, *Источно питање*, Београд 1996.
21. Република Србија, Министарство за информације, *Све српске владе*, Београд 1992.
22. Саво Скоко, *Војвода Радомир Пушник*, књ. 1, Београд 1984.
23. Саво Скоко, *Други балкански рат 1913*, књ. 1, Београд 1968.
24. Стеван Сремац, *Рабоши, чланци, писма, Сабрана дела*, књ. VI, Београд 1977.

25. *Споменица седамдесетипетогодишњице Војне Академије 1850-1925*, Београд 1925.
26. *Споменица XXXII класе Војне Академије поводом 35-то годишњице*, Београд 1936.
27. Тодор Станковић, *Белешке о Старој Србији - Македонији*, Ниш 1915.
28. Илија Трифуновић-Бирчанин, *Трновитим стазима*, Београд 1940.
29. Јован Хаџи-Васиљевић, *Устаник Срба у Кумановској и Паланачкој кази у 1878. години*, Београд 1906.
30. Јован Хаџи-Васиљевић, *Четничка акција у Старој Србији и Македонији*, Београд 1928.
31. Јован Цвијић, *Балкански рати и Србија*, Београд 1912.
32. Милан Шантић, *Вишези слободе*, Београд 1938.
33. Абдулах Шкаљић, *Турцизми у српскохрватском језику*, Сарајево 1973.

СРПСКА ЧЕТНИЧКА АКЦИЈА 1903-1912

2006, прво издање

Издавач
ИП ЕЦОЛИБРИ
Синђелићева 7, Београд

За издавача
ЈОВАН АНГЕЛУС, директор

Технички уредник
ВОЈИСЛАВ ИЛИЋ

Тираж
500 примерака

Штампа
ГРАФОЛИК, Београд

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

94 (497.11) "1903/1912"
327 (497.11) "1903/1912"
325.8 (=163.41) (496.02) "1903/1912"
94 (497.11) "1903/1912"

ИЛИЋ, Владимир
Српска четничка акција : 1903-1912 /
Владимир Илић. - 1. изд. - Београд :
Ecolibri, 2006 (Београд : Графолик). -
152 стр. : илустр. ; 23 cm

Тираж 500. - Речник турцизама: стр. 149. -
Напомене и библиографске референце уз текст.
- Извори: стр. 150. - Библиографија: стр. 151-152.

ISBN 86-7905-044-X

- а) Четнички покрет - Историја - Македонија - 1903-1912
  - б) Српско питање - Македонија - 193-1912
  - ц) Србија - Историја - 1903-1912
  - д) Србија - Спољна политика - 1903-1912
  - е) Балканске државе - Историја - 1903-1912
- COBISS.SR-ID 134865676

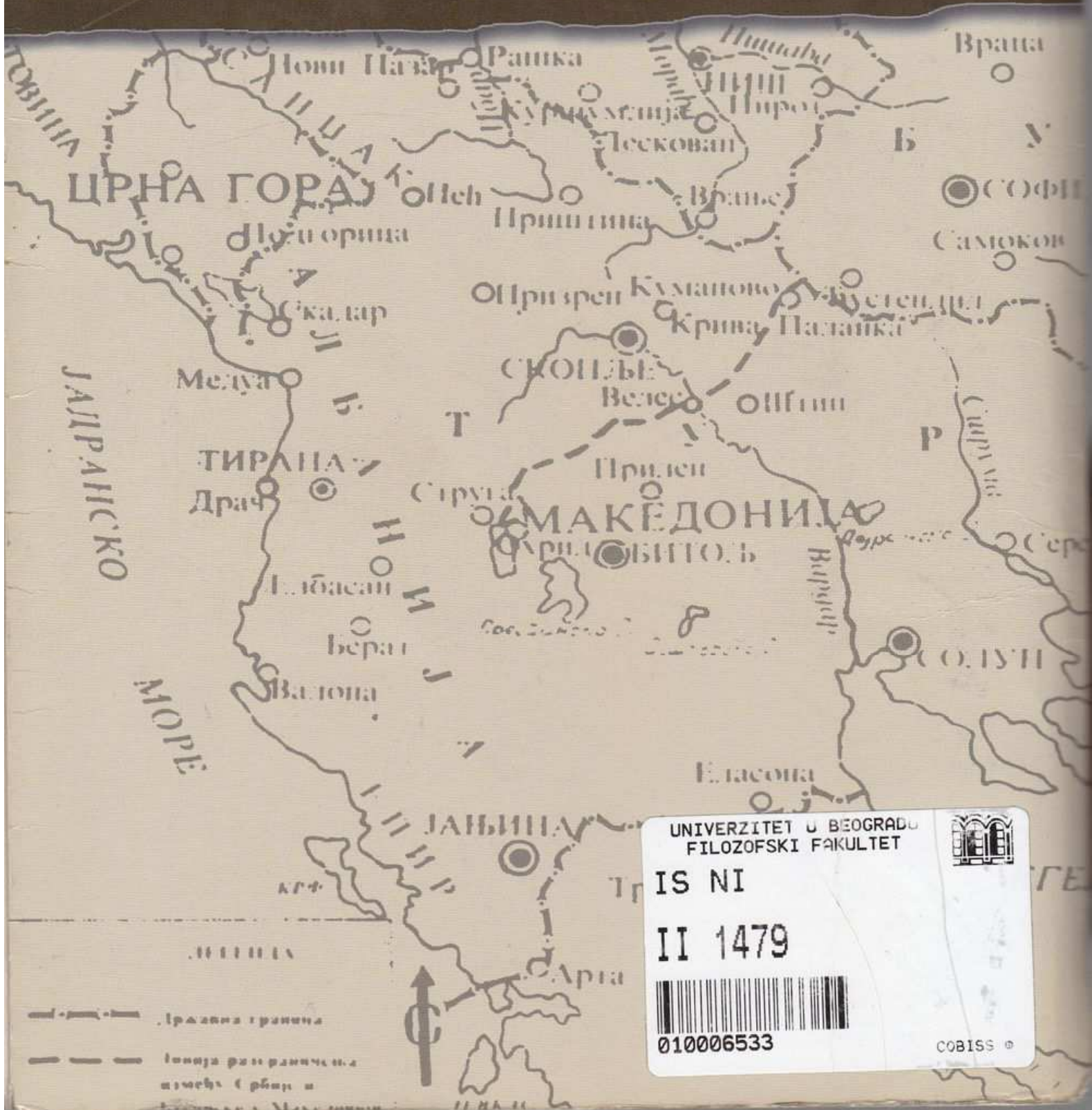
»Српска четничка акција 1903-1912.«, аутора Владимира Илића, представља значајан допринос српској историографији о проблематици о којој се данас мало зна и о којој је највише, а ипак недовољно, писано у међуратном периоду и то углавном по сећању или причању учесника. Њихове успомене носе лични печат и често су контраверзне јер су написане више година по окончању догађаја.

За српску историографију после Другог светског рата ово је, из идеолошких разлога, била забрањена тема. У том периоду неки македонски историчари овлаш су доносили Српску четничку акцију тежећи да миноризују њен значај.

Илићев рукопис је први обухватнији истраживачки подухват на овој тематици и плод је вишегодишњег рада у Архиву Србије и Архивима САНУ и Војноисторијског института. Поред тога, аутор је користио сву познату литературу везану за овај део српске историје.

(из рецензије проф. др Радоша Љушића)

УГАРСКА

UNIVERZITET U BEOGRADU
 FILOZOFSKI FAKULTET

IS NI
 II 1479

010006533

COBISS ®